

BOSZNIA

ÉS

A HERCZEGOVINA

ÚTI RAJZOK ÉS TANULMÁNYOK

ÍRTA

ASBÓTH JÁNOS

33 EGÉSZ OLDALAS KÉPPEL ÉS 184 SZÖVEGR AJZAL

MIENZIL CS. KIR. HADNAGY FELVÉTELEI, KÖNKIGSBERGER SZERAJKVÓI MŰÁRUS EREDETI
FÉNYKÉPEI S MÁSOK UTÁN

EGY TÖRTÉNELMI ÉS HÁROM STATISZTIKAI TÉRKÉPPEL ÉS TÁBLÁZATOKKAL

MÁSODIK

KÖTET

BUDAPEST

PALLAS IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

1887

A II. KÖTET TARTALMA

XVII. A POSZAVINA

A Száva. — A Poszavina. — Latifundiumok. — Brcska. — A bosnyák szilva. — Csolnakút. — Bjelina. — Gazdasági haladás. — Rabló-kalandok. — Zvornik. — A bosnyák Semiramis 1

XVIII. TUZLA ÉS A SZPRECSA-VÖLGYE

Tuzla és sóforrásai. — A Szprecsa menten. — Gracanicza. — A Magyarszka-Vrata 11

XIX. A ZAGORJE

A Zagorje jelleme. — Utazás lóháton. — A Treszkavicza panorámája. — Insurgens bandérium. — Hogyan kell a bosnyákkal bánni. — Hadi tanács. — A Szutjeszka szorosa és rémes mondája. — Kőszáli kecske. — A Krbljina vadona. — A Csengics-kastély. — Dervis bég Csengics, a bosnyák gróf. — A glagolit írás. — Bcsir basa Csengics balladája. — Egy fényes fegyvertény. — A kalinoviki tábor. — A felkelők és rablók taktikája. — Guerilla-csendőrség. — Ulok. 16

XX. A MORINJE ÉS A GACZKO-POLJE

A Czervany-Klanác sziklavára. — A Morinje és veszélyei. — Az odaveszett lakodalmasok. — Montenegrói telep. — Herczegócz lovag-csoport. — A gaczkói síkság 39

XXI. A KORITÓI SZIKLASIVATAG ÉS A VÁRDÁRI SÍRTELEPEK

A sziklák vadona. — Herczegócz párbaj. — Kljucs vára. — A barlang-tó. — Szandalj király mondája. — A történelmi Szandalj és magyarországi szereplése. — A Kobila-Glava nyerge. — Praehistoricus sírok. — A koritói sziklasivatag. — Földmivelés a sziklák közt. — A Gordon. — A Várdár és Necropolisa. — Az Isten tölgye. — A radmilovicsi bogumil-temető. — Sírkövekből cisterna 48

XXII. BILEK ÉS TREBINJE

A bileki fensík. — A Radinovics-dynastia. — A székely tábornok városa. — A Trebinszicza forrása. — Erődített zárda és harcias barátok. — Praehistorikus és középkori sírok. — Trebinje. — Raimond toulousi gróf keresztes hadai. — A régi Travunia. — «Arszlan-Agics-Moszt.» — Vrm és Klobuk. — Sírfelirat Tvrtko király idejéből. — A Suma és erődítései. — Marmont tábornagy erődje. — Raguzza 76

XXIII. A KRAJNA

Kosztajnicza. — Az örökös határháború. — Török vasút. — A magyar honvédség tüzkeresztelése. — A vasúti ezred. — Növi. — Az Unna. — Bosnyák malom. — Nyilvános vita az agrár-kérdés fölött. — Az apró agák bajai. — Czázín és nótái. — Nép dal az occupatióról. — Bihács. — IV. Béla vára. — Gazdasági állapotok. — Gazdasági egyesület. — Lóversenyek. — Középkori bosnyák kard. — Sólymászat. — Elpusztult város 86

XXIV. BANJALUKA

Barát-püspök. — Banjaluka. — A vár. — A római fürdők. — Husszein aga Berberli és a gyaurszultán elleni hadjárat. — A trappisták. — A hannoverai és déltyiroi telepítvények. — A banjalukai gazdasági egyesület 105

XXV. A VRBÁSZ-MENTE. BOSNYÁK BÁNYÁSZAT

A Vrbász völgye. — Romai és török katonai út. — A Philipovics-család. — Bosnyák ménes. — Kljucs. — Régi cultura a vadonban. — Varczar-Vakuf. — A varczari kizslaraga. — Majdan és rézbányái. — A római bányászat. — A «Procurator Metallorum». — Középkori bányászat, erdélyi bányászok. — Török bányászat. — Újabb művelés 119

XXVI. JAJCZA

A Pliva völgye. — A Tó vár. — A Pliva tavai. — A jajczai gúla-hegy. — A király-sír. — A jajczai bánság. — Újlaki Miklós. — Keglevics Péter. — Monda a jajczai lányokról. — A vár. — Műemlékek. — A medve-torony. — A Szt-Lukács-templom. — A király-czímer. — A cataombák. — Búcsú a csoda-templomhoz. — Komotin várának mondája. A Pliva zuhatagja 132

XXVII. TRAVNIK

Az erdő küzdelme. — Karaula-góra — A Dobretich grófok. — Középkori sírok. — Travnik. — A magyarországi vali. — A régi Lasva. — Római emlékek. — Rablóvilág. — Bosnyák szénbányászat 162

XXVIII. FOJNICZA ÉS A BOSNYÁK CZÍMERKÖNYV

A fojniczai érczvidék. — A város. — A barát-zárda. — Fra Grgo Martics. — Mátyás király casulája. — Egy bosnyák király arczképe. — Az athnamé. — A czímerkönyv. — Hitelessége és értéke 177

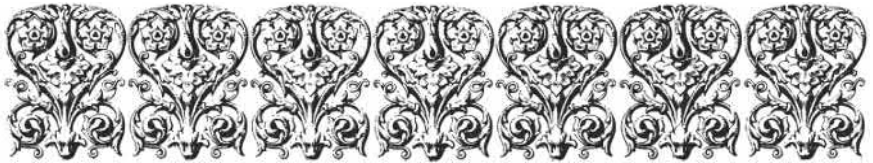
XXIX. A BOSNYÁK CZÍMER-KÉRDÉS

A tudósok eltérő véleményei. — A történelmi emlékek tanúsága. — Tvrtko hamis pecsétje. — Ninoslav bán pecsétje. — A rámai czímer. — Katalin királyné síremléke. — A heraldicai és a politikai kérdés. — A megoldás. 187

XXX. IRODALMI MOZGALMAK ÉS NÉPKÖLTÉSZET

Régi bosnyák irodalom nyomai. — A bogumil iratok. — A byzantin mondák és regények átdolgozása. — Politikai és jogi iratok. — Krónikák. — A raguzai befolyás. — A gorázdai és milesevoi nyomdák. — A glagolit írás. — Vallásos és történelmi írók. — Bosnyák hatás Raguzára. — Kacic. — A bosnyák népyelv és népköltészet, mint a délszláv irodalmak regenerátora. — A népköltészet. — Fra Grgo Martics. — Karano-Tvrtkovics. — Jukics. — Batinics. — Kovacsevics, Petranovics, Koszanovics, Jovanovics. — Földrajzi, történelmi, ethnografiai irodalom. — Sajtó 203

A POSZAVINA

A SZAVA. A POSZAVINA. — LATIFUNDIUMOK. — BKCSKA. — A BOSNYÁK SZILVA.
CSOLNAKÚT — BJELINA. GAZDASÁGI HALADÁS. — RABLÓ-KALANDOK. ZVORNIK. —
A BOSNYÁK SEMIRAMIS.

1883 júniusa.

MAGASAN jártak a Száva vizei, mikor sötét estén, zúgó fürgetegben Bród elé értünk. A messze kiáradt vizek és a zuhogó záporosó által fenyegetett töltésen csak nagy óvatossággal, meg-meg állva haladt a vonat. Örültünk, mikor minden baj nélkül a pályaudvarra értünk, a honnan azonnal a hajóra szálltunk, mert ezúttal mindenek előtt Bosznia keleti részeinek, nevezetesen a *tuzlai* kerületnek szolt az út. A fürgeteg lecsendesedtével még sokáig néztük a sötét folyón csöndesen leúszó hajó födélzetéről azt, a mit a messze-széles Poszavinából ilyenkor láthattunk. Az egész tájkép csak az alacsony partnak vonala, melyről rendes közökben nyúlnak fel a táviró póznái, itt-ott pedig alacsony bokrok és egyes facsoportok. Néha-néha erdő fekete tömegének körvonalai váltják fel azt a sivár egyenes vonalat, mely mindig visszatér. Fényes, világos nappal is utaztam később ezen a folyón. De akkor sem láttam ennél sokkal többet. Csak hogy a fekete partvonal, a fekete fák és bokrok és fekete felhők helyett sárga agyag-földet, élénk zöld növényzetet, derült, meleg eget láttam: nagy ritkán egy-egy roskatag épületet, csordát vagy gulyát, egyszer pedig az exotikus világ határjeléül pelikán csoportot is. Alig mutat gazdagabb látványt a szlavóniai túlpárt. De ezen sivár

egyenes vonalak mögött a televény-földnek messze kiterjedő síkságai kísérik a Száva mindkét partját és a bosnyák Poszavina semmivel sem rosszabb, mint Szlavónia áldott földje és megváltozott intézmények, megváltozott gazdasági rendszer mellett gyorsan fogja elérni szűz földjével, tán túl fogja szárnyalni Szlavóniát. A nép és szokásai, főképp a folyó közelében különben is a leghaladottabbak az egész országban és alig állnak a túlparti mögött, jelöl annak, hogy a folyó nem olyan erős elválasztó határ, mint a hegység, sőt inkább összekötő kapocs. mert természetes forgalmi út. A rómaiak nem is tekintették határnak. Túl a Száván az egész Poszavina mind a hegyekig még Pannoniához tartozott és csak az emelkedő hegyláncokkal kezdődött a római Dalmátia. De még a középkorban is az ozorai és a macsói bánóság közt oszlott meg a Poszavina, ezek pedig szorosabban tartoztak a tulajdonképi Magyarországhoz, mint a többi Bosznia, sőt nem is számíttatván ehhez, csak kivételképen voltak a bosnyák bánok kezére bízva. Csak a török hódítás tartós megállapodása a Száva partján forrasztotta össze végképp e gazdag síkságot a bosnyák vilajettel.

A keleti intézmények, az ingatag igazgatás és törvénykezés, a felekezeti ellentétek és a birtokviszonyok ez alatt visszatartották a Poszavinában is a gazdasági fejlődést, bár a leggazdagabb földek egyike Európában. Óriási latifundiumokat bírnak itt egyes bégek, de a természeti viszonyok minden kedvezése mellett is kevés a jövedelmük. Mondják hogy a szerajevói polgármester, Musztapha bég Fadil Pasics, a ki különben is a legdúsabb birtokosok egyike, egyedül a bjelina járásban 40,000 holdat bír, melyből átlag holdanként 50 kr. jövedelmet húz. Az állapotok a Poszavinában ma azok, melyek a temesi bánóságban uralkodtak visszavétele után. Es itt is ismétlődni fog kétségkívül az a mesés vagyontépződés, mely ottan folyt a múlt század végén és a jelennek elején. Vállalkozó tőkepénzesek területeket fognak vásárolni csaknem ingyen, melyek egyelőre alig is jövedelmeznek, de ötven esztendő alatt roppant vagyonná fejlődnek. Es hogy ilyen üzletet milyen csekély eszközökkel lehet megcsinálni, mutatják egyesek, a kik mint vagyontalan zsidó kantinosok és szatócsok jöttek be az occupatióval és ma már 2—3000 holdat bírnak. Valószínű is, hogy valamint a bánáti nagybirtokot főképp örmény és rác

disznókereskedők alapították, itten a zsidó elem fog hasonló szerepet vinni, mert mások nem versenyeznek vele, a fennálló agrár-viszonyokkal, a még kezdetleges életviszonyokkal megküzdeni nem akarnak.

Pedig, hogy a viszonyok gyorsan haladnak és nagy jutalommal kecsegtetnek, az az első tekintetre látható.

Reggeli ötkor kötöttünk ki *Brcska* városánál, a hol elhagytuk a hajót, mely Belgrádnak folytatta útját. *Szamács*, a Posszavina e részének másik jelentékeny kikötője az éj homályában maradt volt el. Brcskában délig elvégezte a miniszter a hivatalos fogadtatásokat és kihallgatásokat, a közintézetek megtekintését, úgy hogy már ebédután folytattuk utunkat *Bjelinába*.

Maga Brcska aránylag gazdag város, építkezésében már inkább szlavóniai mint bosnyák jellegű. 3000 főnyi lakossága élénk kereskedő nép. A mintegy 2000-nyi muhammedán lakosság a Brcska-patak bal, a keresztények jobb partján laknak. A város a Szávába több méternyire leeső fennsíkon fekszik, mely nyugatnak éles, messze látható széleivel egész a Tinja vizéig terjed, délnek pedig a Majevicza Planina vad hegylánczának utolsó kifutóihoz csatlakozik, úgy hogy tulajdonképp egy promontoriumot képez, mely a rajta túl keletnek kezdődő egykori macsói bántásot elválasztja a Poszavina többi részétől. A macsói bántás, mely a Drina mindkét partján és a Száva jobb partján nyúlt el Belgrádon túl egész Szendrőig, ma is úgy bosnyák, mint szerbiai részében megőrizte a «Macsva» nevét. Ennek az emelkedettebb fekvésének köszöni *Brcska*, hogy nincs úgy kitéve az áradásoknak mint a Poszavina egyéb parti helységei, melyek épen ezért többnyire csak pilótákra épített könnyű házakból állanak.

Brcska egész környéke egyes kisebb nagyobb erdő-részleteken kívül be van borítva jól művelt szilvakertekkel, szántókkal, melyeken a kukoricza a lovas-embert elfedni képes, zöld rétekekkel és legelőkkkel, eleven és fonott sövényekkel, deszkakerítésekkel, úgy hogy messze körülötte bizonyos kulturai haladás és jólét látszik. De a Poszavina csaknem egész termény-kereskedelme is itt pontosul össze. A bosnyák aszalt szilva, melyet innen indítanak útnak Budapesten át Németországba, Oroszországba, Amerikába, jó esztendőben 12.000,000 kilogrammra megy.

De gabona-neműekben is jelentékeny a forgalom.

Ebéd után a legtermészetesebb, legkönnyűbb, legkellemesebb és mégis ma már legritkább utazási módon folytattuk utunkat. Csolnakokon evezünk le a Száván Brezovopoljeig. A bosnyákok, kivált a folyómentiek, mind ügyes csolnakászok; egy darab fatörzsből kivájt lélekvesztőben állva eleven marhát képesek átszállítani a megáradt folyón. Mi széles, kényelmes, gályákkal árnyalt, szőnyegekkel borított csolnakokon úsztunk lefelé, követve egész kis hajóraj által, tele festői keleti alakokkal.

Mintegy puskalövésnyire a parttól láttuk mindenütt a régi török töltést, mely Brezovopoljétől a Brcska fölött fekvő Vidoviczáig védi a partot és egyúttal az egyetlen mindig használható közlekedési út volt. Valamennyi többi út csak száraz időben volt járható, sőt a keresztény parasztság gondosan őrizkedett attól, hogy lakhelyei közt észrevehető közlekedési vonalakat tartson fel, mert csak távol az ilyenektől érezte magát biztonságban. A közlekedés még itt a síkságban sem igen folyt máskép, mint gyalog vagy lóháton. Az occupatio óta gyorsan szaporodnak minden irányban a főutak, a mellék-vonalok maguknak a községeknek jószántából, és velük együtt válnak általánossá a szekerek, melyeket eleintén Szlavóniából hoztak, de most már rendszeren és hasonló minőségben Brcskában és Bjelinában is készítenek.

Brezovopolje. muhammedán nevén *Azizié*, Abdul-Aziz szultán után, 1864-ben keletkezett tisztán muhammedán telep, midőn ugyanis itt telepítették meg a Belgrádból elűzött törököket. Ezek közül azonban csakis a legtehetetlenebbek maradtak meg, a tehetősök gyorsan átköltöztek a városokba és így az új telep pusztulóban van.

Brezovopoljén túl a Majevicza-Planina kifutói elhagyva a Száva partjait, ismét gyorsan visszalépnek, és délkeletnek indulva, egy nagy síkság kellő közepén csupa szilvások közt érjük el néhány óra alatt gyorsan haladó szekereinken Bjelinát. A vacsoránál az öreg Omer-bég meséli el, hogyan védték a török-szerb háború alatt Bjelinát, Alimpics tábornok szerb hadai ellen. Hosszú szakála hófehér, de szeme ifjú tűzben lobog, midőn arról beszél, hogy a szerbek ellen fegyvert fogni mindig kész. *Bjelina*, a Száva és Drina közti sarokban, attól két, ettől egy órányira, a sas-síkságban, — Orlova-polje, — fekvő, jelentékeny város, 6500-nyi csaknem egészen muhammedán lakos-

sággal, erős spanyol-zsidó községgel, virágzó marha- és gabonakereskedéssel. Ez a város is már csaknem egészen téglából, épült.

Átalán az egész Poszavinában azt tapasztalhattuk, hogy gyorsan indul magasabb gazdasági fejlődés felé. A kitűnő földek még most igen olcsók, úgy hogy átlag 18 frton a legkitűnőbb, 5 frton középminőségű földet lehet venni holdanként. Ez egyfelől annak tulajdonítható, hogy még mindig sok a műveletlen terület. Egyes jobbágyok sokkal több földdel bírnak, mint a mennyit művelni képesek vagy akarnak. A csekély igények, a természetes indolentia, a fennálló agrar-viszonyok mellett gyakran beérik azzal, a mi szükségüket fedezi,

SZÁVA-VIDÉK

sőt még bizonyos kárörömmel hagyják meg műveletlenül a többi, tudva hogy ezáltal csökken a földesúr jövedelme is.

De az alacsony értéket magyarázza a kamatláb magassága is. A pénz- és kölcsönüzlet eddig kizárólag az uzsorás spanyol-zsidók kezében volt. Átalán évről-évre több és több föld vétetik azonban művelés alá a hatóságok jótékony befolyása folytán és főképp annál fogva is, hogy igazságos jogszolgáltatás mindinkább elveszi a földesúr és jobbágy közti összeütközések élet.

Az agrár-pörök száma rohamosan csökken és többnyire békés egyezkedéssel végződik. A szűz föld gazdagon fizet és buzdít. Igaz, hogy bajokat is okoz az átmenet. A nagy bégek, habár uzsoraadósággal is terhelvék, oly roppant területtel és ezen annyi jobbággal bírnak, hogy csak nyerhetnek a kulturai és kormányzati haladással.

A kis birtokosok, a kik most már nem zsarolhatják a jobbágyokat, és csak a törvényes harmadot igényelhetik, részben már nem uraskodhatnak úgy, mint azelőtt. Ha például két földesúr csak egy jobbágygal bír, akkor rosszabb helyzetben van, mint a jobbágy. Az ilyenek is könnyebben boldogulnak a gazdag Poszavinában, mint másutt, ha munkához látnak, és sokan lettek fuvarosok, szatócsok, apró vendég-lősök, handzsiák. De a ki dolgozni nem akar, persze elpusztul és vádolja a rossz időket, esetleg kivándorol. Másfelől a szabad parasztosztály képződésének mutatkoznak örvendetes jelei.

Mind több kmet megváltja magát és földjét az agától vagy bég-től. Gyakoriak a panaszok az szabad legelés és faizás korlátozása ellen az eddig kíméletlenül pusztított erdőkben és még több a panasz a vésztes marha lebunkózása ellen. De mindez nagy és áldásos haladást eredményez. Eleintén sok volt a panasz az útépitési közmunka ellen is. De a szekerek rohamos szaporodása mutatja legjobban, hogy a kész utak előnyeit mennyire felfogja a nép és most már önkényt is összeköti községeit forgalmi utakkal. Es ha végre az uzsorások szidják a kormány közbenjöttével létesült földhitelüzleteket, a földbirtok gyorsan érezni fogja az olcsó tőke áldásait. Az ország más részeinek egyik nagy baja, hogy a primitív régi kézműves ipar a monarchia haladott iparával és a tőlünk bevándorolt iparosokkal versenyezni nem képes, a mi elválaszthatlan minden gyors kulturai haladástól, alig mutatkozhatik a Poszavinában, mely kiválóan földművelő, de különben is már közelebb áll a Száván-túli viszonyokhoz. A gazdagodás leginkább tapasztalható a Száva-hajózás és általán a kivitel gyors emelkedésében; a közbiztonság helyreállítása, a mindenütt felállított jó népiskolák csak előmozdíthatják a jólétet. Az azelőtt szétszórt házcsoportok közt alig létezett, de most már csaknem mindenütt keresztül vitt községi szervezet szilárd alapot nyújt minden haladásnak. Az elismerés nem is hiányzik és a minisztert mindenütt őszinte szívéllyességgel fogadják és bizalommal fordulnak hozzá.

Egy napi időzés után Bjelinából *Zvomikba* folytattuk utunkat.

Bjelinától délnek a Majevicza-Planina utolsó dombos kifutói mind közelebb húzódnak a Drinához. Jobbra e dombokkal, balra a gazdag síksággal mintegy másfél óráig kocsiztunk *Julijáig*. A háttérben a Planina cikázott láncolata kékllett: nem terméketlen, de nehezen

hozzáférhető hegység a Drina, a Szprecsa és a Boszna völgye és a Poszavina síksága közt, tele régi várromokkal és őskori sírokkal. Szekértársam, egy zsandár kapitány, a rablók elleni kalandjaival mulattatott, melyeknek színhelye a Planina és a Drina volt. Ez országrészből a rablók most már egészen ki vannak pusztítva, csak az egy *Milán Nikolics* tartotta magát még az által, hogy majd a bosnyák, majd a szerb területre át meg át kelt a Drinán, a mint az egyik vagy a másik ország hatóságai üldözték. Még mi is hallottunk vállalatairól. Csak 1885-ben lőtte le a Drina egyik szigetén valaki magából a lakosságból, janja nagy keresztény falu, szétszórt, sövénynyel kerített házakkal a főtér körül, mely a hasonló nevű patakon fekszik. A Janja-Rjeka közel a faluhoz a Drinába ömlik. Útunk egyenesen délfelé vezet tovább, mindég közel a Drinához. A Majevicza kifutói mind meredekebben emelkednek és mindinkább a folyóhoz szorítják az utat, mely *Septic* falvánál, egy mértföldnyire Janjától, már egészen hozzásimul a Drinához. Szorosan ennek mentén és magas hegyek alatt haladunk most már tovább *Zvornikig*.

Még meredekebben emelkedik fel a zord hegység közvetlen a folyóból a szerbiai túloldalon. A Drina szélesen és sebesen, de szabályzatlanul kanyarog számos kisebb nagyobb pusztá szigettel e szorosan át. A bosnyák part elég élénk. Nem sokára Sepák után *Szkosics* mohammedán és keresztény falu alatt haladunk el, fölötte a Kliese-vác hegyén Kosztúr várroma. Azontúl is tarkán váltakoznak cseres erdővel szántóföldek és házcsoportok. A magányos elhagyatottságban emelkedő szerb parton itt már alig mutatkozik egy-két helység, holott lejjebb még városokat láttunk, Janjával szemben *Lesniczát*, Sepákkal szemben *Lozniczát*.

Mintegy további három mértföldnyi út után végre megszűnik a bosnyák parton fennmaradt keskeny völgy is, a hegyek mindkét partról szorosan maguk közé fogják a folyót és ez útszorosan fekszik *Zvornik* vára.

A városnak mintegy 8000-nyi többnyire muhammedán, részben orthodox lakossága van. Fekvése, szűken, de hosszan elnyúlva a meredek hegyek és a Drina zöldes vize közt, gyönyörű. A város déli végén fekszik a tulajdonképi vár, mely elzárja teljesen az útszoros és tornyok, védfalak által össze van kapcsolva a csaknem merő-

legesen fölötte, a Veluvnik egyik csúcsán emelkedő fellegvárral. Erre a 660 lábnyi magasságú pontra kell felmászni, ha egész regényességében akarjuk élvezni Zvornik fekvését. Mögöttünk zord hegység, melyen át vezet a tuzlai út. Elöttünk csaknem merőlegesen levezető erődített falakon végig megy le tekintetünk, hogy belenézzen az útszorost elzáró tulajdonképi várba, melytől balra húzódik hosszú vonalban a város. Elöttünk a Drina ezüst szalagja, azontúl a sötétes szerb hegyek alatt Mali-Zvornik helysége, a honnan csak a 60-as évek végén űzték el a törököket. A zvorniki védművek jelentéktelenek a mai fogalmak szerint. De középkori állapotukban jól fenntartva, érdekes, dáczos képét nyújtják az akkori erődítési művészetnek.

Régebben *Zvornik* csakugyan kulcsa volt az egész országrésznek. A török foglalás után a császári seregek többször ostromolták. 1688-ban Lajos badeni örgróf be is vette, de már 1689-ben visszavették a törökök. 1717-ben Petrás tábornok itten súlyos vereséget szenvedett. Több mint 1000 embere elesett, 300-an fogságba estek és ezeket Ozman-basa Csuprilics lemészároltatta. Ez időből maradt meg máig a zorvniki várban egy császári ágyú, nyilván párja a Mosztárban őrzöttek.

A bosnyák olygarchiának a porta elleni harcaiban nagy szerepet játszottak e várnak birtokosai, a zvorniki kapetánok.

A zvorniki várhoz is fűződik egy régi monda, a mint az nem is lehet másképp a hősmondáktól mindenütt visszhangzó Boszniában.

A vár falába befalazott vörös márványtáblát mutatnak, melyen női alak és már olvashatlan ó-szláv felirat látható. ccProkleta Jelena» az átkozott Jelena arc képe ez, a ki réges-régen még a bosnyák királyság előtt, mint hatalmas királyné uralkodott a zvorniki várban. E bosnyák Semiramisnak ép oly messzehírű volt szépsége, mint minden kérését visszautasító szüzi büszkesége. A nemes *Vuk Jugovicsnak* már három bátyja bujdosott el meszsze kalandokra reménytelen szerelemnek bújában, Vuk Jugovics maga egész éjjeleken át merengett a Drina túlszárjáról át a királyné kertjeire, melyek erős fallal körülvéve a Drinába egyenesen leszakadó sziklákon terjedtek. Egész napokat, hosszú éjjeleket szokott a királyné e kertben tölteni, de soha senki mást nem bocsát be *Muley* az óriás szerezsen, a ki a várban őrzi a kertnek ajtaját. Vuk Jugovicsnak sólyomszeme felfede-

zett magasan fent a Drina fölötti sziklafalban egy másik ajtót, vadrózsával sűrűn fedve, de ki tudna oda feljutni? Vájjon megpróbálta-e az a szerencsétlen, a kinek holttestét látta egyszer hajnalkor leúszni a Drinán, rózsabimbóval a kezében?

A királyné egyik lakomáján, mikor a királyné már magukra hagyta boros kupáknál mulató vitézeit, hogy egyedül visszavonuljon hűvös kertjeibe, utána lopózik Vuk Jugovics, a ki a királyné mellett ült és szívével nem bírt többé. Hiába ostromolja forró szerelmével Jelenát. Mikor a kert ajtajánál utoljára visszautasítja, a vitéz Vuk szívszakadva könyörög, hogy legalább a kertbe belépni engedje. «Ne kívánd Vuk Jugovics», — mondja merő arczczal a királyné, — «mert ha belépsz, az enyém vagy és el nem hagyhatsz, a míg élsz.» Mikor pedig Vuk forró fohással tovább könyörögne, esküdözve, hogy egyebet nem is kíván, nehéz sóhajjal, szomorú arccal megígérte, hogy ám legyen, de elébb térjen vissza társaihoz, és mondja el, hogy ő is testvérei után megy világgá, vitézi kalandokra.

Leírhatatlan boldog volt Vuk a tündér-szépségű kertben, mert Jelena itten sem hideg, sem büszke nem volt többé, hanem lázas hévvel viszonzta forró szerelmét. Csakhogy az első hetek után mind ritkábban, mind rövidebb órákra jött a királyné, Vuk pedig mind sápadtabb, mind szomorúbb lett magányos rabságában. Mikor hónapok után sötét éjjel megint egyszer, mint már annyiszor, könyörögne a királynénak, hogy adja vissza szabadságát, fegyverzőrej és dulakodás hatol a várból a kertbe, és rémülve jelenti Muley, hogy Vuk Jugovicsnak hű fegyvernöke fellázadt csapat élén az egész palotában keresi urát, mert gyanakszik, hogy a királyné tartja fogva. Jelena kardját hozatja, hogy maga szálljon szembe a lázadókkal. Vuknak segítségét nem fogadja el, mert becsülete tiltja, hogy szeretőjét itt találják. Sőt Vuknak menekülnie kell. — «Távozzál ez ajtón» — mondja a királyné, félretolva egy hatalmas sziklát a kertnek falából. Rettentő rémkiáltás hallszik, Muleyt ütötték le a betörő lázadók és ugyan e pillanatban cikázó villám világítja be a sötét éjét és Vuk, a ki már az ajtóban áll, a Drinát látja maga alatt sok száz lábnyi mélységben.

«Jelena! Én vagyok az első, ki ez útra megy? Jelena, te ölted meg testvéreimet?» — «Igenis Vuk Jugovics, mert megutáltam sze-

relmüket, úgy mint a többiét és a tiédet.»— «Jelena édes szerelmem, most te vagy a halál fia, légy átkozott!» Óriás erővel fogta meg Vuk a királynét, de Jelena nem akart egyedül meghalni. A betörő fegyveresek Vuknak nevét kiáltozva, épen akkor érkeztek a rettentő birkózáshoz, mikor mindketten lezuhantak a Drinába.

Zvornik különben számtalan mondában és hősdalban fordul elé. *Kraljevics Marko*, a szerb nemzeti eposz hőse is Zvornik fölött, ott, a hol valóságos sziklaszorosban, kiugró szirtek és hatalmas gúlák közt folyik a Drina, ugratja át kedvencz lován e folyót.

TUZLA ÉS A SZPRECSA VÖLGYE

TUZLA ÉS SÓFORRÁSAI. — A SZPRECSA MENTÉN. — GRACSANICZA. — A MAGYARSZKA-VRATA.

ZVORNIKBÓL, a hol szintén egy napot szánt volt a miniszter a környék lakosságával való érintkezésre, és a hol messze egész a felső Drina erdős-sziklás vadonaiból összegyűlt ez alkalomból a nép, másnap, búcsúzva a szép Drinától, átkeltünk a Majevicza-Planina azon aránylag keskeny bástyáján, mely itten egyfelől a vízválasztót képezi a Drina és a Bosznába folyó Szprecsa közt, másfelől a kapcsolatot a vlaszeniczai és szreberniczai, és általán azon messze Szerajevóig és Gaczkóig terjedő hatalmas heglánczolatokkal, melyek különben a Majevicza-Planina tömegeitől el vannak választva a Szprecsa hosszú széles völgye által. Mintegy két óra alatt érjük el szerpentinákon a szoros magaslatát, közel hozzá a magányos Szapardi-hánt, mely Szapáry László tábornokra emlékeztet, és most már mindég nyugatnak lefelé haladva, a Szprecsának eleintén keskeny, majd valószínűsíthető síksággá kitáguló völgyébe jutunk. E viruló síkság éjszakai határán, mindig a Majevicza-Planina alján vezet tovább az út, míg a mellékpatatok által gyorsan növekedő Szprecsa inkább a déli hegláncz alatt folyik. De nemsokára ismét elhagyja utunk a Szprecsának egyenesen nyugatra húzódó széles völgyét, melyet csak Tuzlán túl fogunk viszontlátni. Tuzla maga régi híres sóforrásaival benn fek-

szik a hegyekben, utunk éjszakra fordul, hogy átkeljen a Csaklavicza-Planina szorosán, melyen túl ismét nyugatnak indulunk folyvást a Jala szűk, erdős, egyhangú völgyében egész *Dolnja-Tuzláig*, a hova kétszeri lóváltással mintegy tíz órai kocsizás után érkezünk.

Mindjárt a fogadtatáson meglátszott a helynek jelentősége. A mintegy 8000 lélekkel bíró város, melynek lakossága csaknem egészen muhammedán, a kerületi központi hatóságokon kívül orthodox püspöknek is székhelye, és egyike azon keveseknek, melyek a bosnyák őskor óta szerepelnek. Először Konstantin Porphyrogenitusnál van említve, mint «Salenes» Ad Salinas volt római neve. A szlávok ma is Soli-nak nevezik és «tuz» is sót jelent törökül. A magyar középkori okmányokban mint «Sou», «Sow» fordul elő, fővárosa a «Só-földjé»-nek, vagy «sós» bánságnak. Az Adriától a Pontusig az egyetlen hely, ahol só fordul elő, és innen ered régi nevezetessége.

Tuzla gyönyörűen fekszik a mintegy 60 lépésnyi széles *Jala* éjszaki jobbszárán két párhuzamos hegyláncz közt. A fehér házak messze szét vannak szórva a város zöme körül úgy, hogy még egy órányira hozzátartoznak és az egész tájképet élénkítik. A város közepén álló citadella már csak rom, lebontásra is van már szánva és köveit folyton használják újabb építkezésekre. A folyó partján állnak még némi maradványai a város-falaknak. A várost komoly ostrom fenyegette 1690-ben, midőn a császáriak *Percsinlia* tábornok alatt Gornje-Tuzla közelében nagy győzelmet arattak a törökök fölött. *Percsinlia* azonban beérte azzal, hogy mintegy 3000 katolikust a barátokkal együtt kitelepített Szlavóniába.

A konak, a citadella közelében, egyike a legszebbeknek az egész országban, szolid kőépület valóságos termekkel. A megérkezésünk estéjén rendezett ünnepélyes kivilágításnál, melyhez a keletiek oly jól értenek, és melyet maguk annyira élveznek, a város valóban tündéri látványt nyújtott. A folyó partjai, a két hid, a citadella, a várfalak és a mecsetek, még a távol hegyek is ragyogtak körvonalaikban és késő éjjelig hullámszórt tarka lámpásaival a nép. Az élénk tömegből, mint itteni specialitást, ki kell emelni a szép cigány lányokat. Mint az egész keleten, Boszniában is sok a sátrakban élő vándorcigány. Tuzlában azonban állandóan letelepedett egész cigány-colonia van, mely a külső utcák egy részét lakja.

Míthogy a város túlnyomóan muhammedán, természetesen ők is muhammedánok és pedig nagy ostentációval, noha például a mecsetekben nem tűrik őket. A férfiak zenészek, üstfoltozók, lókupeczek, stb. ép úgy, mint nálunk. A vénasszonyok kártyát vetnek, jósolnak, a lányok mint nyilvános énekesnők, tánczosnők élnek és még lejjebb is nyúlnak keresetükben. De noha erkölceik épen nem szigorúak, jellemző vonás, hogy a keresztények, főképp pedig az idegen bevándorlottak előtt ép oly megközelíthetlenség, mint bármely muhammedán nő, jóllehet különben nem tartják a hárem szigorát és még a fátyolt sem viselik.

Tuzlában a miniszter legfőbb gondját természetesen a só-kutak képezték. Azon primitív módon, amint eddig kezeltettek, mintegy 30,000 forintot hajtottak a dolnja-tuzlai és az ettől két órányira, már a Majevicza-Planinában fekvő gornja-tuzlai források együttléve. A használatban levő források nem is voltak eléggé tartalmasak, hogy modern sófőzde felállítását igazolták volna. A geológiai vizsgálat azonban azt mutatván, hogy mély fúrások értékesebb forrásokat fognak megnyitni, ezek a fúrások elrendeltettek és a legfényesebb eredményre is vezettek. Egy nagyszabású sófőzde felállítása azonnal foganatba is vétetett, és e mellett folynak a további kutatások kő-sóra is.

A szomszédban előforduló széntelepek biztosítják az illető tüzelő anyagot. 1886-ra a bevétel már 294,000 frttal van előirányozva, minek ellenében most, midőn még beruházások folynak, 92,241 forint a kiadás.

Tuzla a són kívül gabonával, szarvasmarhával, sertéssel és lovakal is élénk kereskedést űz.

Azalatt, hogy Tuzlában töltöttünk egy napot, utasok érkeztek, akiket *Milán Nikolics* megállított volt ugyanazon az úton, melyen mi jöttünk az előző napon. Közülök egy írnot, amivel azokhoz tartozik, a kik az emberiséget üldözik», főbelövással fenyegetett. Miután a többiek kérelték, hogy csak szegény írnot, a kinek gyermekei is vannak, beérte azzal, hogy kifosztogatta az egész társaságot.

Tuzlából egy napi tartózkodás után, mely főképp a só-üzlet fejlesztésének volt szánva, a Jálán s majd a Sprecsán lefelé folytattuk utunkat.

A Jala vize ugyanis, mely a Ravna-Tresna gerinczét elvágja a Majevicza tömegeitől, a kettő között nyugatnak folyva, néhány óra alatt kivezet bennünket valamivel Han-Pirkováczon és a messze híres kiszeli-jaki borvízforrásokon túl ismét a Szprecsa-völgyébe. Csakhogy e völgy most már nem oly széles, mint a minőnek kezdetén találtuk; a magas, erdős hegyektől környezett tágas, virágzó síkságból, melybe Zvonikból lejutottunk, és melyet a Csaklavicza szorosán át ismét elhagytunk, hogy Tuzlába és a Jala-völgyébe jussunk, a Szprecsa ismét a hegyek közé lépett közvetlen ott, a hol beleömlik a Jala és a két víz közti éles sarokban leeső sziklabástyákkal hirtelen végét éri a Ravna-Tresna tölgyes gerince. A Szprecsa innen fogva keskeny, de egész napi járásnyi völgyet képez, mely a Majevicza-Planina és a Vrana-Planina közt folyton éjszak-nyugatnak húzódik egész Dobojuig, a hol végre a Bosznába ömlik. Bár hosszához képest a völgy keskeny, azért mindég szabad kifejlést enged a buja szántóföldeknek, melyek az erdős hegyhátról kapják folytonosan a nedvességgel együtt a humust. E porhanyó földben ássa keskeny, de mély ágyát a Szprecsa hosszú kanyarulatokban, végig balra az úttól, mely szoroson a Majevicza alatt marad. Jobbról-balról számtalan apró hegyi víz öntözi a földeket, mielőtt a Szprecsával egyesül. Es minthogy a hosszú völgynek földjei csaknem kizárólag *apró agák* és *szabad parasztok* birtokában vannak, kik maguk művelik azokat, elhanyagolt területeket itt nem látni. Csaknem minden telek körül van határolva a legkülönfélébb fákkal, külön ültetve a gyümölcsfák, az irtás alól meghagyva a hárs, a jávor, a bükk, a mogyoró, a fűz, úgy hogy valóságos parkot képez a lombosok e változatossága. Az alakzatok és lombzatok e gazdag változásában van legfőbb bája e völgynek, mely gyönyörűen fejlődött a maga élénk frissességében, a mint a reggeli ködök felszálltak, széjjel szakadoztak és eloszlottak aranyos párázatban a sötét magas hegyeken átkelő napnak hatalma alatt. A balparti hegység közül a mint előre haladunk mindinkább kiemelkedik az *Ozren*, és a mint Gracsaniczához közeledünk, egész imponáló hatalmasságában áll előttünk az erdőktől gazdagon borított 4000 lábnyi magas háta. Gracsanicza maga, járási székhely, mintegy 3500 lakossal, s ez az egész völgynek egyetlen nagyobb helysége. De mint a jobbra-balra elszórt számos apró falu, Gracsanicza sincs magában a völgyben, hanem

egy fél órányira a Szprecsától mintegy katlanban fekszik mecseteivel és híres meleg-fürdőivel a hegyhátban, két oldalán az ugyancsak Gracsanicza nevű pataknak.

Az emberi lakhelyek e félreeső volta sajátságos, szinte megbabonázott csendbe borítja az egész völgyet, egész utunkat. Most azonban ez a csend meg van törve. Egész zajával hatolt a civilizatio e néma, félreeső völgybe. Magyar vállalkozók, Boross és Vásárhelyi ellepték a magyar munkások ezreivel, élénk iparközponttá lett a szerény Gracsanicza, Tuzlában pezsdül az élet, és mire napvilágot látnak e sorok, gőzkocsi megy végig Dobojtól egész Tuzláig a Szprecsa és Jala-völgy hosszán.

Délután érkeztünk Dobjba, miután elhagytuk a Szprecsa-völgy kapuját, melyet ma is «Magyarszka-Vrata», magyar kapunak nevez a nép, tán hogy egyik doboji győzelem után erre nyomultak magyar csapatok Só-földjére. Dobjból a most már Szerejevóig kiépített *Boszna*-vasúton jutottunk késő este az ország fővárosába.

A ZAGORJE

A ZAGORJE JELLEME. — UTAZÁS LÓHÁTON. — A TRESZKAVICZA PANORÁMÁJA. —
INSURGENS BANDÉRIUM. — HOGYAN KELL A BOSNYÁKKAL BÁNNI. — HADI TANÁCS.
A SZUTJESZKA SZOROSA ÉS RÉMES MONDÁJA. — KÖSZÁLI KECSKE. — A KRBLJINA
VADONA. — A CSENGICS-KASTÉLY. — DERVIS BÉG CSENGICS, A BOSNYÁK GRÓF. —
A GLAGOLIT ÍRÁS. — BESIR BASA CSENGICS BALLADÁJA. — EGY FÉNYES FEGYVERTÉNY.
A KALINOVIKI TÁBOR. — A FELKELŐK ÉS RABLÓK TACTIKÁJA. — GUERILLA-CSEND-
ŐRSÉG. — ULOK.

SZERAJEVOBÓL csaknem egyenesen délnek, egész a montenegrói határig, a hírhedt Zagorjén át voltunk utazandók. Sziklás, gyér növényzetű fensík, kellő közepén a zordon havasoknak, melyek a Szerajevo, Fócsa, Gaczkó, Neveszinje, Mosztár, Konjicza által képzett nagy kört foglalják el, Boszniának a járhatlan planinák után legvadabb, legelhagyatottabb, legelmaradottabb területe, föld- és néprajzilag inkább a Herczegovinához tartozó, melyhez történelmileg és a legújabb beosztásig politikailag is tartozott. Ez volt fészke az 1881-iki felkelésnek, ezt a területet lepték el mindig mindenekelőtt a Montenegróból betörő bandák, valamint ez volt folyton harczra kész határőrvidéke a mohamedán Boszniának Montenegró ellen. A védelmet, harczot, magát a közigazgatást az összes állami jövedelmekkel együtt, a porta végkép az ottani bégeknek engedte át, kik között nevezetesen a *Csengicsek* valóságos hűbér-fejedelmi dynasztikus állásra emelkedtek, csak hogy nem hűbért fizettek, hanem ellenkezőleg még subsidiumokat is húztak, annyira nem tartotta a porta érdemesnek és lehetségesnek, hogy maga kormányozza ez országrészt gyér és apró falvaival, melyekből messze fenyegetve emelkednek ki a bégek ostrom-szilárd feudális várkastélyai.

Ha ma még felmerülnek az országban rablók, történik gyilkolás, leginkább ez a színhelyük.

Kocsi-forgalomról, szekérútról itt még szó sincs. A civilisatio egyetlen képviselői katonáink erődített táborai egy-egy napi járásnyira egymástól. Az élet és tehát az utazás is, itt még középkori. Öt napon át utaztunk lóháton, egész 11 óráig egy-egy nap alatt. Jól járt, a ki, mint magam is, magas magyar katona-lovat kapott. Nem oly biztos ugyan a hegymászásban, mint az apró bosnyák ló, veszedelmesebb a felbukás — és volt egy passage, a hol az elég nagy cavalcade minden embere felbukott kivétel nélkül — hanem a kinek biztos bár, de folyton tánczó bosnyák ló jutott, az csak egészen megtörve érkezhett az öt napi lovaglás végpontjára. A legkeservesebb azonban az első nap volt, nem az egész napi lovaglás szokatlansága, hanem a szakadó eső miatt, melyben két-három óra alatt mindenki annyira bőrig ázott, hogy megszűnt minden további védelem és vásottan lovagolt az ecrész társaság hosszú sorban egymásután csaknem szóltanul, csurogva a víztől szünet nélkül,

ZAUORJK-BÉG.

hasonló hangulatban, mint a minőt a tájkép mutatott: a Zseleznicza megvadult patakjának hosszú torkolatja, tele nehéz ködökkel a gyorsan magasra emelkedő sötétzöld hegyoldalak közt, melyeknek erdős legelőin csak nagy néha mutatkozik távol fagunyhó. Csak ritkán engednek az oszló ködök hirtelen, meglepően nyíló szabad, hatalmas kitekintést a Bjelasnicza, majd a Treszkavicza-Planina vakmerően cikázott fehér havasaira, melyek ismét eltűnnek ép oly hirtelen újabb ködfátyolok mögött.

Még sötét volt, mikor összegyűltünk báró *Nikolics* házánál és már szakadt az eső, mikor lóra ültünk. A Miljacska balpartján végig lovagoltunk ki a városból, el a csúcsos Trebevic alján terülő ódon zsidó-temető szikla-síremlékei alatt, majd elhagyva a Miljacskát, fordulva balra, délnek, a mint az út a Trebevic körül fordul, melynek alján haladunk tovább, keresztül a gerinczeiről megdagadva leszakadó patakokon. Ezek elsejénél lepad csoportunk, visszatérnek a hatóságok főnökei, a kik a minisztert a városon kikísérték. De azért a tisztekkel és tisztviselőkkel, kik velünk utaznak, még mindig tekintélyes lovas-csoport vagyunk. Jobbra, a merre lesietnek a vizek, a Szerajevszki-Polje tere, a hajnalnak, ködnek, esőnek daczára is élénk, viruló síkság villáival, kertéivel és falvaival, a Boszna ezüst szalagával, elzárva háttérben az Igman sötét fala által. Kobilo faházainál átgázolva a Kobilo-Vodán, mely még a Trebevicről szakad, hátat fordítunk a hegynek, miután csaknem félkörben megkerültük, átkelünk a Kobilo-Brdo küszöbén, mely a síkságba kinyúlik és a «Crveni Klanac», a «vörös szoros» őrháza alatt a *Zseleznicza* torkolatába jutunk, nem messze Vojkovics községén túl, a hol a *Zseleznicza* vize kilép a síkságba. Innen fogva a *Zseleznicza* jobb partján haladunk felfelé, a *Gala-Jahorina*-\oz tartozó *Czrni-Vrh* 1800 mtrnyi csúcsáról lejövvő lankásokon át, melyen alant a torkolatban a szakadó patak, rajta túl erdős gerincz gerincz után, fel egész a *Bjelasniczct-Planina* 2100 méternyi hóborított havasáig. Mind meredekebben emelkedik a torkolat és utunk is egy fordulat után a *Czrni-Vrh*-nek, és miután már 2—300 méternyire emelkedtünk Szerajevo fölé, *Ilovics* házcsoportjánál, a mint a ködök pillanatnyira szabad kitekintést engednek, egyszerre előttünk áll egész nagyszerűségében a *Bjelasniczához* csatlakozó *Treszkavicza-Planina*: a gyorsan emelkedő csúcsos, bükkös gerinczen túl szelíden elhajló fenyves-gerincz és azon felül a havasi réteken messze elnyúlva a sziklák régiója, valósággal hármass ormú falkorona, fényesen átragyogó hómezőkkel az ormok tetején. A természet szűziességében, embertelen vadon, melynek 1800—2100 méternyi csúcsairól leeső meredélyei messze körös-körül lakatlanná teszik területét és mely nyugatnak a Narenta völgye és Konjicza felé hasonló, bár kevésbé emelkedett vadonokban, az 1300 méternyi *Visocsicza* és az 1400-as *Zovnicza*, az 1600-as *Jelicza-Planinában*

találja folytatását, míg keletnek kifutó ága, az 1678-as *Veliku-Koza*, melyről a Zseleznicza is ered, a Zagorje fennsíkjának képezi egyenesen utunkban fekvő küszöbét, mely a főcsai hegyvidékhez vezet át.

Jlovicson túl, a hol úgy a Treszkavicza éjszaki oldaláról, mint a Gala-Jahorina tömbjétől is, tehát balról s jobbról egyszerre, jelentékenyebb patakokat, a Lucsidol és Czrna vizét veszi fel a *Zseleznicza*, ennek vize láthatólag megapad, a meredek torkolat is mindinkább tágul és lapul, a mint hátunk mögött marad a Czrni-Vrh 1800 méternyi csúcsa és nem sokára elöttünk fekszik az erdős *Vclikii-Koza* alján, buja havasi legelők és tág kőmezők közt a várva-várt Trnovo, jobbra mindig a Treszkavicza imponáló látványával. A magas meredek zsindeletetöt viselő alacsony faházak kis csoportjától balra tágan és vendégszeretőén int menedékünk, a katonai barak, a hol barát-ságosan nyújtott estebédet és éjjeli szállást találunk.

De itt találjuk már a zagorjei bégek egy díszes csoportját is, élükön Dervis bég Csengics, régi ismerősünk, most már a Ferencz József-rend csillagával büszke mellén.

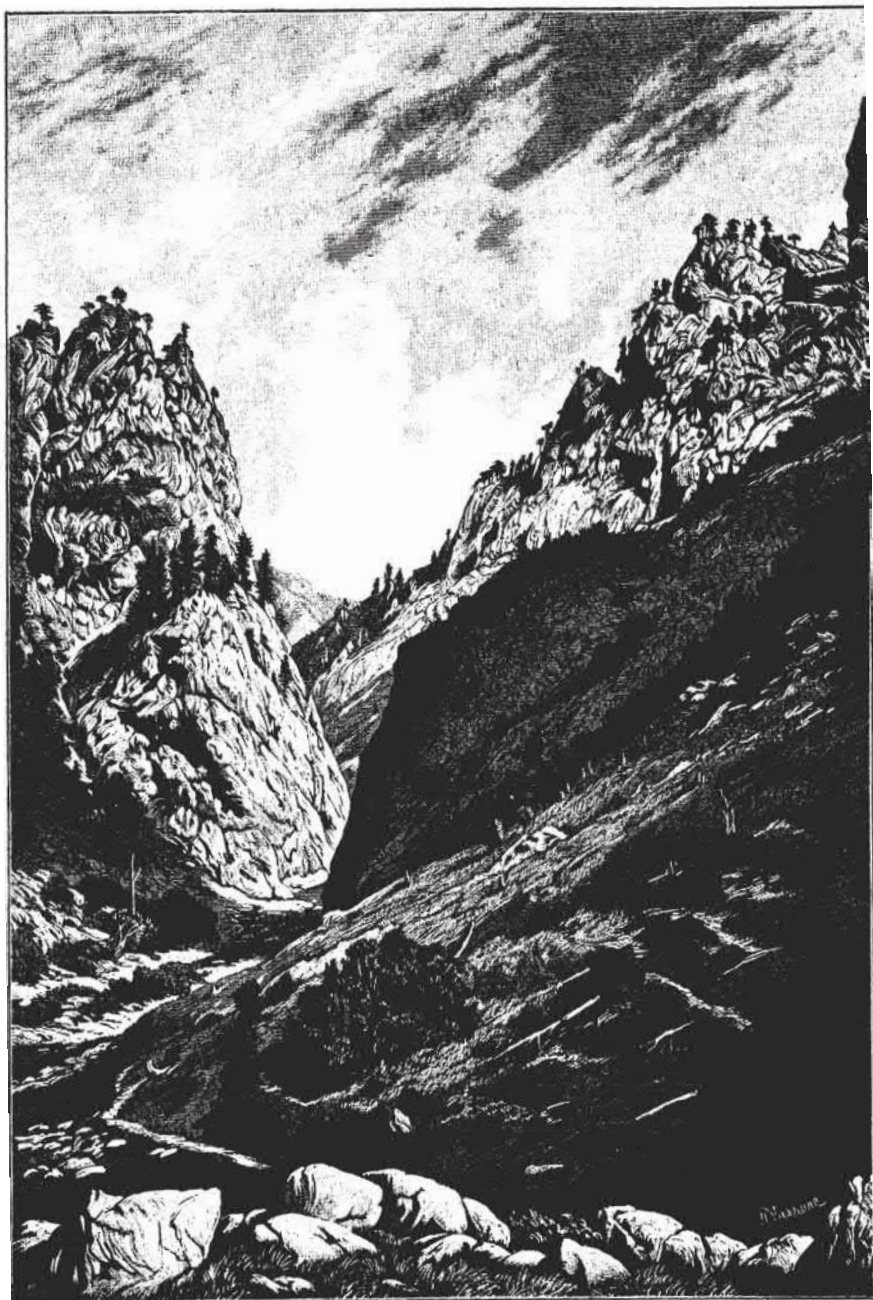
Valóban sajtáságos egy hivatalos kíséret az, melynek fedezete alatt másnap folytatandók vagyunk utunkat a Rogoj, majd a Krbljina nyergein át.

Meglehet, hogy e tiszték és bégek és embereik, a kik mind békés barátságban voltak kíséretünket képzendők, még nem régen épen egymásnak szegezték volt fegyvereiket. *Dervis bég Csengics* ugyan, a ki egész életét a montenegróiak elleni hőstettekkel illusztrálta, nem adhatta rá öreg fejét, hogy az ottani bujtogatókkal szövetkezzék ellenünk. O mindég ép oly loyalisnak bizonyult mostani czárja iránt, mint a milyen híven szolgálta azelőtt a szultánt, sőt a dolgok új rendjének jelentékeny áldozatokat is hozott. De nagyszámú, messze elterjedt nemzetségének nem egy tagja élénk részt vett még az 1881—82-iki felkelésben is. *Hadsi bég Csengics* jelentékenyen szerepelt benne és mostan itt van köztünk, nem különben bajtársa, *Ibrahim bég Kotalja*, *Ramo Cserno* és mások, kisebb-nagyobb urai a Zagorjének, szereplői a felkelésnek, fegyveres embereikkel, a kik ép úgy követik feudális uraikat mai békés, hódoló kivonulásukban, mint nemrég a harcban. — Mindezek részesei ő Felsege kegyelmének, mely visszafogadta azon felkelőket, a kiket közönséges büntett nem

terhel és a kik önként alávetették volt magukat, lerakva a fegyvert, visszatérve a bujdosásból, fogadva igaz hűséget « kemény hitűkre». Csupa erőttől duzzadó, nyílt tekintetű férfiak, a kiket bizonyára nem nemtelen indokok, inkább téves kötelesség-felfogás, vagy épen az akkori igazgatás hibái kergettek a felkelésbe. Magatartásuk igazolja megkegyelmezésüket. Többen közülök kitűnő szolgálatokat tettek azóta a rendnek fenntartásában, a kedélyek lecsillapításában. *Ibrahim bég Kittálja* később kivándorolt. Nem tudott beleszokni a csöndes, nyugalmas, zavartalan békébe, ő, a ki majd a montenegróiak ellen, majd a montenegróikkal, de mindig harczy kalandokban élt. Mintegy esztendővel ez utazásunk után, melyen még híven kísért, eladta birtokait és kiment a szandsákba. Nemrég hallottuk a szegényről, hogy tönkre ment és a büszke bég, a ki semmi rendes uralmat megtűrni nem tudott, ma másnak a földjét míveli, nyomorult kmet lett. De nyílt férfi módjára megmondta, hogy nincs maradása, kivándorolt, fogadását, hogy izgatásban, zendülésben részt nem vesz többé, megállotta.

Igaz, hogy mind e férfiak megkívánják a magukhoz való bánásmódot. Csak a keleti apró ravaszságokon túljáró ész, a kemény kéz imponál nekik, de párosulva nyílt, barátságos modorral, jóindulattal, meghódítja őket ellentállhatlanúl, számíthat rájuk. Sok függ az olyan tisztviselőtől, mint a minő *Vojvodics*, a főcsai commándír, a hogy járási főnöküket a zagorjai bégek nevezik. A kik az ő kezét a leg súlyosabban érezték, most a legjobb barátjai, az ő kíséretükben érzi magát a legbiztosabban, bennük találja legjobb szövetségeseit, ha Montenegróból átjövő rablók és csavargók mutatkoznak. Most is egyedül általuk kísérve jött a miniszter üdvözlésére magányos, elhagyott hegyi-ösvényeken Főcsából Szuszjeznon és Mrezsiczán át a Bistricza és majd a Dobropolszku patakjának éjszaki lejtőin, a Rogoj nyergén keresztül.

Még Trnovoban nagy hadi-tanácsot tartottunk, vájjon merre folytassuk utunkat? Menjünk-e egyenesen tovább délnek, keresztül a Zagorje fensíkján, Kalinovik katonai táboráig, onnan egyenesen a felső Narentához és azt az uloki erődítésnél átlépve, tovább a Morinje havasi pusztaságán át, Gaczkoba? vagy ellenkezőleg délkeletnek átmetszve a Zagorje fensíkját, Borjába, a hol Dervis bég Csengics várkastélya áll, onnan egyenesen keletnek a kis Krupi-

A SZUTJESZKA SZOROSA

czán le, míg a Lelja- és a Dumos-Planina közéből egyenesen északnak folyó Govzával egyesül, azután a Govzán le odáig, a hol a Rogojról délkeletnek lefolyó Dobropolszku patakkal egyesül és *Hadsi bég Csengics* várkastélya áll, aztán a két patakból támadó *Jlistricza* vízén tovább keletnek, míg a Fócsa fölötti Bródnál a Drinába szakad, onnan délnek le a Drinán a Szutjeszka-szorosáig és azon végig délkeletnek, a Csemerno-nyergén le Gaczkóba. A két út nyugati és keleti félkörét képezi mintegy a körnek, melynek közepét a Lelja- és Dumos-Planina 2000 méternyi havasai teszik járhatlanná. Köztük és a tőlük keletre eső Treszkovác-Planina közt, mely még szintén e körbe esik, vezet ugyan egy ösvény, a két hegycsoportot összekötő Csatova-bara 1800 méternyi nyergén és a Narenta forrásait rejtő Zsivány-hegyen keresztül Kalinoviktól csaknem egyenesen délnek, a Csemerno nyergéhez és Gaczkóig, de e lakatlan, víztelen havasi sziklavadon ez egyetlen ösvényét valóban alig használja más, mint a Montenegroból a Zagorjébe és onnan vissza lopózdó zsivány.

A keleti félkört képező útra a hasonlíthatlan tájképi szépségek csábítottak.

Az elhagyatott Zagorjében daczra-harczra emelkedett kastélyok után a Drina sziklás, cserfaerdős partjai, de mindennekfelett a híres Szutjeszka-szoros, melyet magasztalni nem győz, a ki valaha keresztül ment rémteljes torkolatán.

Nem messze a montenegrói határ ama pontjától, a hol a Durmitor két oldaláról lefolyó Tara és Piva egyesülve a Drinát képezi, szakad e folyóba délnyugatról a Szutjeszka vize egy hasonlíthatlanul nagyszerű szikla-szoroson át, mely felvezet a Csemerno-nyergéig. Éjszaki falait a Treszkovác-Planina kopár, ormos mészcúcsai képezik, eleintén erdős lejtők fölött, majd leesve a víz medréig. Délről a Vucsevo-brdo és a Szuha-gora képez hóval telt fogakat, melyek a spanyol Sierrákra emlékeztetnek és az egész fal be van borítva a legfantasztikusabb dolomit-alakzatokkal fel a tetejéig, mely 5—6000 lábnyira emelkedik a völgy színe fölé. így halad az ember folytonosan fel és le a szűk szoros oldalain, majd nehezen kapaszkodó bükkös erdőn, majd puszta sziklafalán keresztül szürkés és fehéres dolomitgúlák közt tekergő keskeny ösvényen, melyen óvatosan lépdegél a tátongó örvény fölött a ló. Szédülök behunyt szemmel vitetik magu-

kat általa, eleresztve a kantárszárat. Háromszor át kell kelni a sziklák miatt a Szutjeszkán, mely immár csak hegyi patak, mély medrében siető zöldes tiszta vizével. Fehér dolomit-szirtek emelkednek 3—4000 lábnyira a meder fölött, köztük kúszó fenyőfakkal. Majd valóságos katlanná válik a torkolat, mintegy 60 lábnyi szélességét egészen betölti a víz, függőleges mészfalak közt, melyek 800—1000 lábig emelkednek. A jobbparti alacsonyabb fal fölött *Pirlitor* középkori várának romjai állnak.

Egy rémes monda szól e várról Vukasin rácz király beleszeretett a hercegovinai vár urának, Momcsillónak feleségébe, Vidoszávába. Az asszony megüzente neki, hogy ura másnap vadásatra megy. Szárnyas lova van és győzhetlen kardja. De az asszony elfogja égetni a szárnyakat, szurokkal hüvelyébe ragasztja a kardot. Ha Vukasin lesben áll embereivel, legyőzheti Momcsillót. így is történik. A menekülő Momcsilló nagy nehezen éri el várát, de ezt zárva találja. Húga leereszt egy kötelet, de Vidoszáva azt is átmetszi. Momcsilló el van veszve. De Vukasin borzadva ennyi árulástól, lófarkra kötteti Vidoszávát és Momcsilló hűgát, Euphrosinát veszi feleségül. Ettől születik a mondák hőse, *Marka* királyfi, a hős Momcsilló képmása.

A romokon túl az utat dolomit-gúlák és oszlopok teljesen elzárják, úgy, hogy magában a vízben kellene tovább hatolni, vagy a sziklán keresztül törni. És valóban ez történik, mert az út egy darabig az éjszaki sziklafalba van vágva éppen elég szélesen és magasan, hogy egy ló elhaladhasson fülkéjében, maga fölött a szikla tömegével, alatta a vízbe leeső függélyes meredélylyel. Az útnak ősrégisége abból is látszik, hogy nem repesztve, hanem a sziklából kivésve és törve van. A meglepő, megdöbbenő képek ily folytonos változásaiban vezet fel a torkolat Csemerno nyergére, melynek jellemző neve, keserű, az ez után annyiszor vivott elkeseredett harcokról szól. A Csemerno nyerge 1373 méternyire fekszik és míg éjszak-nyugati oldalai a Dumos-Planina felé húzódnak, délkeleti oldalait a Lebersnik és a Voluják 2200 méterig emelkedő gerincei képezik és ezeken át szoktak a Piva-melléki montenegróiak a Zagorje felé portyázni és nem egyszer ütköztek az éber bégek fegyvereibe már a Csemerno nyereg kis plateauján, a honnan különben három útjuk nyílt a kalan-

dokra: a Zsivány-hegy alatt éjszakkak a Dumos és a Treszkovác-Planina vadonai közt a Zagorjéba, a Szutjeszka-torkolaton át keletnek Fócsába, vagy nyugatnak le Gaczkóba.

Bármily csábítók voltak ez útnak regényes szépségei, tapasztalt kísérőink, a kik nem egy hadjáratból ismerték nehézségeit, határozottan elleneztek, hogy a tegnapi esőzés után, mely alatt a vizek csak úgy szakadtak az égből, ezt az utat választjuk, mely a legjobb időben sem egészen veszélytelen, és melynek egész hosszában egyes nyomorult hánokon és négy török őrházon kívül más éjjeli tanyát nem találunk. Elhatároztatott tehát, hogy meglátogatjuk ugyan Dervis béget borjai kastélyán, de ezen kitérés után a kalinoviki és uloki katonai táborokon át folytatjuk utunkat Gaczkóba.

Trnovoból távoztunk előtt megtekintettük még a helység mellett levő bogumil síremléket, mely azért érdekelt, mert itt láttam először, a mit közelebb a montenegrói határhoz aztán gyakran találtam, a kőszáli kecske ábráját ily sírkövön. Dervis bég erősen állítja, hogy ezt az Európaszerte kivesző állatot még maga látta az országban, sőt hogy még most is van. Es könnyen meglehet, hogy ez a ritka állat legalább a Durmitor vadonaiban egyes példányokban még létezik.

Utunk eleintén még mindig a Zseleznicza jobb partja fölött, erdős lankás oldalán vezetett el keskeny, de pompás, kaviestalan és csaknem sík lovagló ösvényen, hatalmas, terebélyes bükkfák közt, úgy, hogy a tegnapi napnak fáradalmi után, mintha valóságos parkban lovagolt volna az ember. Gyönyörű, tiszta egű, meleg nap fokozta még e nagyszerű természet élvezetét. így jutottunk gyorsan a már i 2 15 méternyire emelkedő Rogoj nyergére, mely szomorú emlékeztető azóta, hogy épen egy évvel később lőtték le itten rablók *Csulinovics* hadnagyot, csaknem egyidejűleg avval, hogy Dervis bégnek Borjából Fócsába utazó öcsését gyilkolták le, mint mondják Dervis bég helyett, a kire tulajdonképen lesben álltak. A Rogoj egyik vízvázasztó a Boszna és a Drina vizei közt; a Zselezniczát mögötte hagytuk volt és közel a nyergen túl Dobropolje falvánál már a Drina felé siető Dobropolszku patakot léptük át, megkezdve a mászást a már 1476 méternyi Krbljina-nyergére.

Sajátságosan érinti az embert, ha ebben a nagyszerű, de elhagyatott, magányos vadonban, mely még mindig újra s újra ázik

embervértől, idylli, gyöngéd ábrándozás lepi meg az utast egy nagy sziklafalba vésett feliratban: «Wilhelminensthal». E vadonban állomásozó katonáink valamelyike adhatott sivár kötelességei közt, a rablók által engedett szünetben ily módon kifejezést hű szíve emlékezésének.

Dobropoljén túl a természet hirtelen változik. Valamint zagorjei kísérőink, a bégek folyton ugrató apró lovaikon, embereik gyalog sőt mezítláb, de könnyű, nemes, gyors lépésben, kőről kőre ugorva, elütnek a bosnyák typutól hatalmasabb, ruganyosabb, aczélosabb, delibb és feketébb alakjaikkal, úgy el-el maradnak a sűrű erdők és puha legelők és mindinkább a karsztnak kemény, éles, de formadús, napégette, meleg okker-színű területe jut uralomra.

Kemény mászás után eljutottunk sziklák és fenyves-csoportok közt a Krbljina jól megerősített kis katonai állomására, 3 és félórányira Tirnovotól, a hol az őrség télen-nyáron tanyázik távol minden emberi közlekedéstől, ha csak egy-egy zagorjei bég nem utazik erre Szerajevóba. Kényelem, jóllét itt nem létezik, még annyi sem, mint egy bosnyák faluban. De azért nem hiányzott az igazi katonai szíves látás és jó kedv és egyike azon panorámáknak, melyek például a Svájcban nagyszerű vendégfogadót varázsoltak volna e pontra. Előtünk fekszik a zöld foltok által csak ritkán megszakított köves Zagorje egész fensíkja, körülveve hegyektől hegyek fölött, óriási szikla bástyázatok hóban ragyogó csúcsokkal: mellettünk nyugatnak közvetlen felszállva a Treszkavicza, messze délnek a Lelja-Planina a Voluják és azontúl a montenegrói *Dnrmitor* csoportja, keletnek a Novi-Bazári, és már-már csak sejtelemnek az albániai lánczok és gerinczek.

A Krbljina magasáról rövid pihenés után gyorsan szállunk le a Zagorje hullámos fensíkjára, a hol a természetadta egyetlen jövedelmi forrás a sziklamezők közt elterülő, lassan folyó, pangó erekttől áztatott sovány legelő, juhok és kecskék által ellepve. A kalinoviki úttól, mely egyenesen délnek a fensík nyugati oldalán megy végig, délkeletnek hajlunk átmetszve e síkság jó részét, *Szivolje* házcsoportjától és magas dombon hentergő colossalis, de alig ékített bogumil-sírköveitől egész *Borjáig*, már-már a fensík déli szélén, 3 órányira a Krbljínától, a nélkül, hogy a két pont közt emberi lakkal vagy emberrel találkoztunk volna. *Borja* maga is alig áll egy pár házból, de már messziről int a hatalmas «kúla.»

Ilyen kúlakkal végig be van hintve a Zagorje. Bárhol álljunk, felvetődik egynehány a látkörben. Egyszerű, vakolatlan erős négy kőfalból magasra felemelkedő torony, tele egészen apró ablakokkal, melyek inkább csak lőrések; öt-hat emeleten egymás fölött vannak elrendezve e nyílások, egy ablak kettővel váltakozik minden emeleten és minden oldalpáron, úgy, hogy az ablakok a kártya-ötösök szemei szerint vannak elrendezve, emeletenként két ablak az egyik, egy a másik oldalpáron, megfordítva a következő emeleten. Az egészet csúcsos zszindelytető borítja. Emberi lakhelyek csak az ilyen kúlak alatt húzódnak meg, melyekbe a lakosok veszély idején menekülnek, szükség esetén ostromot állva. A hol egy-egy hatalmas bég residál, ott a kúla körüli terület még erős oldalfalakkal, sőt árkokkal van körülvéve és ezeken belül állnak az urasági emeletes épületek, — külön épülete természetesen a háremnek, — festői csoport, a bosnyák házaknál mindig, a díszesebbeknél annyiival inkább található kiugró részek, erkélyek, verandák, bolthajtások által. A helység körül sovány vetések váltják fel a sziklás legelőterületet.

A borjai kastély előtt Dervis bég Csengics hívei és a ház rokonai csoportosan várták urukat és vendégeit; a természetes méltóság mely a Zagorje minden lakosát jellemzi, az előzékeny szolga latkészség, melyet a kitüntető vendég iránt a háznak legközelebbi rokona is tanúsít, nehezen tette megkülönböztethetővé, hogy ki úr, ki szolga. Csak Dervis bég emelkedett ki nagyúri fellépésével, rövid parancsaival, a minster körüli gondjaival, mintegy fejedelmeként az egész vendéglátó seregnek. Egy perez alatt megvolt telve az udvar toporzékoló lovakkal, lóto-futó emberekkel. A hárem rácsai mögött homályos alakok mutatkoztak. Mi szűk falépcsőn felmentünk a selamlikba, és csakhamar füstölgött a csibuk és a kávé. A selamlik bejárata fölött nagy betűkben: «Dervis bég Csengics, bosnische gróf.» Valamelyik káplárunk örvendeztethette meg evvel a házi urat. Az alacsony selamlik minderjeivel, szőnyegeivel alig különbözik mástól, csak hogy a szokott tárgyakon kívül fegyverek is lógnak a falon, mert a megbízható, vagy éppen kitüntető bégeknek, kivált ha veszélyes vidéken laknak, fegyver-engedélyük van, a mi legnagyobb büszkeségüket képezi, — és a fegyverek közt díszes okmányok Űveges ráában, köztük a Ferencz József-rend csillagos középkereszt-

jenek, a medsidei-rendnek oklevelei, és kitűnő helyen a szultán irádéja, melylyel az egész Zagorjét, az összes állami jövedelmekkel együtt, Dervis bég kormányzására és védelmére bízza. Dervis bég kész resignációval mondott le erről a magas és jövedelmes állásáról, mely a régi szandsák-bégekéhez volt hasonló, de azért természetesen nem szűnt meg rá büszkének lenni, és méltán, mert a montenegriaiak elleni fényes fegyvertények egész sorával vívta ki. Ez oklevelek magyarázatában el-elmondogatja családjának egész történetét, közbe-közbe elővéve más okmányokat is, magasztaló, elismerő leveleket, nagyrészt a ma már alig ismert glagolit írásban, melyet csak a bosnyák bégek tartanak még fenn. Mert Boszniában olyan a felekezetek elkülönzése, hogy mindeniknek egy ugyanazon nyelvre más írása van, melyhez bizonyos rajongással ragaszkodik. A római katolikusok a latin, az orthodoxok a cyril írást használják, a muhammedánok néha arab-török írással írnak bosnyácul, de gyakrabban a glagolit írással, melyet a nehéz arab alphabet helyett esetleg még török szövegre is használnak. A glagolit írásban ők, a régi bosnyák aristocratia ivadékaik, a régi Bosznia egyik nemzeti hagyományát tartják fenn. A glagolit írás eredete ma is homályos. Az orthodox egyházi írók szerint a római egyház találta volna fel, hogy könnyebben elvonja a népet a keleti egyháztól. A glagolit írás csakugyan a cyril és a latin közt áll, de ép úgy lehet mondani, hogy a cyril írás erősen görögösített glagolit írás. Nem szenved kétséget, hogy a glagolit írás hazája a régi római Dalmátia, melynek legnagyobb részét a mai bosnyák-hercegovcz terület képezte, noha el volt terjedve Bulgáriában is, bár kevésbé szögletes formában. Csakugyan vannak, a kik azt tartják, hogy *Cyрил* és *Method* a glagolit írást használták, melyet csak később görögösített a görög egyház. IV. Incze pápa bullája, mely a glagolit írást megerősíti a délszláv liturgiában azt mondja, hogy e szia von írást Szt. Jeromos (a IV. században) találta ki. A bogumilek is ajdagolit írást használták, még sírköveik gyér feliratain is található, és valószínű, hogy a bogumilek elleni küzdelemben volt a szentszék egyik concessiója a glagolit írás.

Némelyek azt hiszik, hogy a diocleai presbyter híres krónikája, a legrégebb délszláv hagyomány, eredetileg ez írásban volt fogalmazva. Különbösen rövid krónikákon kívül csak községi és főleg egyházi

iratokban léteznek maradványai. Prágában a IV. Károly császár alapította horvát benczés-zárda 100 esztendőn át a glagolit írást használta. A XVI. század közepén Tübingában is jelentek meg glagolit könyvek, a délszlávok közt az *ágostai* hitelveket terjesztendők. Különb- ben léteztek glagolit nyomdák Velenczében (1487 —1812) Zengben (1507—1508), Fiúmében (1531) és Rómában (1621 —1791). A török uralom alatt, midőn a bogumilizmus elmerült a muhammedanizmusban, és a keresztény felekezetek szorosabban csatlakoztak a Phanarhoz és Rómához, a bosnyák barátok mindinkább felhagynak a glagoliczával, a XVII. század közepén még egyszer felakarják eleveníteni *Zmajcvics* és *Kacsics zárai* érsekek, de azontúl mindinkább kipu sztul az egyházból, épen úgy mint a «*Bukviczay*», melyről tán inkább áll, hogy a bosnyák latin papok csinálták a cyriliczából, hogy elkülönítsék híveiket a görög egyháztól. Ma már a glagoliczát csak a bosnyák bégek használják még, a bogumilek csemetéi, mutatva ebben is, hogy mennyire conservatívek, változatlanok a világ minden változása mellett is.

A Csendesek különben nem származnak az ország ősi nemességéből. Családjuk az ozmanlikkal jött be Bagdad vidékéről. De azóta válhatlanúl össze van kapcsolva az ország történetével. Többen álltak élén mint vezírek. Dervis bég felsorolta mindazt a számtalan basát és miralajt, a ki családjából eredt. Híres a Zagorjében és messze azon túl a Besir-basa Csengicsről történeti alapon szóló vitézi ének, egyike a legszebbeknek a délszláv népköltészetben:

BESIR-BASA CSENGICS

Két fekete holló száll fel
 Moszkovának síkságáról,
 Vértől piros a szárnyáig,
 Vértől piros a szeméig.
 Röpül három, négy-öt napig
 Fekete-Oláhországon,
 Fekete-Bogdánián át,
 Rumélián, Szkenderián,
 Herczegovinába röpül,
 Zagorjának fensíkjára,
 Három, négy-öt órát röpül,

A. CSENGÉRSKŰLA

Idestova, össze-vissza,
 Nem száll másnak udvarára:
Besir-basa Csengicsére.
 Leszállnak ott a kúlára,
 Szárnyuk csapja az ormokat,
 Véres tollat elejtenek,
 Az erkélyen beejtenek.
 Meglátja a ház asszonya,
 Siet a fehér udvarra,
 Fel-fel tekint az ormokra,
 És így szól a két hollóhoz:
 «Testvéreim, sötét hollók,
 Kinek ittátok a vérét,
 Merről jöttök véres hollók,
 Nem jöttök-e Oszíától,
 Moszkovának síkságáról,
 Nem láttatok török hadat,
 Besir-basa jó uramat,
 Édes öcscsét Hasszan-béget,
 Édes fiam Ozman-béget,
 Izmail-agát az öcsémet,
 Avda-agát, a bajraktárt
 És a többi török urat?
 Jókedvében van a sereg?
 Tombolnak-e a jó lovak?
 Lobognak-e a lobogók?
 Szeraszkie-e az uram?
 Dül-e hada, mint a farkas?
 Száguldanak a csapatok?
 Hozzák-e a sok rabszolgát?
 Hurezolnak-e gyaurt lánczon?
 Kap-e elég gyöngé szüzet?
 Zsákmányolt-e számomra is?
 Mikor fognak haza térni?
 Hadd várhassam az uramat!»

De vissza szól a két holló •
 «Édes hűgunk, Besír neje,
 Jó hirt adni de szeretnénk,
 Jajj de kevés jót láthattunk!
 A mint láttuk, úgy elmondjuk.
 Nem rég voltunk Moszkva előtt,

Mindent láttunk, a mit kérdesz.
 Láttuk ott a török hadat
 Besir-basa jó uradat,
 Édes öcscsét Hasszan-béget,
 Édes fiad Ozman-béget,
 Izmail-agát vén bajraktárt,
 És a többi török urat.
 Jó kedvében volt a sereg,
 Tombolának a jó lovak,
 Lobogtak a magas zászlók,
 Szeraszkiez volt az urad,
 Dúlt a hada mint a sárkány.
 Hozták a sok rabszolgákat,
 A férfiak lánczon sirtak,
 Az asszonyok tánczra keltek,
 Mert a basa úgy rendelte,
 Akár tetszett, akár ha nem.
 A te basád mellett fekszik
 Hét rab-leány minden éjjel,
 A te fiad mellett három,
 Egynehány a többinél is.»

S szól a basa felesége:
 ('Testvéreim sötét hollók,
 Ezért kaptok ajándékot!')
 Ám a hollók visszaszólnak:
 <'Lassan asszony, hadd végezzük!
 Győz vala már Besir-basa,
 De az ördög nem nyugtatta,
 Mind tovább ment Moszkva felé.
 Látva eztet a muszkáknak
 Királynéja, Jelizava,
 Titkos aknát hagyott ásní,
 Átereszté török hadat,
 Az aknának tüzet adott,
 Égnek röptül a török had,
 Harmad napra esett csak le.»

Hallva ezt az asszony jajgat:
 «Jaj ti hollók! Szörnyű balsors!»
 De a hollók tovább szólnak:
 «Mind ez még nem minden, asszony

Mostan jön még csak a balsors.
 A seregnék maradékát
 Megtámadja Jelizava,
 Hatszázezer kozákjával,
 Leszorítja Oszlára
 Itt pusztult el a török had,
 Dicső vezír tizenkettő,
 Apró basa száma nélkül,
 Boszniának nyolczvan bégje.»

Jajgatva kiált az asszony:
 «Oh jajj nekem! Minő csapás!»
 De a hollók tovább szólnak:
 «Mind ez még nem minden, asszony!
 A basádat és a fiad
 Elevenen ott elfogták,
 Jelizava elé vitték,
 Itt a basa örömére
 Régi pajtást talál elé,
 Harczegovinából valót
 Csernojevics Száva nevűt.
 Ámde Száva így szól hozzá:
 ('Megölted őt testvéremet,
 Elpusztítád földeimet,
 Magam alig menekültem
 Jelizava királynéhoz.»
 Szóhoz sem jut már a basa,
 Handzsárt forgat Csernojevics,
 Leüti a basa fejét,
 Leütmé még fiadét is.
 De nem hagyja Jelizava:
 «Megállj öcsém Csernojevics,
 Ártatlan még, csaknem gyermek,
 Megtanulja írásunkat!»
 S keresztelik Ozman-béget
 Muszka könyvre megtanítják,
 Kalugyerré felavatják!»
 Alig hallja ezt az anya,
 Szíve szakad, földre roskad
 Földre roskad, halva marad.

E szép régi dalnál sokkal ismeretesebb az *Izmail Aga-Csengics* haláláról szóló ének, a montenegróiakkal a század elején folyt harcok egy epizódja, mely Mazuranics horvát bán feldolgozásában több nyelvre van lefordítva.

Maga Dervis bég is emlékezetesen szerepelt Omer basának 186 i-iki hadjáratában, és ismeretes azon fényes fegyverténye, midőn 700 emberrel két napig védelmezte a montenegróiak és -felkelő keresztény hercegöcsozok ellen a Piva szorosát. Noha minden oldalról körül volt véve, büszkén visszautasítá a tisztességes capitulatio ajánlatát; a montenegróiak annál elszántabban hazcsoztak, mivel meg voltak győződve, hogy a kis csapatnál van maga a szerdár-ekrem. A második estén már 110 holtja és sebesültje volt *Dervis* bégnek. Ekkor az éjnek leple alatt egyik híve átlopódzott az ellentáboron és másnap reggelre váratlan segélyt hozott Gaczkóból.

A segély csak 500 emberből, de annyi dobból és trombitából állott, hogy az ellenség megijedt a kereszttüztől és *Dervis* bég csapata megmenekült.

A háziúr bemutatta nekünk kis fiát, a tíz éves Hajdár-béget is, a ki nagy komolysággal végezte előttünk fapuskával a hadseregünkben szokásos összes fegyverfogásokat. Bátyja, Omer-bég, a fócsai járási hatóságnál van alkalmazva.

Egy órai pihenés után búcsúztunk Borjától, nem urától, a ki tovább kísért Kalinovikig. Borjától egyenesen nyugatnak fordultunk, a jajsicsii kúla alatt a kalinoviki útra, és nemsokára a kalinoviki táborba értünk, mely a Zagorje fennsíkjának délnyugati sarkában, a Treszkavicza végső déli kifutói, a *Gradina* és *Verdes* magaslati közt fekszik, melyek az egész környéket dominálják. A két magaslat közt menvén át a rendes forgalmi út, — persze csak lovas ösvény, — egyfelől Szerajevóból Gaczkóba, másfelől Mosztárból Fócsába, magányos hán állott volt e ponton.

Az utolsó felkelés óta azonban elsánczolt sátortáborral van megerősítve, míg magán a sziklás, szürkés-sárga magaslaton őrházak állanak.

A *Gradina* oldalán lefolyó, sziklákon át szép zuhatagot képező patak termékenyé teszi a tábor környékét és katonáink mint mindennütt, itt e vadonban is buzgón művelik zöldséges kertjeiket, melyek

nélkül el lenni nem tudnának. De hogy a patakot szegélyző fák és bokrok és a zöld kertek és vetések mellett is herceogovinai földön vagyunk, nem csak a magaslatok karszt jelleme, hanem az is mutatja, hogy valamivel a táboron túl az egész patakot, mely különben malmot hajt és annyi zajjal zuhog, egyszerre elnyeli a föld. Nincs többé, vége van.

A kalinoviki táborban igazi katonai kedélyes hangulat és jókedv uralkodik; víg tekézés és végtelen vacsora és poharazás közt telt el az est, míg csak eszünkbe nem jutott, hogy reggeli négy órakor ismét lóra kell szállnunk.

Eddigi kísérőink elmaradtak, köztük Dervis bég is híveivel, ujjakat, nem kevésbé érdekeseket kaptunk.

Az 1881—82-iki felkelés után fenmaradt rablóbandák és a túl a határokról még gyakran ismétlődő betörések megfékezésére egy intézményt tervezett és léptetett életbe Kállay, mely nem csak fényesen igazolta magát, hanem bizonyos népszerűséget is vívott ki a lakosság-nál, mint minden, a mi bámulatra készíti a tömegeket.

Az ilyen bandák, melyek, kivált eleintén, az általuk részben terrorizálva volt köznép támogatására is számolhattak, főképp a hol a lakosság csak messze elnyúló vad területeken magányosan élő pásztorokból állott, többnyire könnyű szerrel túljártak az őket üldözőbe vevő csapatokon.

Ha történt is feljelentés, ez is csak az üldözők félrevezetésére történt.

A rendes katonaság a maga szükségeivel, elővigyázati rendszabályaival, a terep és a népszokások hiányos ismeretével, természetesen sokkal nehezkesebb volt az üldözötteknél, melyek szükség esetén könnyen átlépték a határt, s azon túl követhetők nem voltak, bár nem egyszer megálltak puskalövésnyire, hogy gúnyosan üdvözljék a tehetetlenné vált ellenfélt.

Pásztorsíppal, énekszóval, kurjogatással adták többnyire ártatlanoknak látszó pásztorgyerekek hegyről-hegyre az ártatlanoknak látszó jeleket.

A miniszter alapos ismerője mind e régi practikának, melyeket századok óta alkalmaztak a török-uralom alatt a politikai és nem politikai banditák; felismerte, hogy ezeket csak saját fegyvereikkel lehet

megverni. így keletkezett az a közbiztonsági intézmény, mely a «Streifcorps» szóból idomított strafuni név alatt egyike a legnépszerűbbek és legrettegettebbeknek az occupált területen. Zsandárokból önként hozzá jelentkező és pedig nagyrészt magyar katonákból és bennszülöttekből, megkegyelmezett felkelőkből van összeállítva, kik mint pandúrok a hatóságok szolgálatába léptek. Mindenki megtartja a maga öltözetét és csak a balkarra kötött szalag által teszik magukat ha kell, ismerhetőkké. Mint a rablók, semmit sem visznek magukkal a puskán és egy kis kenyértáskán kívül.

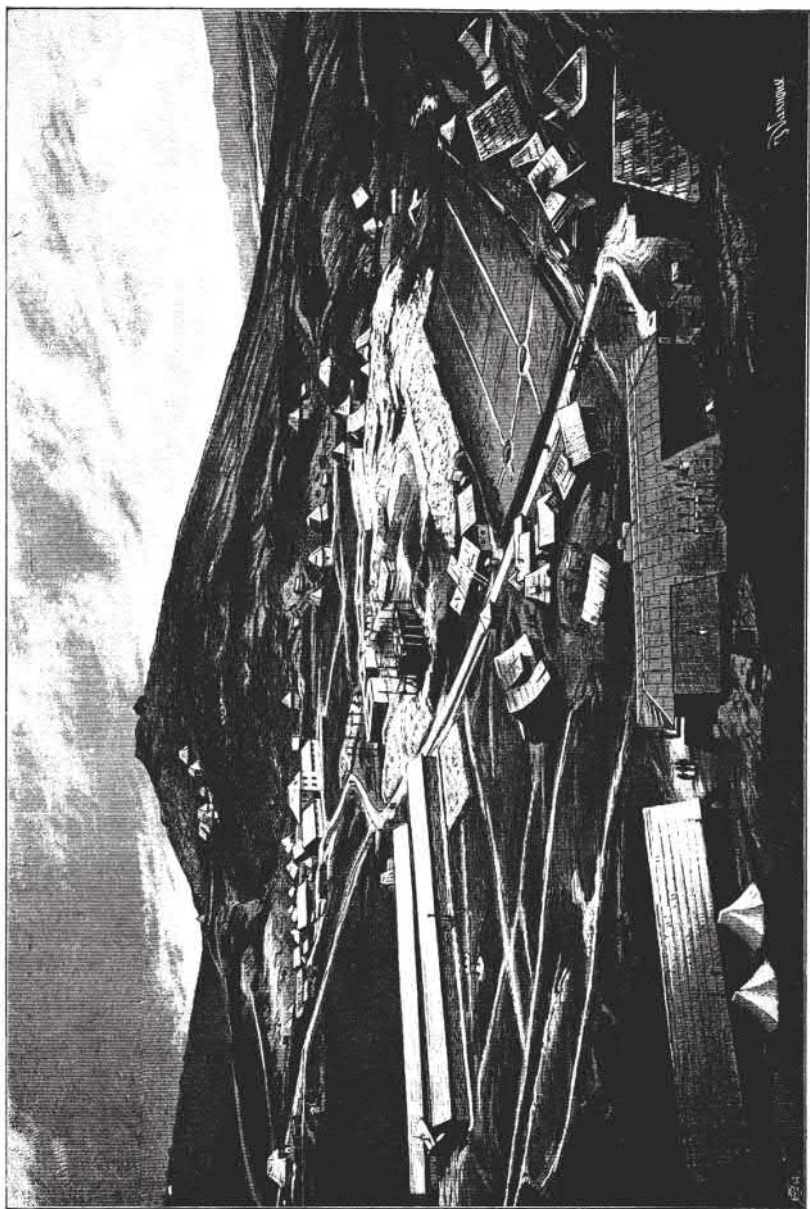
A mit a rabló requirál, ők készpénzen veszik, melylyel a szükség szerint ellátvák. Lószerben, pokróczokban, bocskorban állandó kézi készletük van az ország legkülönbözőbb pontjain, első sorban a vadonokban elhelyezett állandó őrségeknél. így indulnak meg éjjel, kisebb nagyobb szakaszokban, két embertől egész százig, a nélkül, hogy valaki sejtené, meghúzódznak az erdő mélyében, sziklák barlangjaiban egész napon át ha kell, járnak mezítláb, zajtalanul, bekóborolják a gyanús részeket a nélkül, hogy bevárnák a jelentést, hogy itt vagy ott rablók mutatkoztak. Mindig a vadonban, mindig a nép közt élve, ismerik mind a kettőnek minden csínját-bínját, számtalan összeköttetést szereznek, felkeltik a lakosságban a respectus mellett a bizalom és megbízhatóság érzetét, épen úgy félrevezetik, lépre viszik a rablót, a hogy ez tette azelőtt katonáinkkal, a pásztorfiú most már az ő szolgálatukban adja meg a jelt, szükség esetén a rejtekből rászegzett fegyver hatása alatt; megtörténik, hogy az éjnek és járatlan sziklaösvények biztosságában a határon átkelő bandita egyenesen a strafunik karjaiba szalad; ha pedig nagyobb csapatok képződnének, gyorsan összpontosulnak nyílt csatára készen. Szóval, a bennszülött elemmel kebelükben, túl járnak a rabló eszén és megverik saját taktikájával. A strafunik kapcsolatban azzal a rendszabálylyal, hogy ahol ismeretlen orgazdák támogatnák a rablókat, pénzbírsággal sújtatik az egész község in solidum, végkép keservessé és annyira lehetetlenné tette az azelőtt olyan virágzó rabló-életet, hogy ha egyik-másik jó barátunk, például *Laza Szosicza*, a montenegrói Piva-kerület híres commandirje, a Durmitor hegységének csaknem független ura, a ki száz ökörrrel tapostatja le a havat, de idegennel ám, ha Csetinyébe utazik, át is küld úgy ünnepélyes alkalmakkor, például ha a

miniszter megjelenik az országban, vagy ha újonczozás van, egy-egy bandát, annak ugyan hamar vége van.

Egy ilyen strafuni-szakasz képezte ezentúl kíséretünket és velünk volt Szveticsanin kapitány is, a straiunik kemény parancsnoka.

Kalinoviktól délnyugatnak még egy darabig mintegy keskeny csíkban betolúl a Zagorje fennsíkja a nyugoti falát képező Treszkavicza és déli falát képező Lelja-Planina utolsó kifutói közé, egész *Krajis-Micsi* házcsoportjáig. Itten a Treszkaviczához tartozó *Vrhovmától* és a Lelja-Planinával összefüggő *Vucsje-Brdóból* Farkas-hegyből, összefolynak a hegyi patakok és a Krajiszélicza-rjékát képezik, mely a most már gyorsan leeső talajban, mindig közvetlen a meredek, erdős Vucsje-Brdo alján tovább délnyugatnak, a délkeletről jövő Felső-Narentába siet. E patak fölött haladtunk tovább, mindig a Vucsje-Brdo oldalain, eleintén még köves területen *Obalj* házcsoportjáig, a hol pihenőt tartottunk, azon túl csöndes, terebélyes, mély bükkösben, mely a Farkas-hegyet tetejéig borítja, míg meg nem pillantottuk egyszerre mélyen alattunk a Narenta sajtáságosan zöldes-fehér vizét, mely nuír itt is elég szélesen, de még nem a partjait később jellemző sziklák, hanem mindkét oldalt meredeken felszálló erdős hegyhátak közt folyik.

Most már a Narentán föl egyenesen délnek haladunk mindig magasan a folyó fölött és mindig a Vucsje-Brdo oldalán, melyet e szerint Kalinoviktól fogva hosszú félkörben megkerülünk, egész odáig, a hol e hegynek már déli falai hatalmas terraszokban esnek le a Felső-Narenta völgyébe és a számtalan letajtékozó erektől a «Bjela-Vodu» nevét veszik fel. E fordulat előtt meredeken lekanyarodó serpentinákon, melyeken a társaság legnagyobb része gyalog vezet lovát, leszállunk a Narenta vizéhez; a partok itten kissé tágulnak, hosszú fahíd vezet át a folyón, rajta túl romokban egy magányos mecset áll: mindaz a mi az 1881—82-ki felkelők harcaiból, melyeknek itt volt góczpontjuk, megmaradt a régi Ulokából. Kalinovikból, méhnek magassága 1097 méter, lejutottunk 678 méterre, de a túlparton ép oly meredeken amint lejtöttünk az imént, ismét-fel kell lovagolnunk már kopárabb magaslatra 704 méterig, hogy elérjük az új Ulokot, mely a felkelés óta épített kis erődből áll, már közelebb Obernya helységéhez, mint a régi Ulokhoz.

Наслов

KALINOVIK

64

A hegy tetején álló erődnek erős bástyái és kapui előtt várnak bennünket már az ez elhagyatott magányban élő helyőrség tisztjei. Újon épített hideg falai közt, melyeknek lőréssein át a miniszternek átengedett legjobb szobába is befütyöl a szél, szalmapárnákon, pokróczok alatt töltünk egy fagyos éjt, mert itten már a barak-táborok kényelme is megszűnt és reggel négy órakor búcsúzva háziurainktól, a kikre ilyen életet állandóan ráparancsol a katona kötelessége, már ismét lóháton vagyunk, hogy a *Morinje* havasi pusztaságán át idejekorán leérjünk a gaczkói síkra.

A MORINJE ÉS A GACZKO-POLJE

A CZERVANY-KEANACZ ÉS SZIKEAV\RA. — A MORINIE ÉS VESZÉYEE — AZ ODAVESZETT
LAKODALMASOK. — MONTENEGRÓI TELEP. — HERCZEOCZ EOYAO- CSOPORT. — A GACZKÓI
SÍKSÁG

MINTKEGY 1000 lépésnyire Uloktól délnek csaknem áthághatlannak látszó tépett sziklabástya emelkedik körülbelül 4000 lépésnyi hosszban egész 1328 méterig, a «Czervany Klanác» küszöbe. Amint ezt átlépjük, mintegy szárnyfedezete gyanánt látjuk nyugati végéhez a *Gvozd*, keleti végéhez a *Szomina* magaslatát odatapadva. Valamivel előbbre, a kettő közti hézagban a sziklás *Panós* háta áll. Valóságos rendszere a természetes védműveknek óriási dimensiokban, erősítve még mesterségesek által; mert a Szomina csúcsait öt kúla koronázza. Kemény harcz is folyt e sziklavárért nem egyszer; utoljára 1882. év februárjában a Neveszinje és Gaczko felől jövő csapataink és az Uloknál összpontosult felső-narentai és zagorjei fölkelők közt, kiknek a leghíresebb vezetőik, *Ibrahim bég Csengics* és *Salih* aga *Porta* commandirek, *Faso Buva* és *Stoján Kovacsevics* szerdárok stb. álltak élükön.

Némelyikük az imént kísért bennünket a Zagorjén át. Mások, mint Szalih aga Forta, Stojan Kovacsevics, aki közönséges rabló volt, Montenegróban és a Szandzsákban élnek.

Ha e sziklavár bástyájáról, a Czervany-Klanácrról kitekintünk, nyugatról a Czervany-Planina, kelet felől a Dumos-Planina 1800 mé-

ternél magasabb csúcsai tekintenek zordonan reánk, előttünk pedig egy tájkép terül el, páratlan a maga méla egyhangúságában: a Morinje.

A déli láthatár végtelenségéig terjed egy könnyen hullámzó élénk zöld terület, melyben fehéren nyúlnak el itt-ott alacsony szikla-bordák, sötéten tátognak karszt-lyukak. Végtelen sziklatalaj az egész fennsík, átlag 1300 méternyi magasban, rövid füvel sűrűn benöve, melyben helylyel-közzel a gentián virága kéklik. Semmi fa, semmi bokor, semmi nyoma az emberi kéznek és művelésnek a minden irányban sok mértföldre nyúló területen. Egyetlen egy forrása, mely mellett utunk elvezet, a Pasina-Livada. Montenegrói pásztorok megkísérlették volt itten egy nyomorú telepet teremteni, de ez is elpusztult csakhamar és alig látszanak már nyomai. Nem tarthatta magát a borzasztó hózivatarokban, melyek a Morinjén dühöngnek július és augusztus havait kivéve az egész éven át, támadva váratlanul, elsodorva mindent.

E hózivatarok, de a Czervany-Planinából kitörő éhes farkasok miatt is oly veszélyesnek tartják télen a Morinjét, hogy csak 40—50 emberből álló karavánokban mennek át rajta.

A *Pasina-Livadatól* nem messze van még egy pont, melynek az egyhangú, változatlan havasi pusztaságban legalább neve van: *Szvatovszke-Greblje*, lakodalmi sírok, sziklák és karsztlyukak közt egy nagy csoportja a régi sírköveknek. 100 évvel ezelőtt, mondja a monda, erre vitte menyasszonyát Omar bég Ljubovics Ulokból Neveszinjébe. E ponton érte őket a Dumos-Planináról és a távol Volujákról átnyargaló hóvihar, és odavesztek mindannyian, a vőlegény és az egész lakodalmas nép, 160-nál több vitéz és levente, csak a menyasszony menekült meg pompás török lován csodálatos módon és lejutott a Czervany-Planina gerinczén át a neveszinjei síkságba; szomorú menyasszony, halálnak hírmondója.

Egy másik monda szerint két lakodalmi menet találkozott itten, mely ugyanazon menyasszony után ment. A kitört harcban elhullott egyiknek valamennyi tagja. Kétségtől szűz mondák újabb variációi, mert a sírkövek, bár nem látható többé rajtuk semmi jel, a török-kor előttiek, azonosak a bogumil sírokkal, melyek a Morinje más helyein is található.

Minthogy a közelben alig állt valaha helység, valószínű, hogy harcznak áldozatait fedik. A 100 évet a bosnyák hamar rá mondja minden régi dologra, öreg emberre.

De július és augusztusban megeléknül a Morinje, a gaczkói és a neveszinjei síkságból, sőt Montenegróból felhajtják a juhokat, melyek itten nyaralnak. A pásztor egy-egy barlangot választ lakhelyül.

Hosszú órákon át barangoltunk mindég délfelé a Morinje zöld hullámai közt; alacsony emelkedések folyton elzárják a láthatárt úgy, hogy alig látunk valahol egy-két száz lépésen túl, és haladva órákon át úgy látszik, mintha folyton egyugyanazon helyen vesztegeltünk volna.

Fel és le, fel és le ugyanazon hullámok közt, ugyanazon sziklák alatt, ugyanazon öblös lyukak fölött, fent a fehér égbolt, köröskörül semmi.

Alig mutatkozik itt-ott nyoma a járt ösvényeknek. Mint a tengeren és a sivatagon csak az égi testek járása és a bennszülöttek gyakorlott ösztöne mutatja az utat.

Négy-öt órai lovaglás után a déli irányból inkább keletnek kezdünk húzódni és így kiértünk odáig, a hol a Morinje hosszú, széles hátakban le kezd esni délkeletnek. Az első magas hátnak alján kis patakot képeznek az összefolyó esővizek, a patak partján egy pár gunyhó és egy pár szilvafa áll, emberek futnak össze, amint lekanyarodunk hosszan, meredeken, lakói a *Szilvije* nevű kis helységnek, mely szintén montenegrói telep. Gyönyörű marczonea alakok, déli tyussal, buja fekete hajzattal; kár hogy hirnevük nem felel meg a benyomásnak, melyet megjelenésük tesz. Pásztorok volnának, birka-tolvajoknak mondják. Míg a patak szélén, a falu alatt megpihenünk, oly környezetben, mely a Marinje kietlensége után szinte festőinek tetszik, és a telep főnöke, a glávár a miniszternek teszi udvarlását, mulattatásunkra hősdalokat énekel egyikük a guzlához és valameny nyien nagy örömmel osztozkodnak borainkban, hideg ételeinkben.

Leérve Szilvijénél a Morinje délkeletnek leeső szélének, mely már a Javor-Planina nevét viseli, a második hátára, ennek és a szilvljei pataknak hosszában haladunk tovább délnek egészen hasonló területen, mint a Morinje felsőbb részén. A széles hátan túl ismét egyszerre, még függélyesebben leesik a talaj egész a völgynek aljáig, mely a

Javor-Planinát a Ponikve-Planina hasonjellegetű, Gaczko felé húzódó fennsíkjától választja el mély, keskeny, meredek, erős esésű bevágásban, a szlivjei patakkal párhuzamosan délnyugatnak folyó Zsupanj-patakkal éles medrében.

Csakhogy az előbbinek pangó folyása mellett ez már zabolátlan, tajtékozó hegyi-patak, mely köveket, homoktömegeket sodor magával és rak le mentében.

Végig lovagolva a két patak közt a Planina ez alsóbb hátán végre elértük legdélibb pontját. Mélyen alattunk a Zsupanj vize egyesült a Basticza patakjával, melynek keskeny völgye a már emiitett Ponikve-Planina és a vele szemben húzódó Bjelasicza-Planina közt délkeletnek vezet a gaczkói síkságba. Az egyesült patakok Zahlumszka-Rjeka neve alatt folynak tovább a Morinje déli meredek esése és a velünk szemben emelkedő Umacz hegy közt és ez a völgy, folytatása az előbbinek, kivezet nyugatnak a neveszinjei síkságba, mely a Morinje nyugati falát képező Czervany-Planina és a Mosztár fölött elhúzódó Velez-Planina közt fekszik. Úgy álltunk magas álláspontunkon, mint egy bástya sarkán, mely mindkét oldalt meredeken esik le a vizárokba, balra a tajtékozva leszakadó Zsupanj, előttünk a Zahlumszka csöndesen kanyargó ezüst szalagja. Hosszú óvatos kanyarulatokban ereszkedünk le a csúszós rövid fűvön. Lent, a vizek összefolyásánál, Fojnicza helysége előtt, egész lovastáborvárt bennünket: a neveszinjei küldöttség.

Átkelve a Zahlumszka hosszú fahidján közvetlen a Zsupanj beszakadása alatt, még egy kis darabig fel a víznek balpartján, melynek neve most már Basticza, a neveszinjei küldöttség élén lovagoltunk be Fojniczába, a hol a gaczkói nem kevésbé fényes és tarka küldöttség várt. Itt csaptunk nagy ebédet gályákból készült sátrak alatt, melyek előtt fanyárson forogtak a tábori tüzek előtt az ürük. A gaczkói járás egyik tisztviselője, montenegrói születésű, more patrio szeldelte fel a barnapirosra sült állatokat egy-egy éles handzsárcsapással. Jól esett a hosszú lovaglásra a pihenés e festői környezetben, melynek harcias színt adtak nemcsak a sátrak és tüzek, hanem a staffage is, mely katonáinkon kívül a küldöttségek tarka díszbe öltöztetett tagjaiból állott. Leírhatatlan, felejthetetlen látvány vala, mikor ismét lóra ülve folytattuk utunkat a Basticza sziklás, szűk völgyén át a

Gaczkopolje síkságába. Beláthatlan sorban tolongtak utánunk a lovasok a völgy szorosában, és kiérve a síkra betöltötték annak egész szélességét, neki eresztve egész rajokban a toporzékoló lovakat, összevissza, előre-hátra száguldva, tombolva, kurjongatva, dobót verve, zászlókat lobogtatva, hősi dalokat énekelve, lóhátán egymást öelve. Ez a zaj mutatta leginkább, hogy más nép, más éghajlat alatt vagyunk, mint Boszniában, de az a délczeg öntudat is, melylyel itt a keresztények is fellépnek, a kik a montenegrói hatás alatt és támaszkodva Montenegróra, soha sem hajoltak meg önként a muhammedán uraknak, és nyíltan vagy alattomban szakadatlanul folytatták a harcot. Es ez az úri öntudat kifejezést nyer nemcsak délczeg alakjaikban, fellépésükben, hanem fényes, színpompás, arany-ezüstben ragyogó öltözeteikben is, melyek közt már gyakori a montenegrói lapos, kerek kis sapka fekete karimával, hímzett piros tetővel, az albániai fusztanella módjára az öv alatt kiszélesedő fehér szoknya, a kék bugyogó alatt a lábikrákat szorító fehér darócz-harisnya. A vajdák, szerdárok, glavánok, kik többnyire harczban, mint csapatvezérek szerezték e czimeiket, az ujjatlan tarka dolmányt, melyből kilobognak a bő ingujjak, elől csupa vert művű ezüst lemezekkel beborítva viselik, valóságos ragyogó pánczélként. Kivert, vagy ezüst szögekkel czifrázott szíjakon lógnak az ezüst tölténytáskák. A kinek engedélye van rá, büszkén viseli. díszes pisztolyait, handzsárját a hatalmas övben, vagy aranyos görbe kardját oldalán.

A kinek nincs, az legalább egy pár kést dug az övbe.

Hosszú fehér szakállal, montenegrói sapkában, de fekete papi öltönyben egy pópa, Bogdán Szimunic, a ki híres csapatvezér volt 186 i-ben úgy mint 1875-ben. Vén szakála mellett ő egyike a legbuzgóbb éneklőknek.

Csak a bégek, hosszú bojtú fezenben vagy épen turbánban, arannyal kivarrt zöld és piros selyem kaftánban, őrzik meg itt is méltóságteljes, rendíthetlen nyugalmaikat. így vonulunk át a Gaczkopoljén, messze kiterjeszkedve mocsarai közt, közel négy száz lovas ember, alig egynehányan polgári öltözetben, fehér nap-sisakokban, katonatisztek és tisztviselők egyenruhákban, a nagy sokaság fantasztikus keleti öltözetekben egy menet, melyhez hasonlót soha sehol sem láttam.

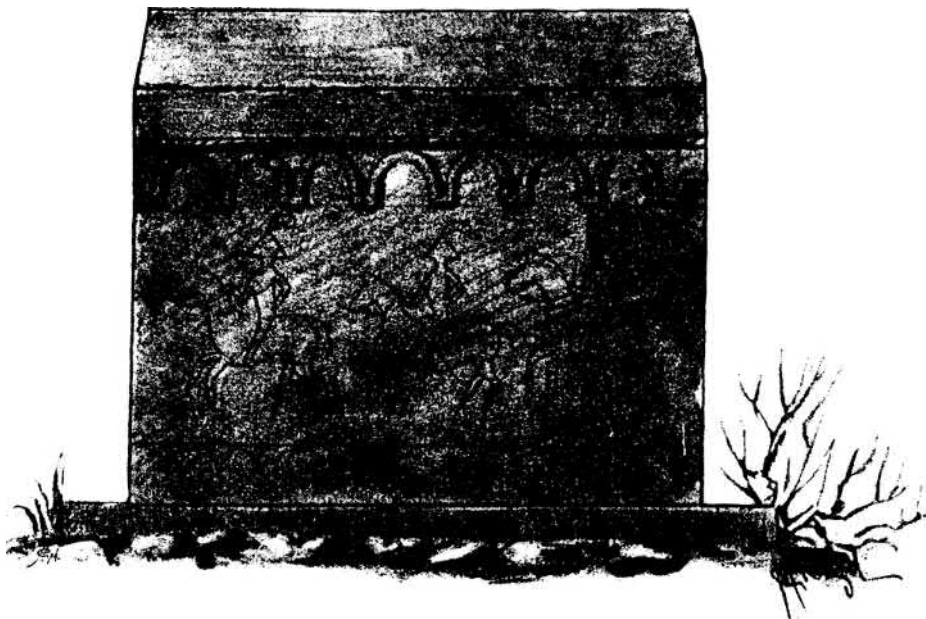
Ilyen lehetett Maxim Csernojevics lakodalmi menete, mikor átkelt a tengeren, hogy haza vigye a velencei dózse leányát.

Selyem, bársony a hősökön,
 Skarlátpiros, drága ruha,
 Mely a vértől pirosabb lesz,
 Napsugártúl rózsaszínű.
 Violaszín mente rajta,
 Forgós sapka a fejükön.
 A mellükön ezüst lemez,
 Így ragyog az ifjúságunk,
 A legdélibb öltözetben,
 Koronája a menetnek,
 Hogy ne legyen hasonmásuk,
 Sem latin, sem szerb országban.
 Mindent bírnak a latinok
 Kovácsolják az ezüstöt,
 Művészettel az aranyat,
 Készítik a skarlátruhát,
 De nem bírják legmagasbat:
 Ilyen büszke, fejedelmi,
 Vidám s merész tekintetet.

A Gaczkó-Polje éjszak-nyugoti csúcsától, melyen beléptünk, délkeletnek a montenegrói Dobrnják-kerület felé, melybe szűk szoroson át vezet, körülbelül 15 kilométernyi hosszban, egész 5 kilométerig terjedő szélességben elhúzódó medencze, köröskörül magas hegyektől körülvéve, melyeken több a szikla, mint a vegetáció. A medencze éjszakkéleti partja eleintén plateauban emelkedik, melyen még facsoportok és kertek az alacsony száraz falak sűrű labirintja közt is láthatók, de aztán hirtelen száll fel tépett giganticus sziklafalakban a Csemerno nyergéig és a Lebersnik és Kuk-Planina magaslatáig. A délnyugati partot alacsonyabb, de meredek dombok képezik némi növényzettel, melyeknek láncolata mögött azonban ép oly hirtelen emelkedik az erdős Bjelasicza-Planina és dél felé a koritói sziklavadon. A medencze síkja még mindig 900 méternyire emelkedik a tengerszíne fölé. Zárt helység, vagy város, mely a Gaczkó nevét viselné nincs; a név az egész medenczét illeti, melynek emelkedő partjai apró házcsoportokkal vannak beborítva, kivált az éjszakkéleti plateauok ravináiban.

Mind e házak hercegócz módra, istállóul szolgáló ablaktalan földszinttel, az emeleten is csak szűk ablakokkal, szilárd kőből és fedelelkel, védelemképesen építvék.

Az összes épületek száma mintegy ezerre mehet, de minden család vagy rokonság elszigeteli magát és számához képest egy, két, hat házat foglal el egy csoportban a maga földjeinek közelében. Ez elszigetelés oka lehet, hogy muhammedánok és keresztények nem férnek meg együtt, a régi harcziás szokások, köztük az örökös vér-

A GACZKÓI TEMETŐBŐL

bosszú, melyben nagyobb biztonságot nyújt az egyes rokonságok elszigetelése, végre Montenegró közel szomszédsága, a hol minden város, Niksics, sőt Csetinje is ilyen csoportokban épül. De eredhet onnan is, hogy a lakosság lassanként, egyenként telepedett meg, mindenki az általa elfoglalt földön.

A legterjedelmesebb házcsoport az északkeleti parton, melyhez azelőtt leginkább tapadt a Gaczko neve, és mely a török hatóságok székhelye volt, Metochia, melynek görög neve valamely parochiának

fiókjára vall. Gaczko, régebben Greckonak írva, szintén valamely görög zárda telepére utal. Az új hatósági épület Metochián túl épült, és most inkább éhez kezd, mint központhoz a *Gaczko* név tapadni. Míg a híres *Ismail-bég Cscngics*. a népies eposz hőse uralkodott a Gaczko-Poljén, addig az ő kulájához, mely Avtováczzal szemben a másik partnak dombjai alatt emelkedik, ragaszkodott volt Gaczko neve.

Hogy hol volt az eredeti főtelep, mutatja a középkori temető, mely nem messze Metochiától az Avtovácznak vezető útnak jobb oldalán terül el. Mintegy kétszáz sírkő borítja itten a lankás rétet a mostani keresztény temető mellett. Egy nagy része a köveknek felhasználott az utépítésnél. Ellentétben azon felfogással, mely a díszített köveket főképp Herczegovinának, a jelteleneket Boszniának tulajdonítja, az itteni kövek túlnyomóan egyszerű kőlapok. De több kő mutat jelentékenyebb díszítést: leveles párkány alatt kóló-táncz, szarvas vadászat, tollas lovasok csoportja stb. Figyelemreméltók az ősi temető közepén egy i 2 méter hosszú, 4 méter széles sírbolt alapfalai, melyek az egyes sírkövekhez hasonló quaderekből, sőt egyes díszített sírkövek felhasználásával épültek. Nem messze innen magas, durva kőkereszt áll.

Tovább Avtovácz felé magányos alacsony dombon másik, sokkal kisebb, de sokkal díszesebb csoportja áll az ilyen síroknak. Az egyes kövek embernél magasabbak, és többnyire szép ornamentális és oszlopdíszítést mutatnak. De itt is csak egyik kő mutat alak-díszítést, két küzdő szarvast. Egy sarkophag olvashatlanná vált felirattal van díszítve.

A Gaczko-Polje maga, minden irányban emelkedő talajjal körülvéve kétségkívül tónak medenczéje volt valaha, melynek vizei a fojniczai völgyön át a neveszinjei síkságba folytak volt. A vizek idővel kifűrték a földet és a Csemerno és Lebersnik forrásaiból eredő *Musicza*. mely végig kanyarodik az egész medenczén, a Bjelasicza előtt fekvő domb-láncznak végén ponorokban tűnik el a föld gyomrába a dombláncz mögül jövő patakkal, és az éjszak felől, mindjárt a Gaczko-polje bejárata után Gracsanicza házcsoportjánál lefolyó Csajnicza és Gracsanicza patakokkal együtt, melyeket még útjában felvett. így elnyelve a föld által, nem juthat a fojniczai völgybe, melyen át a Basticza a Neveszinszke-Poljéba folyik. A ponor üregében elvesző *Afusicza* vize mint mondják csak távol Trebinje mellett lát újra napvilágot. De ha olvad a hó, mely november elejétől júniusig borítja a Gaczko-

poljét és erősebb tömegekben jönnek le a vizek a hegyekből is, akkor a ponor ürege nem győzi felvenni az összegyűlő vizeket és a medence nagy része évről-évre újra tóvá válik, melynek vizei lassanként folynak le ellenkező irányokban, messze terjedő mocsarakat hagyva hátra; ezek a napnak melege alatt gyorsan felszáradnak és szeptember közepéig megtermik az árpát, mely a marhatenyésztés és némi zöldségtermelés mellett az egyetlen cultura. Daczára a eléli fekvésnek, az évi közép-meleg igen alacsony, úgy a magas színvonalnál fogva, mint az éjszakkéletnek emelkedő havasok és a közel tenger befolyását elzáró délnyugati hegységek miatt.

Azért mondja a népdalokban a lány a gaczkói kérőről:

Sokat hallottam a földről,
 Gaczkó sivár síkságáról
 Messze körül magas földek,
 Sík az egyik, domb a másik,
 És a többi pusztá szikla.
 Soha ott a hó nem olvad
 Örökké a hó megmarad :
 Nem kell nekem ez a kérő . . .

A KORITÓI SZIKLASIVATAG

ÉS A VÁRDÁRI SÍRTELEPEK

A SZIKLÁK VAJÚNA. HERCZEGÓGZ PÁRBAJ. — KLJUCS VÁRA. — A LARLANG-TÓ. — SZÁNDALJ KIRÁLY MONDÁJA. — A TÖRTÉNELMI SZÁNDALJ ÉS MAGYARORSZÁGI SZEREPÉSE. — A KOBILA-GLAVA NYERGE. — PRAEHISTORICUS SÍROK. — A KORITÓI SZIKLASIVATAG. FÖLDMIVÉLÉS A SZIKLÁK KÖZT. — A GORDON. — A VÁRDÁR ÉS NECROPOLISA. AZ ISTEN TÖLGYE. — A RADMILOVICSI BOGUMIL TEMETŐ. — SÍRKÖVEKBŐL CISTERNA.

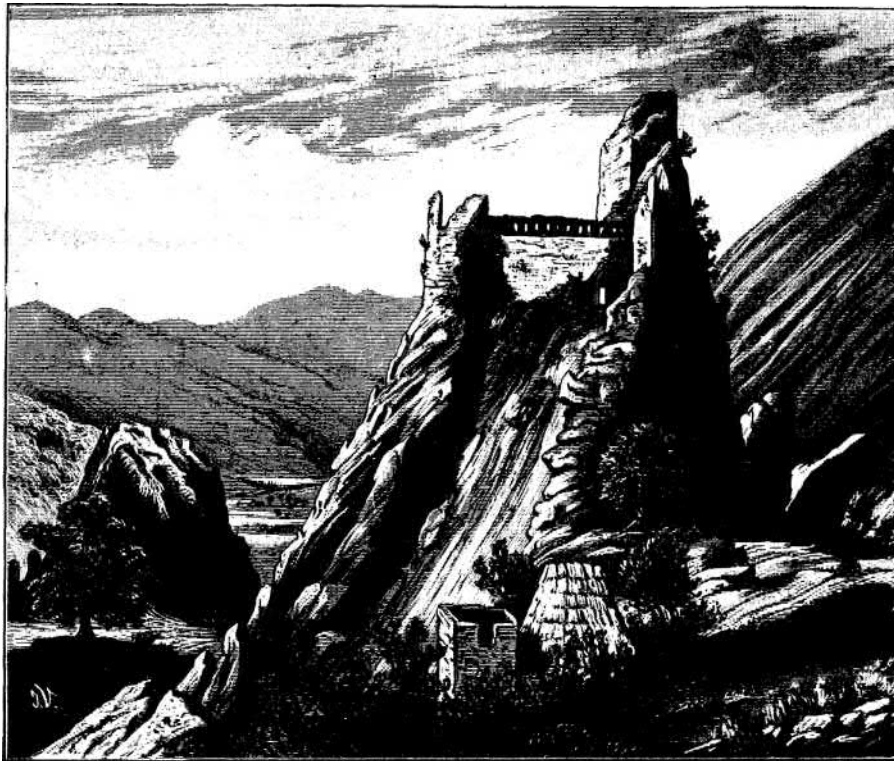
A SZIKLÁK egy sivatagja tele hősi emlékekkel és az ősi sziklasírok messze terjedő egész városával, ez az út Gaczkóból Trebinjéig, ahol egyszerre, váratlanul valóságos paradicsomba jutunk: festői bércek alatt csillogó vizek kanyarognak buja dohány-mezők közt, melyek fölött a szőlő, a füge, az oliva és a gránátfa vörös virága leng.

A hatósági épülettől, — melyet tartózkodásunk alatt folyton körültanyáztak a legtarkább csoportozatok, bégek, szerdárok, glavárok, pópák, földmivelők, pásztorok, koldusok, a kik mind a miniszterrel akartak beszélni, — Avtovác és Izmail bég külája közt elhaladva, átkeltünk a gaczkói medenczét délkeletről elzáró dombokon, és átlovagolva a már sziklák közé épített Mjedulics és Dahanics nevű tanyák közt, egyszerre benne voltunk a sziklák világában, melyhez hasonlót csak a judaeai sivatagban láttam. Erő, egység, jellem a legnagyobb mértékben. Minden összehat és mi sem zavarja a hatást. A terület maga, mint történelme, tele pusztulással, rettegéssel, de tele erélylyel, fellázadó, kitörő emelkedéssel.

Az ember érzi, hogy a kik e földhöz ragaszkodtak, azoknak harezra termett embereknek kellett lenni. Kevély jellemeket, forró sziveket, kevés igénynyel, de az érzésnek és akaratnak anynyival erősb

kifejlődésével kellett teremnie e köves, kiégett földnek, melynek rész és erélyes alkotása minden sivársága mellett, sőt tán épen sivársága által is hatalmasan kapja meg a képzeletet.

Hamvas-szürke vagy élénk okker-sárga kőzetek, egész bércztelepektől, hatalmas sziklatuskóktól és nagy, hegyes gúláktól fogva le a mérvék minden fokán át egész az apró törmelékgig, mely a földet

KLJUCS (HERCZEGOVINA)

mindenütt behinti, sűrűn kivált ott, a hol ravinák és szakadások bocsátkoznak le a fővölgyvonalakba és a hol az útszorosok vezetnek át a nyergeken.

Majd egy omlatag amphitheatrum, melynek összeszorult sziklái és sűrű kavicsai közt épen csak a fűrgé félénk gyík talál búvó helyet, a lónak lába folyton megszorul. A növényzet csaknem teljesen hiány-

zik, épen úgy mint a víz. Nagy elvétve merül fel egy forrás, mely hirtelen elvész ismét a sziklák üregeiben, miután egy kis zöld foltot teremtett maga körül.

Majd később a magas Várdár alatt messze félkörben húzódva helységtől helységig a sziklák sivatagjában a sziklasírok telepei, melyek mutatják, hogy itten, a hol ma csak pusztaság és nyomorú gunyhók léteznek, egykor, ősidőkben, számos, virágzó, hatalmas nemzedéknek kellett élni, mely nemcsak harczok, hanem víg lovagjátékok, táncz és vadászat közt töltötte napjait, a mint az óriás sírkövek faragványai, egyéb rejtélyesebb, megfeyjthetlen jelek és alakok közt élénken tanúsítják, egy nemzedéknek, mely nemcsak harczias és büszke, hanem művelt, sőt művészetre hajló volt, hogy ilyen elenyészhetlen emlékekkel örökítette meg halottait.

E sírok harczias jelenetei és jelvényei; a régi letört várromok, melyek e sziklasivatagban állnak; a hősdalok, melyektől visszhangzik és melyek századok történetét ölelik fel, a harczok és kalandok láncozatát le a mai napig; végre a kövekből és szikladarabokból összehevenyészett erődítések, melyek nyomai hegyen-völgyön láthatók; a cordon, mely alatt utunk végig megy és melyen többnyire ilyen improvizált erődítések mögött most katonáink őrzik a határt Montenegroval szemben: mindezek elegendőképen beszélnek arról, hogy sohasem szűnt meg- itten a harcz, mióta a halomföldi grófok a zétai Balsákkal a travunjei fejedelemségért verekedtek. És maga e földnek természete, nehéz életfeltételei, harczra teremtik lakóját. Csak erős szervezet állja meg próbáit, de a ki itt felnevekedik, az kemény lesz testben és elmében, tele daczczal és mély ellenszenvvel minden iránt, ami zavarni akarja sajátságában, tele büszke megvetéssel az idegen elpuhító erkölcsök és szokások, a civilisatio igényei iránt, de a maga viszonyai közt elég magához való észszel, ügyességgel, merészséggel, ismerve szülőföldjét minden sajátságában és rejtekében, bírva a fáradságot és nélkülözést, gyakorolva a fegyverben, veszélyes, komoly ellenség természetes védvéraiban, melyeknek rejtekéből váratlanul, vakmerően rohan ki, hogy rémes üvöltéssel és villogó handzsárral törjön a meglepett ellenségre, de melyeknek falai és sánczai közt csodálatos szívóssággal képes magát tartani is sokszoros ellenséggel szemben, ha csak visszavonulását fenyegetve nem látja. Mert az ellenség kezébe

esni halva sem szeret, inkább rettegve a halálnál a várható meggyalázása mely itten a foglyon mindig, gyakran az elesett ellenfelen is megejtetik.

Ezen a talajon, ilyen emberek közt teremnek azok a vad és mégis nemes szellemtől áthatott dalok, melyek hatása annál megkapóbb, minél egyszerűbben és hívebben tükrözik az életet. Ilyen:

A PÁRBAJ

Neveszinje szép falvában
 Levelet ír Ljubovics bég,
 Köves Piva felé küldi
 A jó Bájó térdeire:
 «Halljad bolond pívai Bájó,
 Miért haraptál szívembe,
 Mért ölted meg az öcsémet?
 Szállj ki mostan véres harcra!
 Három helyet adok neked:
 Koritának sziklaföldjét,
 Trusszinának öserdejét,
 Vagy a hol csak találkozunk!
 De ha nem mersz találkozni,
 Orsót küldök kenderszállal,
 Fonhatsz nekem puha inget».

Finom levél jön Bájóhoz,
 A ki íme így válaszol:
 «Ljubovics bég derék uram,
 Kár elesned a kezemtől,
 Nem szeretném, ha megölnél,
 Jöjj el inkább békülésre.
 Ha megöltem az öcsédet,
 Tettem téves ifjúságban,
 És megbántam keservesen.
 Jöjj el inkább békülésre,
 Íme küldök arany almát.
 Az almában száz aranyat».

De vissza ír Ljubovics bég:
 a Bájó, írja, pívai fattyú,
 Hogyha akarsz kibékülni,

Eljöhetsz az udvaromra,
Csókolhatod agaramat,
Arab lovam vaspatkóját,
Lábamnál a sötét földet.»

Pívai Bájó e levélre
Csikorgatja a fogait,
Felemeli büszke fejét,
Így ír vissza haragjában:
«Ljubovics bég óh te balga,
Koritónak sziklaföldjén
Várj meg engem szemtől szembe.»
Felkészül a pívai Bájó,
Selyem, bársony köntösében,
Magához vesz két zöld kardot *
Vele készül hű barátja,
Esküdt szövetséges társa **
Njegosevics Máto nevű.
És kivonul a két barát
Píva dicstelt határából
Koritónak szikláira.

Ottan vár a török rájuk,
Fehér sátor alatt iszik,
Saban-aga szolgájával.
Oda érve pívai Bájó,
Belép nyíltan a sátorba,
Leül ott a sziklaföldre,
És leülve imígy köszönt:
«Isten hozzád Ljubovics bég,
Akárkit sújt ez az óra!»
Leoldja a zöld kardokat,
Oda dobja Ljubovicsnak:
«Ime nézd a zöld kardokat,
Válaszd ki a jobbat magad.»
Könnyű lábra ugrik a bég
Kihúzza a maga kardját:
«Nem kell nekem keresztény kard,

* Az aczélt, de általában a világos szürkét, például a fehér ökröt is zöldnek mondja a bosnyák.

** «Pobratjim», élet-halálra kötött, szent barátság.

Íme itt a magam kardja
Damaszkuszi jó aczélból.»

Könnyű lábra ugrik Bájó,
Kimennek a nyílt térségre,
Kimennek és ott elválnak.
Njegosevicst küldi Bájó,
Vizsgálná meg ellenfelét,
Nincs-e pánczél vájjon rajta?
Amint Mátó megvizsgálná,
Pánczél inget hármat talál,
Egyiket a másik fölött.
Ám Ljubovics megöleli,
S megcsókolva így szól hozzám:
«Uristenben való vérem,
A pívainak meg ne mondjad
Három pánczél hogy viselek!
Mert ha kedvez a szerencse,
Neked adok minden ruhát,
Minden fegyvert, minden pénzt is,
Bájónál a mit találunk.
Nagyra tartlak mindörökre,
Fehér udvart adok neked,
Ezer darab sárga arany.»

S csalásra kész az áruló,
Hogy a kígyó harapná meg!
Megcsalja a frígyes társát,
Esküszik hogy Ljubovicsnak
Finom ingen, selymen, bársnyon
Kívül egyéb nincs a testén.
Ljubovics most küldi hívét,
Vizsgálná meg pívai Bájót.
Megvizsgálja és jelenti:
«Finom ingén, selymen, bársnyon
Kívül egyéb nincs a testén.»

És kiállnak a harctérre,
Zöld kardjával pívai Bájó,
Damaszk kard a bég kezében.
Visszalép most a két sógor .

* Párbajsegéd.

A bajvívók összecsapnak.
 Nagyot vág a pívai Bájó,
 Keresztül vág selymen, bársnyon,
 Tüzes szikra villan vissza.
 Nagyot vág most Ljubovics bég,
 Keresztül vág selymen, bársnyon,
 Fekete vér ugrik vissza,
 Pívai Bájó jobb karjából.
 Látva Bájó az árulást,
 Félre löki a zöld kardját,
 Neki esik Ljubovicsnak,
 Jobb kezével a kardjának,
 Balkezével a torkának,
 Levágja a kemény földhöz,
 Összetépi vad fogával.
 Réműlve fut Njegosevics,
 Réműlve fut Saban-aga,
 Utánuk röpül a Bájó:
 «Frigyestársam Njegosevics,
 Tegnap hogy megmenekültél,
 Mára nem fogsz menekülni.
 Utoléri s az áruló
 Feje röpül egy csapásra.
 «Megállj szolga, Saban-aga,
 Vetkeztesd le Njegosevicst,
 Kemény hitre! Nem lesz bajod.»
 Bájó maga visszafordul,
 Felköti holt Ljubovicsnak
 Fegyverét és gazdag övét,
 Három zacskó aranyt rejtőt,
 Felpattan a kese-lóra
 Lelovagol latin partra,
 Ott a karját begyógyítják.

E vérrel áztatott sziklasivatagnak mindjárt elején felvetődnek regényes emlékei. A mint elérjük *Czmiczát* néhány alacsony kőviskót, mely azonban e sziklasivatag lakóinak már-már paradicsom, mivel valóságos forrással és e körül némi sovány növényzettel is bír, előttünk, délnek, a Kobila-Glava kopár nyerge emelkedik, tőlünk

jobbra nyugatnak pedig a Baba-Planina és a Koritnik gerincei által képezve egy óriás szikla-amphitheatrum nyílik, mely éjszaknyugatnak forduló keskeny sziklavölgyben találja folytatását. E sivár és meztelen, de a kőzetek phantastikus alakzatai által megkapó amphitheatrum mélyében, bejárata előtt a keskeny sziklavölgynek emelkedik a tuskés-barnás gyér bokrok, egy-két lombos fa és néhány alacsony viskó fölé hentergő sziklák közt egy pár valóságos szikla-pyramis és ezek legmagasabbikát omladozó várfalak, letört tornyok maradványai koronázzák, kinőve mintegy a felnyúló sziklából, úgy hogy az ember alig tudja mindkettőnek mély okker-színe mellett meghatározni, hol végződik az egyik s kezdődik a másik. A gaczkói síkság alatt már mintegy 40 méternyire fekvő amphitheatrum és völgy, — melyet a czniczai patak legalább az évnek egy részén át öntöz, elmerülve s majd felvetődve ismét a sziklaterületen, míg másfélórai folyás után végkép el nem vész, — a Golinjev-Dol nevét viseli. A rom, mely a Baba függőleges sziklafala alatt a völgy szűkülésénél őrt áll, Kljucs vára, vagy «Kral Szandalj», Szandalj király vára, a hogy a nép nevezi. A kljucsi lakosok fecskéfészkei közt sasok fészkeként áll a sziklacsúcson, melynek csak egyik oldalán lehetséges feljutni a szűk portához, itt is csak fáradságosan, sőt veszélylyel a gyakorlatlannak. Erősek és szilárdak még ma is a lőrésekkel ellátott falak, melyeket gyakran maga a termésszikla pótol. Az udvart törmelék és görölvény tölti be, buja növényzettel borítva, és elállja a bejáratot a két toronyhoz, mely az egyedül hozzáférhető oldal sarkait védi. Az egyes helyiségeket és szobákat a falak maradványai mutatják.

Nyugatnak a vártól három magas sziklafal húzódik, két-három méternyi vastagságban, mely hirtelen merevélyben végződik. E természetes védfalak közt voltak a nép hite szerint az istállók és kertek. Alatta e sziklamerevélynek nagyobb patak folyik. Vize egyszerre szakad ki a *Baba* függőleges sziklafalából, és hatszáz lépésnyi rövid folyás után elmerül egy karsztlyukban a völgynek túloldalán. Mielőtt kilépne, mély, terjedelmes barlangban gyűl össze a Baba hegyének gyomrából. A barlang bejárata mintegy tíz méternyire van a völgynek színe fölött. Alacsony vízállásnál a patak a sziklafal egyes hasadásain és lyukain bugyog ki, de hóolvadás vagy erős esőzések után megtelik a barlang mélysége és öblös nyilasából hatalmas, roha-

mos áradatban tör ki a víz, zuhatagot képezve, mely páriját ritkítja, és ilyen erővel törve ki a sziklából, csakis a Karsztban található.

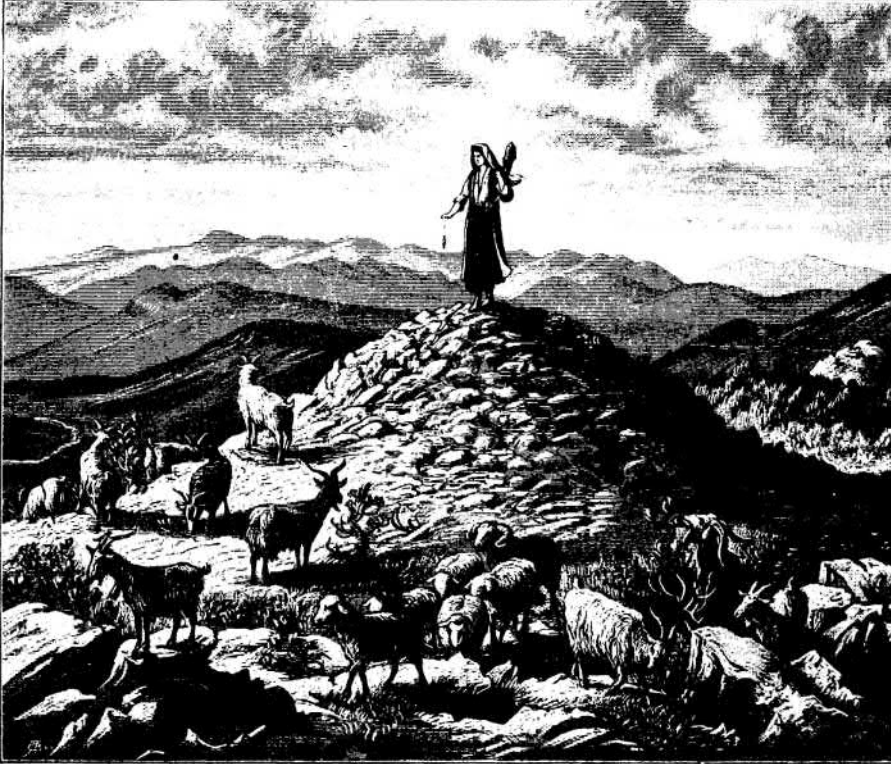
Alacsony vízállásnál, ha a zuhatag eltűnt és csak a sziklafalból szivárog ki mint spongyából a víz, gyakorlott hegymászó feljuthat a zuhatag által kicsiszolt óriás kőlapra, mely a barlang bejáratát képezi. Senki sem hatolt még tovább. Mélyen tátong alant a fekete üreg, kősziklák közt csöndes víztükörrel fenekén. Fecskék és galambrajok röpdésnek az óriás szikladóm belsejében. Falait csodás színpompában ékítette a természet. Valóságos freskókat képeznek a mohák és a nedvesség az élénk zöldnek, sárgának és narancsszínnek, a gyöngéd ezüstsziürkének és rózsaszínnek, a fekete sötétségnek, és a megtörve leérkező napfényt visszaverő víztükörnek árnyalataiban és ellentéteiben.

Hogy meddig terjed a barlang, hol végződik, alig lehet meghatározni, mert a háttért mély sötétség borítja, a behatolás pedig lehetetlen. Lehet hogy a barlangban összegyűlő vizek a gaczkói sikkal állnak összeköttetésben. Ép oly kevéssé lehet tudni, hogy hova megy a víz, miután eltűnt a völgynek túloldalán. A népies bizonyíték mindég az, hogy hol jöttek megint elé a bedobott emberfejek és véres hullák. De ilyen mesék ép úgy bizonyítanak a Bileknél hirtelen felmerülő Trebinsicza, mint a Koritnik és Liznik gerincein túl fekvő, Stolacz felé húzódó Dabar-Poljeban felmerülő Opacsicza mellett.

Annyi bizonyos, hogy a barlang egyik falának magasában egy második üreg tátong. A nép azt tartja, hogy ezen üreg mögött egy terjedelmes tó terül el a Baba-Planina bércztömegében. Erős dobással behajított kövek csakugyan olyan visszhangot keltenek, mintha mély vízbe zuhannának. Magas vízállásnál tán innen vetődik át a víz az első üregbe, míg különben a sziklafalakon szivárog ki.

Kljucsnaq muhammedán lakói közt egész monda él a várról és néhai uráról és most is mutatják kral Szandalj trónját, egy egyszerű kőkockát, melyen törvényt ült, mint a hogy konakja előtt most is teszi a montenegrói knéz. Szandalj király hatalmas úr vala, rettegése ellenségeinek, és még a világhódító török császár ellen is megtudta védeni magát. Mikor a török hadak már elfoglalták az egész országot köröskörül, akkor Szandalj király betömte kősziklákkal, szurokkal, kenderrel a ponort, melybe a barlangból kiömlő patak lefolyik,

úgy hogy az áradó víz lassan-lassan elborította az egész Gobinjev-Dolt, az egész Gaczko-Poljét, és még azontúl messze földet. Csak Kljucs vára nyúlt ki a beláthatlan víztükörből éles sziklaszirtjén, melyen Szandalj király minden támadással dacolt, számtalan hajóval és csolnakkal tartva fenn az összeköttetést a távol partokkal. És miután a víz végre mégis utat tört magának és lefolyt, még három eszten-

Go M i l a

deig állott ellent a vár az ostromoknak és csak Szandalj király halála után bukott el. Epén úgy, mint a Mosztarszko-Blatonál, itt is erősíti a nép, hogy a Baba magas sziklafalaiban még mindig található vasgyűrűk, melyek a hajók kikötésére szolgáltak, és az egykori tónak színvonalát is mutatja; a különben világos szürke Baba fala bizonyos magasságig, mely vízszintes vonalban élesen húzódik el, csak-

ugyan sötétebb színű és mohákkal borított. Természetes magyarázata ennek a hegynek bensejéből időnként kiszivárgó nedvesség. De nem szenved kétséget, hogy az ilyen karsztvölgyek és medenczék legnagyobb része, mint a Gaczko-Polje, a Mosztarszko-Blato is, egykor valóságos tavakat képeztek. Ma is akárhány állandó hegyi-tó és még több olyan van e hegyek közt, mely az évnek egy részén át megtelik, nyáron kiapad. De a Szandalj-monda, a mint a kljucsi lakosok apáról fiúra adják a mai napig, különben sem pusztá monda, nem a népképzlet szüleménye. Ellenkezőleg azt bizonyítja az okmányok kutatása, hogy valóságos történelem, csupán csak egyszerűsítve és nagyítva, a hogy a századok távolságán át a nép a történelmi eseményeket látni szokta. Sőt az a meglepő, csodálatos, hogy milyen hiven őrizte meg a szájbeli hagyomány egyszerű fővonásaiban a localis történelmi múltat e világfeledte szegény muhammedánok közt, itt a hol semmi történelmi oktatás, de általán oktatás is. alig létezik, oly dolgokról, melyekkel a legújabb időkig maguk a történészek is alig foglalkoztak. És csodálatosabb még, hogy ez megtörténhetett daczára annak, hogy teljesen megszakadt a kapcsolat a múlttal, elveszett a nemzet, az ország, megváltozott a vallás és vele együtt a szellemi latkor, az összetartozás tudata és ime mindemellett ez a szegény nép, mely az izlam hódítása óta nem tanúit egyebet, mint sovány földjét művelni, kecskéit őrizni, szikláik közt a handzsárt forgatni, és egy pár arab imát ledarálni, el nem felejtette múltjának nagyjait és diadalait. Kiderül ebből, hogy milyen nagy történelmi becse van a mondának és mennyire pótolja az irodalmat ott, a hol irodalom nincs, de kiderül azaz ősejű, megdönthetlen conservatismus is, mely épen a bosnyák muhammedánok közt él; vallásuk változik a századok nagy eseményeinek súlya alatt, katolikus, bogumil, muhammedán. De minden változáson át kiolthatlanul él a nemzeti tudat, és micr az orthodoxok közt a szerb, a katolikusok közt a horvát agitatio tért tud találni, a muhammedán bosnyák a bosnyák hagyományoknak marad tántoríthatlan öre.

A kljucsi vár a történelmi nevezetességük egyike, 1426-tól fogva sűrűn említetik, és az 1514-iki magyar-török békekötésben névszerint említetik. Szandaljt magát jól ismerjük a bosnyák bogumilek és trónversengések történetéből. Hogy a kljucsi várban székelt,

okmányok bizonyítják. Egyike a legnagyobb bogumil-főnököknek, egy időben az ország leghatalmasabb főura, ha nem is volt király, a királyéhoz hasonló hatalmat gyakorolt és tán királylyá lesz, ha váratlanul meg nem hal

Unokaöccse ama Vlatko Hranicsnak, a ki I. Tvrtko számára egy bogumil hadsereg élén meghódította Horvátországot és később az epochalis rigómezei ütközetben, melyben odaveszett Szerbia, aránylag szerencsével vezényelte a bosnyák segédhadat. *Szaudalj Hranics* a Kozacsa nemzetségből egyike volt azon mágnásoknak, kik Jelena Gruba gyöngye kormányzata alatt magukhoz ragadtak minden hatalmat, és hosszú időre pusztá árnyékká tették a királyi tekintélyt. Saját udvartartásuk van, kegyeket osztanak, idegen hatalmakkal alku-doznak, sőt ezekkel és egymásközt háborút viselnek. Ilyen háborúval támadta meg *Szaudalj Hranics* vajda, akkor, 1341-ben, még csak egyszerű bosnyák földesúr, több barátainak és szövetségeseinek élén a hatalmas Szankovics családot, mely ez időben a halomföldi grófságban uralkodott. A Szankovicsok legyőzése után *Szaudalj Hranics* ép úgy uralkodott a mai Hercegovina területén, mint a Jajcza melletti másik Kljucsban resideáló *Hrvoja Vuksics*. kivel utóbb sógorságra is lépett, a bosnyák Alföld és általán az éjszak-nyugati Bosznia fölött. 1404-ben a bosnyák urak vizsokoi congregatióján, mely Osztóját elűzve, II. Tvrtko Tvrtkovicsot kiáltá ki királynak, *Szaudalj Hranics* már egyike volt a főszereplőknek Hrvoja és a bogumilek dsedje, püspöke mellett.

Midőn Zsigmond 1405-ben fegyverrel vissza akarja helyezni Osztóját, Szandalj egyik fő tényező a nápolyi Lászlóval kötött szövetségben, a ki viszont 1406-ban lépéseket tesz Velenczénél, hogy a köztársaság adja ki Dulcigno, Antivari és Budua várait, vagy legalább ez utóbbit, melyeket a zétai Balsáktól elfoglalt, Szandaljnak, a kitől viszont a Balsák ragadták el ezeket, míg Osztója és Zsigmond ellen vala elfoglalva. Már ekkor látjuk tehát a szakadatlan határvillongást a mai Hercegovina és a mai Montenegró közt. Szandaljt Velenceze maga (cdominus in partibus Albaniae) nevezi, a mint utóbb egész 1815-ig a «velencezi Albániának» neveztetett a Cattaro körüli egész vidék. 1407 decz. 23-án a velencezi tanács maga felajánlja Buda (Bude, Budva) várát Szandaljnak, ha a jövő év tavaszáig a hűtlen Zetát,

mely velencei véduraság alól a törökhöz menekült, közös erővel teljesen megfékezni sikerül. De már 1407-nek őszén XII. Gergely pápa keresztes hadra szólítja a keresztény világot a bosnyák bogumilek ellen és 1408-nak nyarán a magyarok ismét Boszniában állanak és Zsigmond teljesen megveri Tvrtkot Dobornál. Szandalj Hrvojjával együtt menekült meg a csatából és míg Zsigmond a Dobornál elfogott 126 bosnyák mágnást lefejezteti, örömmel fogadja a két megmenekült vezért, midőn Budára jönnek hódolni. Mikor azonban Zsigmond közvetlen uralma alá akarja helyezni Boszniát, Szandalj Osztója pártját fogja. Zsigmond király 1410-ben újabb sereget kénytelen Boszniába indítani, az ország nagy részét újra meghódítja és feldarabolja, az Alföld Hrvojának, Ozora Gara Jánosnak, Sóföldje Maróthi János macsói bánnak, Szrebernicza ezüst bányája a szerb Lazarevics Istvánnak jut, de a felső Bosznavölgyben valamint saját dominiumában, Halomföldén, Travunjában, Poclrinjében Szandalj fentartja Osztója királyságát, Osztravicza várát pedig, melyet Horvátországban felesége után bír, eladja 5000 aranyért Velenczének, nehogy Zsigmond birtokába jusson. Az okmány Kljucsból van keltezve.

Zsigmond a kit megdönteni nem tudott, megnyerni igyekezett. Számos meghívás után 1412-ben Szandalj újra felvonul Budára a/ Ulászló lengyel király tiszteletére rendezett ünnepélyekre, melyeken 13 fejedelem, 21 gróf, 26 főúr, 1500 lovag jelent meg idegenek közül, és pedig Görög-, Olasz-, Francia-, Lengyel-, Cseh-, Oroszországból, Ausztriából, Lithvaniából, Szerbiából, Bulgáriából. A lovagjátékokban Szandalj bosnyák lovagjai nyerték el a pálmát, Szandaljt magát a király leginkább tüntette ki és annyira meg is nyerte, hogy Szandalj elfogadja a megbízást, hogy védelmezze a szerb clespotát a török ellen, a minnek a következő évben győzelmesen eleget is tesz. *ccDum pridem magnificus Zandalius regni nostri Boznae wayvoda fidelis noster dilectus una cum aliis eiusdum recmi nostri Boznae . . . fidelibus in regno Rasciae apud illustrem principem Dezpotum . . . in nostris servitiis fuisset constitutus . . .*» írja Zsigmond.

A királyi kegy azonban felkeltette *Hrvoja* féltékenységét, a ki Szandalj mellett egyszerre és érdemei daczára hátratéve érezte magát. 1412-ben ezenfelül megszűnt a két olygarcha közt a sógor-

sági kötelek is és Szandalj Katharinának halála után, ki Hrvójának unokahuga volt, Stratiniirovics György zétai fejedelem özvegyét, Helénát vette feleségül. Valamint Szandalj egykor a Szankovicsokra, úgy most Hrvoja rátört Szandaljra, illetőleg birtokaira, míg Szandalj maga Szerbiában hadakozott. Szandalj Budára sietett, és innen olyan vihart idézett Hrvoja fejeire, hogy ez a király parancsára minden

VRBWCZA A VÁRDÁK ALATT

oldalról megtámadva, saját városainak is nagy részét kénytelen volt Szandaljnak átengedni. De miután Hrvoja már 1415-ben *török* segélyhez folyamodott, 1416-ban másodszer nyomult a török sereg Boszniába és pedig most már egyenesen *Szandalj* ellen. *Szandalj* t. i. *Oszlója* király társaságában orgyilkosok által leölette *Radinovics Pál* knézt, a ki utána vagy mellette a leghatalmasabb ur és régi szövetsé-

gese volt Halomföldén és a kit, tán féltékenységből, most árulással vádolt. Radinovic's fiai voltak azok, a kik másod ízben hozták be a törököket. Ezek csakhamar elárasztották nemcsak Podrinjét, hanem az egész Halomföldét és Travunját Raguzáig. Ekkor állhatta meg Kljucs várában Szandalj a hosszú és nehéz ostromot, melyről a monda beszél, és mely alatt, meglehet segítségére voltak a vizek is, melyek tavasszal betöltik a hercegovinai medenczék egy részét. A hadjárat azzal végződött, hogy a török hatalom először fészkelte mee maeát állandóan Vrhboszna várában, a honnan Izsák szandság-bég parancsnokolt, és hogy Szandalj is, daczára sikeres ellentállásának, kénytelen volt elismerni a szultán felsőbbségét, a mennyiben későbbi okmányai szerint «Istennek és a nagy császár Mahomet-bég szultán kegyelméből és ajándokából) tartja birtokait. Szandalj azonban arra használta fel e viszonyt, hogy teljesen függetlenítse magát a bosnyák királyi hatalom alól. 1418-ban Osztóics István koronázásától távol maradt, az új királyt nem urának, hanem csak társának tekintette és az ő rovására terjesztette birtokait Izsák-bég segítségével. Csak miután Izsák-bég, a ki Boszniából vezette az első török sereget magyar földre, odaveszett 1420-ban Temesvár alatt, és magyar támaszszal II. Tvrtko kezdte ismét helyreállítani tekintélyét Boszniában, hódol Szandalj is megint a bosnyák királynak és megjelenik Tvrtko koronázásán is. Hogy ezentúl is minő tekintélyt őrzött meg, megmérhető abból a körülményből, hogy a bázeli zsinat midőn a török veszélylyel szemben a kereszténység egységét akarta helyreállítani és gondját különösen a bosnyák bogumilekre is fordította, 1433-ban Raguza közvetítésével Tvrtko királyon kívül Szandaljhoz is fordult. A nagy bogumiL főnök válasza elutasító volt, hivatkozással egyébiránt az akkor dúló polgárháborúra, melyet Osztója fia, *Radivoj* knéz idézett fel török segélylyel.

És ezt a polgárháborút ki is aknáztá.

Tvrtkonak, ha meg is hódolt, nem tette hatalmának újabb növelése nélkül. A halomföldi összes vajdákat és knézeket alávetette magának. A ki ellentállt, mint a Radivojevics család, azt elűzte, birtokaitól megfosztotta. Hatalma kiterjedt messze Zétába, a mai Montenegróba, másfelől pedig Horvátországba. Már 1423-ban rettegett tőle Nelipics Iván knéz horvát bán, 1424-ben pedig tényleg

elfoglalta a Cetinján túl a horvát Poljizát. Végre a Radivoj által indított polgárháború azon elhatározást érlelte benne, hogy a bosnyák királyi trónra a Kotromán-ház helyett a Kozacsza-házat emelje. Midőn Tvrtko 1433-ban elébb Brankovics György szerb despotával, majd Radivojjal hadakozott, Szandalj a despotával együtt, kivel második neje által szintén sógorságba jutott, pénzen megvásárolta a szultántól Boszniát. A despota Zvornikot és Ozorát foglalta el, a többi Tvrtko elűzetése után *Szandalj* hatalmába jutott.

Szandalj két évig uralkodott Boszniában királyi hatalommal, noha a királyi cím nélkül. Egyes mágnások ellentállottak neki[^] mint Juraj Vojszalics vajda, Hrvoja unokaöcscse és utódja az Alföldön. De kivált a mai Herczegovinában teljhatalmú úr volt. Itten a Narenta-torkolatától a Limen túlig terjedt uralma. Nyáron át drinai váraiban élt, Szamobor várán Gorázda mellett, Kozmán várán Fócsa mellett, Szokol várán a Piva és Tara összefolyásánál, Kukunjban Plevlje mellett és kljucsi várában, a hol egykor a törökök ellen talált biztos menhelyet. A milesevői királyi zárda szent Száva sírjával, a hol a bosnyák királyokat szokták koronázni, az ő hatalmában volt, valamint Onogost vára, a mai Niksics. Félen át az alsó Narenta és a cattarói öböl szelíd ege alatt tartózkodott. Az övé volt az egész halomföldi grófság Blagaj fővárosával a mai Mostar mellett, Konjicza, Vrabacz, Neveszinje városaival. Cattarónál, melyet át kellett engednie a velenceieknek, Növi királyi várát és Risanot birta. Csak a meggyilkolt Radinovics Pál fia Radoszlav Pavlovics volt képes magát Trebinje körül függetlenül fenntartani.*

Körülbelül ez a terület esett unokaöcscsére, Vukcsics Istvánra, midőn Szandalj 1415-ben, hatalmának tetőpontján meghalt és nem-sokára rá Zsigmond fegyverei visszahelyezték II. Tvrtkot a tulajdonképi Boszniába. *Szandalj Hranics Kozacsza* teremtette tulajdonképen a csekély halomföldi grófságból a mai Herczegovinát, noha a név maga csak később keletkezett, miután utódja, Vukcsics István III. Frigyes császár által elismertetett a római szent birodalom szentszávai hercegéül. *A kljucsi* sziklavár tehát bizonyos tekintetben iő támpontja volt a Herczegovina alakulásának. Méltán tulajdonít neki

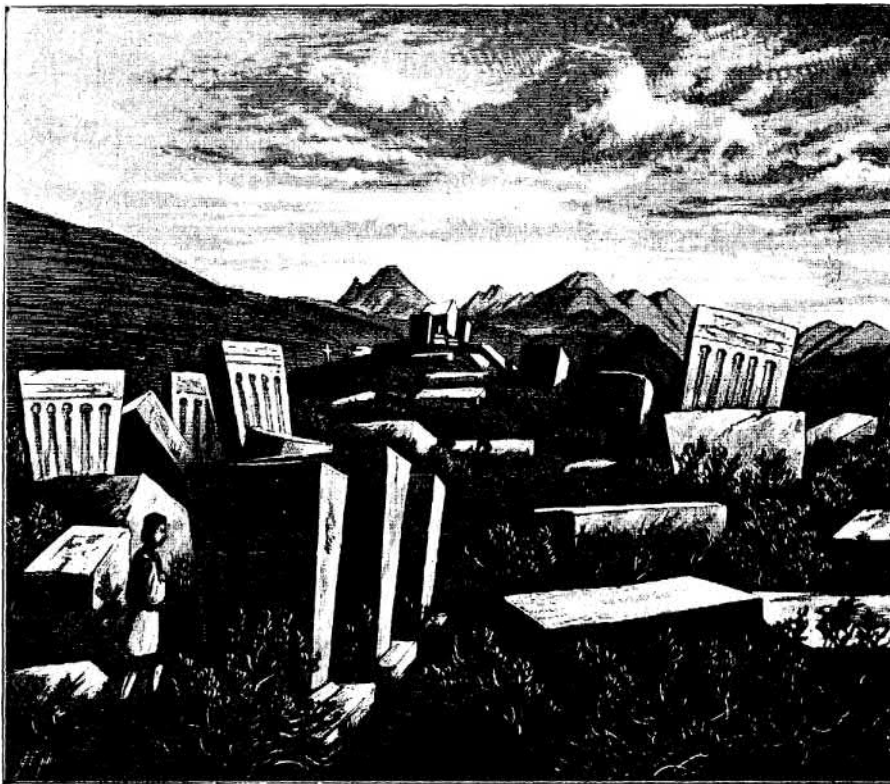
* *Jirecsek*, Handelstrassen 40.

tehát oly nagy szerepet a monda. Ma egy pár pásztorkunyhóig kihalt körülötte minden élet, minden dicsőség, de maga még mindég magasra nyúl a sziklavölgyben, felkiáltójele a történelemnek, melyre még sokáig vissza-visszatekint a vándor.

Kljucs és Czrnicza közt, az éjszaki hegyoldal alatt, régi bogumiltemető terül el. Az egyes hatalmas sírkövek száma és díszítései — az egyik sólymos vitézzel és phantastikus állattal, mások olvashatlanná vált feliratok nyomaival — sűrű és gazdag lakosságra vallanak. *Czrnicza* valóban jelentékeny helység volt egykor, mely főkép a XV-ik században, kétségkívül a kljucsi várnak védelme alatt, virágzott. Raguzai okmányok 1380 óta említik mint vámállomást és kereskedelmi telepet. Hihetőleg e sírkertbe temetkeztek Kljucsból is. Egy húsz lépésnyi hosszú, tíz lépésnyi széles és apissal ellátott kápolna-szerű kryptának alapfalai, melyek a sírkövekhez hasonló 1110-nolithekből állnak, mindenesetre nagyúri sírra vallanak. A kryptát fedő kőlapok fel vannak törve, tán kinskeresők által.

Nem messze e temetőtől mássza meg a lovagló-ösvény a *Kobila-Glava* nyergét, melyen át kell kelniünk. Valóságos folyosóként vésődik a hegynek sziklaoldalába a keskeny ravina, melyben az út felfelé kanyarodik. Mindkét oldalról összegyűl e folyosó fenekén a széjjelmálló karszt-kőzet éles törmeléke, mely lovaink patkója alatt csörömpöl, mint az üveg. Néha a leszakadó esővizek és a velük megindult törmelék által fényesre csiszolt nagy kőlapokon kell átlovagolnunk, a lovak félénken lépnek, még a leggyakorlottabb bosnyák hegymászó is, a lovasok pedig folyton készen tartják magukat a felbukásra. Csakugyan nem volt köztünk, egy tucatznál több lovas-ember közt, egyetlenegy, a ki a nyereg magaslatáig legalább egyszer fel ne bukott volna. Szerencsére sem lóban, sem emberijén kár nem esett. A nyereg magasáról, melyre mintegy két óra alatt kijutottuk, hasonló út vezet ismét lefelé. E pontról szembeszökően mutatkozik a vidék jelleme. Mindalacsonyabb ránezokat képez a kopár Karszt, melyek lépcsőzetesen esnek le délnyugat, azaz a tengerpartja felé. Csak közvetlenül a tengerpart előtt emelkedik a hegység ismét tépetten és magasán az 1900 méternyi Orien-gerinczben, mely elzárja a láthatárt és elfödi a tekintet elől az Adria tükrét. Egyes szélesebb, mélyebb medenczék húzódnak el e hegyránezok közt, messze elnyúlva, párho-

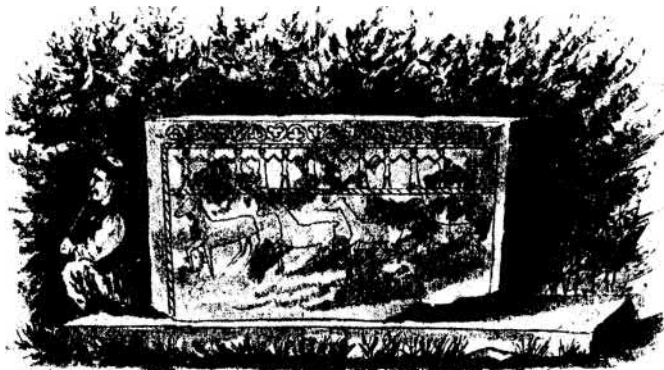
zamosan a hegység húzódásával. Ilyen volt már a Gaczko-Polje, ilyen a Dobor-Polje, melyen keresztül vezet a Bilekből Stolácza Plánán át menő kő-út, ilyen a Ljubomir nevű völgy, mely Trebinje fölött Ljubinje városához vezet, ilyen végre a Trebinsicza által öntözött hosszú, keskeny Popovopolje, mely Trebinje alól indul északkeletnek és a tenger partja előtt az utolsó széles ránczot képezi. E

RADMILOVICSI TEMETŐ

termékeny medencéket elrejtik szemünk elől a köztük elhúzódó emelkedések, pusztá, sziklás fensíkok és gerinczek, melyek rendszeren északkeletnek lankásokban, délnyugatnak meredeken esnek le. Ama kevés termékeny poljéken kívül az egész területen csak egyes dolinákban, földalatti üregek bedőlése által támadt apró katlanokban, a hol a karsztról különben mindent gyorsan elmosó esővíz nem teszi

lehetetlenné a humus-képződést, találunk egyes, csekély földfoltokat, melyek művelhetők és körülrakott kövek által még jobban megvédve, mindég szorgalmasan meg is vannak művelve, habár több órányira is esnek minden emberi lakhelytől és néha egy ölnél alig nagyobbak. A művelhető föld itten ép oly ritka kincs, mint a víz, melyet gyorsan elnyel a likacsos sziklatalaj. Egyes hátaikat még alacsony bokorerdő borít, melyet a legelő kecskék erdővé fejlődni nem engednek, de mely más culturára sem alkalmas, mert a hol egész a bokrokig ki van irtva az egykori erdő, ott az esővíz hamar elviszi a földréteget és csak a sárgásszürke szikla kopársága marad hátra, melyből különben az egész terület áll.

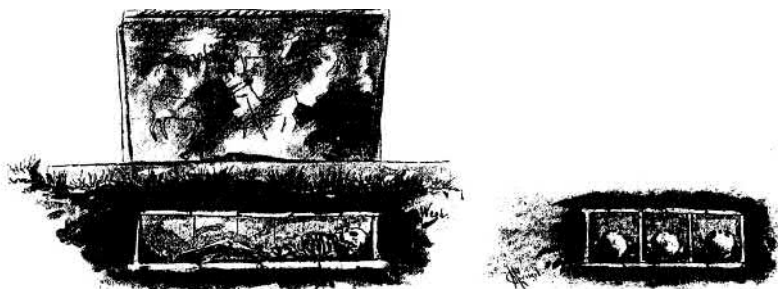

A DUBOVÁCZI TEMETŐBŐL

Maga a Kobilá-Glava — csikófej — 112 3 méternyi magaslata mintha óriás kőlapokkal volna kikövezve; a távolabb magaslatok éles sávolyokban mutatják a kőzet meztelen rétegeit.

Közel a Kobilá-Glava átmenetéhez egyik legnagyobbika áll ama gomiláknak, melyekkel messze elszórva gyakran találkozik az utas e szikla-sivatagban: a Gyurgyevo-Gomila. E gomilák emberkéz által összehordott hatalmas kőrakások, eredetileg kétségkívül sírok és pedig a bogumil-síroknál is sokkal régiebbek. Csontvázak mellett gyakran találhatók bennük bronz-tárgyak, csavar-ékítmények, sőt bronz-fegyverek is. De egyszerű emlék vagy határjelző gyanánt is emeltettek, mert nem mindenik alatt találhatók ilyen leletek. Különben az egész

vidék a meddig a szem csak lát, kietlen és puszta, sziklák és szirtek, törmelék és görölvény, kőhalmok csekély, szegény növényzettel, többnyire egészen kopáron, mély karsztlyukak, szakadások és torkolatok, itt-ott sovány dolinák. Három órányira Czrniczától egy «palankához» érünk, régi török őrházhoz és másfélórányira innen *Korito* alá jutunk. Szomorú helység! Sziklás, kopár hegyhát húzódik meredeken a montenegrói határ felé. A hegyoldalban krátterszerű katlan. A katlanban magas kúla és egyszerű mecset körül barátságtalan kőházak szorongnak, melyeknek csak az emeleten vannak kis ablakaik. A város háta mögött az Orlova és tovább a még magasabbra emelkedő Traglova csúcsán a katonai kordon egy-egy szomorú magányban

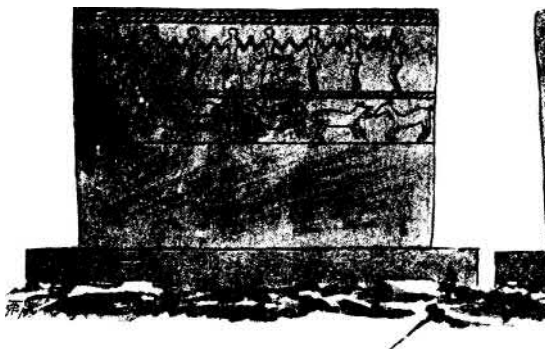
DUHŪVÁCZI SÍR (HOSSZMETSZET) (KERESZT METSZET)

elszigetelt őrháza áll; a Traglova háta mögött már Montenegro kezdődik. Valamint más városok, úgy *Korito* is, mely a «katlan»-tol veszi nevét, kertekkel van körülveve. De ezekben a kertekben mintha csak kövek teremnének a vörhenyes földben, növényzet alig látható. Mindeniket egy-két lábnyi magasságú kerítés vesz körül, szárazon összerakva a kertben felszedett nagyobb kövekből. Egy pár ilyen kökerítésen át kell ugratnunk, hogy a városba érjünk. A kökerítések inkább a háziállatok, lovak, kecskék, mint a kertek elzárására valók; ezek úgy is többnyire terméketlenek; legfeljebb ha egy pár szegfű terem meg bennük, mely nélkül a bosnyák muhammedán még e sziklasivatagban sem tud ellenni. És még egy célja van e falaknak.

Az ostrom-szilárdan épített házak külvédét képezik. E falak mögött hasalva veszik célba a lakosok a közeledő ellenséget. Hogy a kis muhammedán városnak szorosan a montenegrói határszélen és különben is izolálva a keresztény lakosság közt, mennyi harczt kellett megállani, azt el lehet képzelni. Csodás dolog a szülőföldről való ragaszkodás, hogy ily viszonyok dacára fenntartja magát oly város, melynek mívelhető földje messze órákra dirib-darab dolinákban van

A BOGUTOV DUB ALÓL

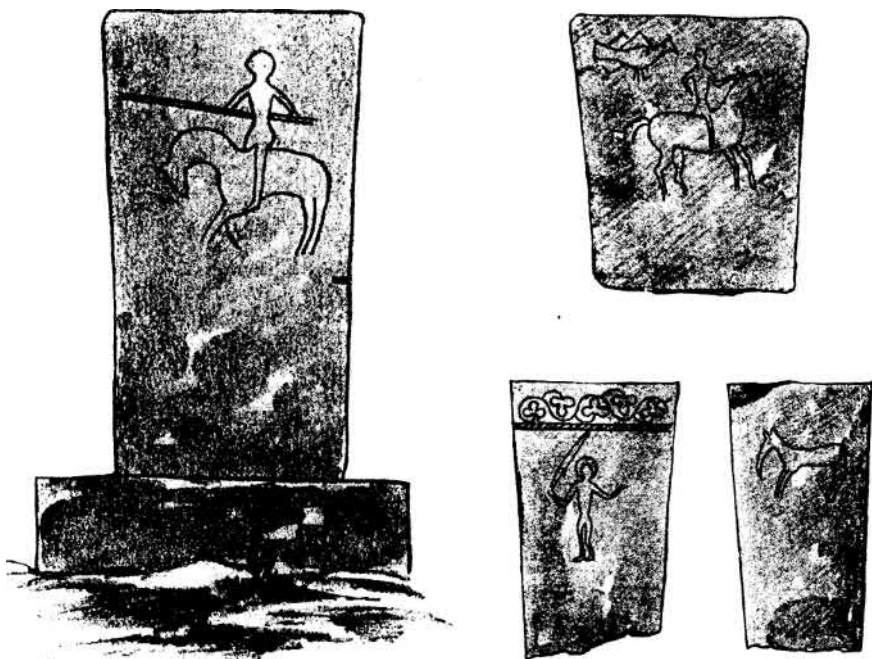

RADMILOVICSI KŐ KÉT OLDALA

elszórva, egy-egy darab egy-két ölnyi, csak fáradságos sziklamászással hozzáférhető, csak a kövek kigyomlálása után ásóval, kapával mívelhető. De még csak vize sincs ennek a városnak, mert Czrniczától Planáig sok órányira Korito körül nincs semmi forrás, a legközelebbi cisterna pedig $\frac{3}{4}$ órányira fekszik Koritótól. Innen hordják a vizet, mely azonban száraz években ízében megromlik, az embernek megárt és végre teljesen ki is fogy. Akkor aztán lóháton kell hozni a vizet apró hordókban messze földről. Az egész lakosság, mint árbocztát

vesztett hajó legénysége, szomjúságra van szorítva a legközelebbi esőig. Pedig Koritót mint erdős, termékeny vidéket említik régi okmányok. Az erdő kipusztítása okozta itt is a termő föld elpusztulását, a források kiapadását.

Koritóban tábori reggelivel vártak bennünket, mely jól esett a hat órai lovaglás után és a koritói muhammedánok, a montenegróiak ez engesztelhetlen ellenségei által volt hadi kalandjaik elbeszélésével

A RADMILOVICSI KŐ HARMADIK OLDALA A RADMILOVICSI TEMETŐBŐL

fűszerezve. Nagy volt örömük, midőn a miniszter elrendelte, hogy az eddig katonai raktáruul használt mecset az isteni tiszteletnek visszaadassék. A rövid pihenés után megint lemásztunk utunkhoz; az eddigihez hasonló sivár sziklatalajban, melybe csak egyes régi sírkövek hoznak változatosságot, vezet mind tovább egyenesen délnek *Bilek* felé. Az említett cisterna közelében, a hol szintén áll egy «palanka», két magányos lovaszt láttunk leszállni a montenegrói határt képező magaslatokról. *Bilek* katonai parancsnoka volt egyik segédtisztjével, a

székely születésű *Galgóczy* tábornok, a kinek rendes szokásaihoz tartozik egyebek közt, hogy egyedül vagy másodmagával szokta bejárni a határ-cordon egyes állomásait a napnak és éjnek minden szakában. Most is, a miniszter elejébe jöve, felhasználta az alkalmat a cordon megvizsgálására. Mi is az általa tett úton mentünk tovább és elhagyva az ösvényt, mely gyorsabban vezet ki a plana-bileki szekérútra, egy kis kerülővel a magaslatok oldalán, közvetlen a cordon-állomások alatt mentünk végig, melyeket a miniszter szintén meg akart látogatni. Így folyton kopár sziklatalajon haladtunk, holott a tőlünk jobbra maradt elhagyott ösvény mintegy óra múlva kijut a törmelékből és lassan emelkedve zöld bokrok közé lép, melyek mindinkább messze elterülő alacsony erdővé tömörülnek, úgy, hogy nemsokára egészen elfedik a nyergen átvezető utat. E bokros erdőből emelkednek ki a kopár magaslatok, melyeken a cordon egyes őrszemei állnak, rendesen csak mész nélkül, szárazon egymásra rakott kövekből emelt alacsony falak közt, melyek primitív módon vannak gályákkal és deszkákkal befedve, és némi földművekkel körül védve. Csak nagyobb távolságokra vannak szilárdabb, nagyobb őrségre alkalmas ostromerős állomások. Ezek sem kényelemre és kéjelgésre épült paloták, de legalább a forró nap, a szakadó eső, a hózivatar és a — megrohanás ellen menedéket nyújtanak. Az őrszemek legnagyobb része persze mindezekkel kénytelen éjjel-nappal szembe nézni.

Ez a cordon az 1900 méternyi magas Órien alól, a hol a Krivoscsie, Montenegró és a Hercegovina triplex confiniuma van, a két utóbbinak határán végig megy egész a Tara és Piva összefolyásáig, 6—8 napi útvonalon, hegyen-völgyön keresztül, csaknem mindenütt járatlan vadonon át. Ha az őrszemek bármelyike körül valami rendkívüli mutatkozik, azonnal őrszemről-őrszemre röpi az értesítés végig az egész vonalon. A hol villanyos távíró nincs, ott van telephon — a legprimitívebb élet közt a leghaladottabb kultúra — és a hol ez is hiányzik, ott a katonai optikai távíró lép jogaiba. Így adatik tovább szomszéd tóiszomszédhoz a hír: «X. őrszemet 20 rabló rohanta meg.» — «Gyánús csoport átlépte a határt.» — «G. tábornok vizitál.» — Mondják, hogy van néha ilyen hír is: «Művésznek vendégszerepre.» A mi azonban szoros státus-titok marad a közvetlen szomszédok közt. Hiszen az ilyen incidens előfordulhat, de egészben ritka a cordonon az

élet öröme, jó ha havas időben a rendes kurázsi el nem marad; a katonai csín és etiquette háttérbe lép, de annál fontosabb a folyton éber szem és fül és a mindég lövésre készen tartott puska és revolver.

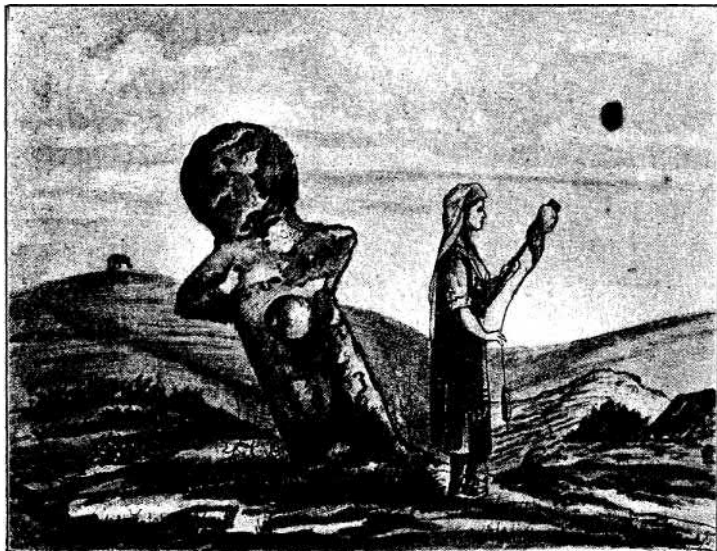
Mintegy két órányira Koritótól egy ösvényt keresztezünk, mely Planától Montenegróba vezet. Erdős völgybe száll le a talaj mintegy félóránnyira és azontúl merészen és ismét kopáron emelkedik előttünk a magas Várdár, nevezetes bogumil-sírhairól, melyek valóságos óriási necropolis gyanánt messze terjedő ívezetben csaknem köröskörül fogják a béreznek alját, bokrok és fák közt mindenütt rejtőzve.

Aljának rétegzetes kőzetéből, mely mintha mesterséges lépcsőzetekből állna, száll fel a *Várdár* kopár sziklatömegének csúcsa, a cordonlánczolatnak egyik legfontosabb pontja. Szilárd erőd koronázza, messze kitekintve köröskörül Montenegróba és a Herczegovinába. A mostani erődítést 1883—84-ben emelték csapataink. De e domináló pontnak fontosságát már azelőtt is ismerték. Ósrégi falak maradványai mutatják, hogy itten már a múltban is fellegvár állt. Az új építkezésnél 2000 éves görög és makedón pénzeket is találtak. A Várdár alján körülhúzódozó régi sírok pedig, lovagjátékok és családi címerek által díszítve és más egyszerűbbek, melyekben több halottat egy sírkő fed, azt mutatják, hogy itten egykor hatalmas, fényes és harczias nemzetség élt, mely birtokaiért nem egy ostromot, csatát vívott. Meglehet, hogy épen az a hatalmas *Radmovics-nemzetség* fészkelte itten, melynek fejét meggyilkolta ugyan Osztoja királylyal Szandalj Hranics, de melyet megtörni akkor sem tudott, midőn már maga csaknem királyi hatalomra emelkedett. Talán e nemzetség nevét őrzi a mai napig *Radmilovics* falva a Várdár déli alján, mely körül a legimpozánsabban emelkednek ama régi, büszke sírkövek.

A várdári necropolis első csoportja, melyet, leszállva az erdős völgybe, utunkban érünk, a Várdár éjszaki alján fekvő vrbiczai zsandár-állomásnál, a cordon ez egyik lánczs eménél terül el. Fájdalom, a sírkövek nagyrésze a hadviselés kérelhetetlenségével felhasználattott, midőn a 20-ik vadász-zászlóalj az utolsó felkelés alatt ez állomást építette. Maga az erős kőkerítés csaknem egészen e hatalmas kőlapokból és kockákból van alkotva, melyek oly könnyen és közel voltak kaphatók, holott különben nagy fáradtsággal, idővel, költséggel

kell vala az építkezési anyagot összeszerezni. A felhasznált sírkövek alatt többnyire három csontvázat találtak, kétségtelen jele, hogy együtt elhullott harcosokat fedtek, mert hogy e kolosszális köveket újabb halottak elhelyezése végett újból s újból elmozdították volna, fel nem tehető. Az itteni sírkövek kevés díszítést mutatnak, jele, hogy egyszerűbb embereket fődnek. A díszítések némelyike ha nem is kereszt, legalább keresztre emlékeztet, a mi ritkán fordul elő.

Az egyik, lefelé forduló félholdból felszálló rúdra fektetett három-

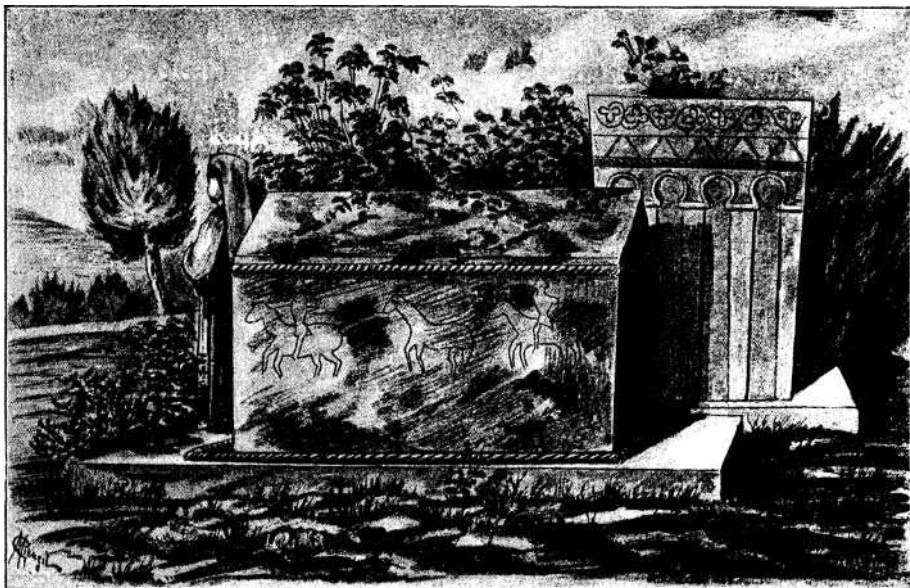

A RADMILOVICSI CSONKA KERESZT

szög, mindenik sarka egy-egy karikával. Csak a radmilovicsi temetőben fordul megint elő.

Amint a vrbiczai síroktól folyton szorosan a Vardár alján tovább nyugatnak *Tmovicza* falva felé haladunk, a «Bogutov dub», az (dsten tölgye) alatt öt nagy sírcsoportot találunk száz-száz lépésnyire egymástól. Maga a tölgy-csoport végmaradéka egy erdőségnek, mely kétségkívül a raguzai árboczokra pusztított ki. A külön-külön sírcsoportok tán külön-külön családok, vagy legalább külön-külön nemzedékek sírjai. Ezek már gazdag, sőt művészi előadásra törekvő díszí-

téssel bírnak, melynek motívumai mutatják a halottak előkelő sorsát. Az egyikén lovas vadászok őzöket üldöznek, a másikon asszony lép dárdákkal viaskodó lovagok közé, kik mellett egy kardos embert szúr le egy harmadik dárdás lovag. Az egyik sarkophág felső élére az a hosszú, széles, egyenes kard van faragva, mely az ilyen sírok alatt néha található. Másikon hasonló kard fekszik paizs mögött, mely családi czimert mutat: Jobbról balra rézsút átfekvő gerenda, a bal

BILEK ALATTI SÍROK

mezőben félholdból kiemelkedő karral. Az ornamentális díszítések közt itt is előfordulnak keresztalakúak, néhol félholddal és byzanci modorú madarakkal kombinálva. A Trnovicza körüli sírok tán a legrégebbek. A díszítések már alig vehetők ki.

Ezekhez csatlakoznak a Dubovácz hegye alattiak, némelyik egész ménessel, mások kóló-tánczczal. Köztük, elütve valamennyi sírkőtől, összetörve, de még felismerhetően egy valóságos kőkereszt. Itt is rendszerint három halott fekszik egy sírkő alatt.

A mint Trnoviczától tovább kerüljük a Várdárt, most már déli aljához érve, *Radmilovicsnál* dombon fel és le valóságos sűrű erdeje áll kúszó bokrok és egyes fák közt a régi sírköveknek; feltűnően sok van abból a felfordított széles obeliszk alakúból, mely külön kőlapon állva, mind szélesedve emelkedik felfelé egész másfél ölnyi magasságra. Itt-ott egy-egy újabb keletű kőkereszt tarkítja idegen vendégként az óriások temetőjére emlékeztető, kísérteties, megdöbbentő képet, mely mögött siváran és zordonon zárják el a láthatárt a montenegrói tépett sziklabérczek, és komoran emelkedik falkoronájával a Várdár. A sírok némelyike behorpadt, egyes sírkövek felfordultak, de egészben megállották az idők viharát, — pedig csaknem szakadatlanul viharozva járt a történelem e vidékek fölött, — büszke épségükben büszke, ép, hatalmas nemzedékről beszélve a késő unokáknak.

A radmilovicsi kövek közt feltűnően sok a felírással. De egyikből sem vehető ki több, mint legfeljebb nevek. Ilyenek:

1. а се лежи вѣкша двѣчеви њ брати е
(és itt fekszik Vukša Duvčevi éb testvérek)
2. а се лежи шовињ
(és itt fekszik Sovics)
3. и рашко влаховињ два влахова синњ
(és Raško Vlahovics két Vlahi fia)
4. а се лежи а се лежи та
(és itt fekszik és itt fekszik та)
5. рана раикева.
(Raia Raikeva)

Ha az egyes sírköveket vizsgáljuk, itt is kardokat és kardra fektetett címeres paizsokat, vértezett dárdás lovagokat, víg kólótánczot és csodálatos, szörnyeteg vad állatokat, sárkányokra és antidiluviánus alakokra emlékeztetőket találunk a nagyobb számú pusztán ornamentális díszítések közt. Az apró kereszttel jelzett kétségkívül újabb néhány síron kívül itt már alig fordul elő keresztalakú díszítés, jeléül annak, hogy akik ide temetkeztek, makacsabban, szigorúbban, hajthatatlanul tartották a bogumil hitet, mely a keresztet elvetette. Ez is hatalmas nemzetségre vall, mely az áramlatok és külbefolyások változásával soha sem alkudott.

De nevezetes férfiakra vall a különben oly ritka feliratok aránylag sűrű alkalmazása is.

Mint általán a bogumil sírokon országszerte, úgy itt is ritkábbak, csak az előkelőbbeken láthatók a féldomborművű ékítmények. Többnyire csak egyszerű, bevésett vonalakban készültek, és ezek természetesen sokat szenvedtek moháktól, esőtől, a mészkőnek elmállási processusától.

A felnyitott sírokban a csontvázak ugyanúgy találhatók, a hogy a nép most is temeti halottait. 2—4 lábnyi mélységbe nem koporsóban, hanem csak körülrakva oly kőlapokkal, minőket a házfedeleken is használnak.

Valamint a gaczkó-bileki, úgy a Dabar-Poljén átvezető bilek-stolaczi útvonal is tele van régi sírkövekkel. Plana és Fatnicza közt egy egész cisterna van ilyenekből építve, Fatniczától délre egy csoport szintén kiválik ornamentális dísze által, de csak Stolaczon túl a mosztári úton áll oly temető, mely a radmilovicsihoz némileg hasonlítható. Csak a Gyaurszko-Polje múlja fölül, ha nem is terjedelmében, de még nagyobbserű díszítéseiben.

Radmilovicsból egy fél óra alatt elérjük. Bileket a várostól éjszagnak húzódó kis fennsíkon át, melyen számos gomila közt szintén láthatók egyes magányos bogumil-sírok.

BILEK ÉS TREBINJE

A RILEKI FENNSÍK. — A RADINOVICS DYNASTIA. — A SZÉKELY TÁBORNOK VÁROSA. — A TREBINCICZA FORRÁSA. — ERŐDÍTETT ZÁRDA ÉS HARCZIAS BARÁTOK. — PRAEHISTORICUS ÉS KÖZÉPKORI SÍROK. — TREBINJE. RAIMOND TOULoust GRÓF KERESZTES HADAI. — A RÉGI TRAVUNIA. — «ARSZLAN-AGICS-MOSZT.» — VRM ÉS KLOBUK. — SÍRFELIRAT TVRTKO KIRÁLY IDEJÉBŐL. — A SUMA ÉS ERŐDÍTÉSEI. — MARMONT TÁBOR-NAGY ERŐDJE. — RAGUZA.

BILEK ép úgy mint Gaczko, eredetileg nem valamely helységnek, hanem az egész fennsíknak a neve, mely 480 méternyi magasságban, félórányi szélességben egy órányira terjed a Várdár aljától a Trebincicza forrásáig, szorosan a montenegrói határon.

E termékeny fennsíkon mintegy 1500 lélek lakik szétszórva, többnyire orthodox felekezetű. (*Bilechiay*) előfordul ugyan a középkorban, nevezetesen mint a Radinovics-dynasztia lakhelye. Ez is megerősíti azt a felfogást, hogy a várdári fellegvár, Radmilovics és a bileki síkság felett, a Radinovics nemzetség székhelye volt, de nem bizonyít egy régi város mellett, melynek különben nincs semmi nyoma. A mai városról el lehet mondani bátran, hogy *Galgóczy* tábornoknak köszöni létét. Ott, ahol a törökök a síknak délkeleti szélén egy pár katonai épületet emeltek volt a határnak biztosítására, és ahol aztán egy pár gunyhó is keletkezett, Galgóczy tábornok úgyszólván semmiből és pénz nélkül, a bőven található építési anyagnak, katonáinak és a nép jóakarátának felhasználásával néhány év alatt egész kis várost teremtett, mely leginkább a délmagyarországi kis városokra emlékeztet, eltekintve a csinos mecsettől, mely a muhammedánok számára épült a montenegróiak által lerombolt régibb mecset helyett,

A TREBINCICZA FORRÁSA

melynek romjai a mai városon kívül állnak. Sajátságos jelleget Bilek az által nyer, hogy a magaslatok körülötte mind megvannak erősítve.

Bilektől fogva már kitűnő szekérút vezet Trebinjén át egész Raguzáig. Öt napi szakadatlan lovaglás után innen fogva tehát kocsin folytathattuk utunkat.

Egy kilométernyire a mai várostól, az úttól balra, szintén megerősített tábor fekszik. A tábortól és a mellette elvezető úttól hirtelen szakad le a talaj, és a mélyen alatt fekvő torkolat fenekén egyszerre tör ki a karszt barlangjából mint kész folyó a *Trebincsicza*, úgy hogy 400—500 lépésnyire eredetétől már 3—5 méternyi mélységben folyik.

Magasan a Trebincsicza sziklás medenczéje fölött halad utunk egész a czepeliczai patak beszakadásáig. Túl a patakon átvezető hídon, mely fölött szintén kis erőd örökdik, az út délnek tovább haladva elszakad a Trebincsiczától; a folyó kihajol a montenegrói határ felé és azon megy végig, míg derékszögben hirtelen vissza nem fordul nyugatnak, hogy Trebinjén át a Popovo-Polje hosszan éjszaknyúgatnak elhúzódó síkságába érjen, ahol aztán ép oly hirtelen és nyomtalanul vész el, mint a hogy Bilek alatt felvetődött.

Vájjon az Ombla vagy a Krupa vizeiben tűnik-e fel ismét, Raguzánál-e, vagy Metkovicznál? — ki tudja r

Mintegy közepén annak a vonalnak, melyen a határt a folyó képezi, fekszik szemben egymással két híres zárda. Közepette a sivár karszt-sivatagnak, melynek üregeiben néhol mérhetlen mélységet nyer a Trebincsicza, egy oázis merül fel, zöld rétekkal, árnyas erdővel; magas sziklák között *zúg* rajta keresztül a folyó. Herczegovinai partján, a «Grad», várhegy, egyik lejtőjén, mely függőlegesen esik a folyóba, áll a *dobricsevói zárda*. Erősítései mutatják, hogy itt még a teljes középkorban vagyunk. Ez erősítések a muhammedánok ellen készültek, most egy cordon-örszemnek nyújtanak fedezetet. Ilyen erősített zárdát különben csak a beduinok közt találtam még, Mar-Szaba várzárdáját a judaeai sivatagban. A középkorra vall a barátok állapota is. Habár énekeiket valamennyien az ősrégi mise-mondóból látszanak olvasni, valósággal csak a főnök tud az olvasás mesterségéhez. De annyival inkább értenek mindnyájan a politikához. A zárda régi korára régi pecsétje is vall, melyen a «monostor pecsétje» és a «Trebint»

szavak olvashatók. Eredetileg valószínűleg katolikus volt és tán a trebinjei püspökök által alapított. Szemben vele fekszik a már montenegrói kisebb kaszjereví zárda.

A trebinjei országút maga a Czepelicza hídjától fogva mind sivárabb és emelkedőbb vidéken át vezet *Pánik* helységén keresztül a már 604 méternyi magasságban fekvő *Moskóig*. Ennek gunyhói terjedelmes fennsíkon állnak, mely művelhető földdel alig bír, és csaknem egészen be van borítva praehistoricus sírokkal, gomilákkal. A moskói kisebb fennsíkon túl terjed messze éjszaknyugatnak *Ljubinje* felé a *Ljubomir* nevű, sokkal mélyebben fekvő és ennél fogva buján termékeny síkság, melyen tizenkét helység áll összesen ezernél több lélekkel. Hogy a középkorban is gazdag vidék volt, mutatják az ékített sírkövek, melyek e síkságon mindenütt nagy számmal találhatóak.

Nem messze Moskotól Borilovics gunyhóinál leszállunk a sivár fensíkról a jazeni völgybe, ahol egy hatalmas kőlapokból épült cisterna közelében már facsoportok és legelők mellett vezet el az út és Jazen helységétől fogva másfél óra alatt Trebinjében vagyunk. Meglepő, elragadó, leírhatatlan a tájkép, mely annyi sivár pusztaság után egyszerre minden átmenet nélkül kerül el az utas előtt, a mint átlépte a Gliva-Planinának Jazen és Trebinje közé toduló küszöbét.

Mint egy paradicsom kerül el mélyen a sziklás hegyoldal alatt, hasonlóan sivár, de még merészebben emelkedő hegyek által körülvéve messze körben a trebinjei síkság, öntözve a Trebincicza által, mely miután derékszögben elfordult a montenegrói határtól, *Trebinje* előtt kilép a hegyek szorosából, és négy külön ágra szakadva számtalan kanyarodásban csillámlik fel mindenütt a virágzó síkságban, a város körül és annak egyes csoportjai között.

Csak a grenoblei híres látványt hasonlíthatom ehhez. Ott is, amint kilépünk a Grande-Chartreusenek bércvadonaiból, mintegy varázsütesre kerül el a síkság, körülvéve merész alakzatú, hótól koronázott szikla-

hegyekkel, melyek közül kitornek a síkságot minden oldalról öntöző vizek; ott is ódon zamatú város messze elszórt erődítések közt, körülvéve mosolygó virányok által. A csak 303 méternyre fekvő Trebinjében is már a Földközitenger befolyása hat és partjainak mindenütt közös növényzete gyakorolja varázsát. A messze kanyarodó, csillámló vizek között elterülő buja dohányföldeken magasan áll a füge sűrű lombja, és a gránátfa ringatja piros virágát. A környező bérezek csúcsait újabb s régibb erődök koronázzák és a város maga is egy régi citadella körül csoportosul. Az erőd egyik oldalával a folyóra támaszkodva a többi körös-körül vízárokkal és bástyával van védve, melyeken mintegy 300 méternyi hosszban ormos körfalak emelkednek. A bástyákon belül szorosan a folyó partján emelkedő lapos dombról a kerek puskaporos torony és széles négyszögletes várdá, az úgynevezett óratorony tekint ki. A citadellától mintegy 1200 lépésnyire keletnek a várost domináló magasabb dombon egészen elszigetelve emelkedik még egy erős őrtorony.

Amint a mai Bileket Galgóczy tábornok teremtette, úgy legalább újjá teremtette az elpusztult, elhagyatott Trebinjét *Bábics* tábornok. A romladozó és ronda keleti város, melyet az utazók említenek, csinos európai várossá alakúit az ő keze alatt anélkül, hogy keleti és középkori zamatát teljesen elveszítette volna. A mintegy 4000 léleknyi katolikus, orthodox és muhammedán lakosság száma és jóléte gyorsan emelkedik a Raguzával folytatott kereskedés, a közelebbi környék számára dolgozó szorgalmas kézműipar, de főleg az évről-évre okszerűbben művelt dohánycultura által és így mindinkább közeledik régi jelentőségéhez.

Mert Trebinje az ország egyik legrégebb és történelmileg egyik legjelentékenyebb városa.

A bíborban született Konstantin császár említi már «Terbunia» városát és tartományát a szláv fejedelemségek közt. Lehet, hogy a beözönlő szlávok régibb telep romjaiból építették fel, mint Buduát, miután 840-ben elpusztították az Adria e partvidékein betört szerezcsenek.* Hogy a régi Epidaurumhoz, — melyből elpusztulása után

* A szerezcsen név, ép úgy mint a mór, ma már a néger fogalmához tapad. A középkorban a magyar szájban szerezcsennek hangzó szaraczen, ép úgy mint a mór név, az afrikai arabokat illette.

Raguza keletkezett, — ily közel fekvő virágzó síkságon már a római korban jelentékenyebb helység keletkezett, alig vonható kétségbe. Némelyek a római egyik Saluntot keresik a közvetlen Trebinje alatt fekvő Stari-Slano helységében. Annyi bizonyos, hogy Konstantin idején már egy szláv fejedelem székelte Terbunia várában, a kinek tekintélye kiterjedt délnek Dioclea határáig, nyugatnak Cattarótól Raguzáig, éjszakknak a Popovo Poljén és Ljubomiron át Gaczkóig, míg a keleti határ Bilek és Piva közt húzódott.

Kevés ingadozással ezek maradtak az egész középkoron át határai a tartománynak, melyet a szerb emlékek Travunjának, később Trebinjének, a raguzaiak Tribunia, Tribignének neveznek.

Konstantin öt várat említ benne névszerint: Terbunia, (Trebinje) Hormos (a szerb Vrm, utóbb Klobuk* Risena (Risano) Lukobete és Zetlebe. A diocleai presbyter krónikája felsorolja már az egyes zsupákat is: Libomír (Ljubomir), Vetanicza, Rudina (Bilektől keletnek ma is Rudine), Krusevicza (Canale,, Grahovo és a Krivoscsie közt ma is e néven), Urmo (Vrm), Ressená (Rizano), Dracsevicza, (még a középkorban neve a Sutturinának, melyben ilyen nevű falu ma is áll), Canale (a mai Canale, szlávul Konavle, melyet Konstantin is részben Travunjától függőnek említ), Czrnovicza (Raguza és a régi Epidaurum, Raguza-vecchia közt, ma is hasonló nevű helységgel, olaszul s a térképeken Mollini; czrnov=malomkő). Magához a trebinjei zsupansághoz tartozott az alatta fekvő Lug és a Zubcsi-törzsnek területe, szénégetők és pásztorok által lakva, kik, mint raguzai okmányok mondják: a «szegénység okáért» rablásból is éltek.**

A középkori fontos kereskedelmi úton, mely Raguzából 15 nap alatt Nisbe és 30 nap alatt Constantinápolyba vezetett, és melyet még a XVI.—XVII. században nevezetesen a francia követségek is rendszeresen használtak, Trebinje volt az első állomás.*** E váron át vonult alighanem 1096-ban *Raimund toulousi gróf* kereszties hada is «Sclavonián», Scutarin és Macedónián át Constantinápolyba.†

* Tizenötödik századi raguzai okmányok említik: la contrada Vermu con lo castello de Clobuch.

** Lásd: Jircsek, Handelsstrassen, 23—25.

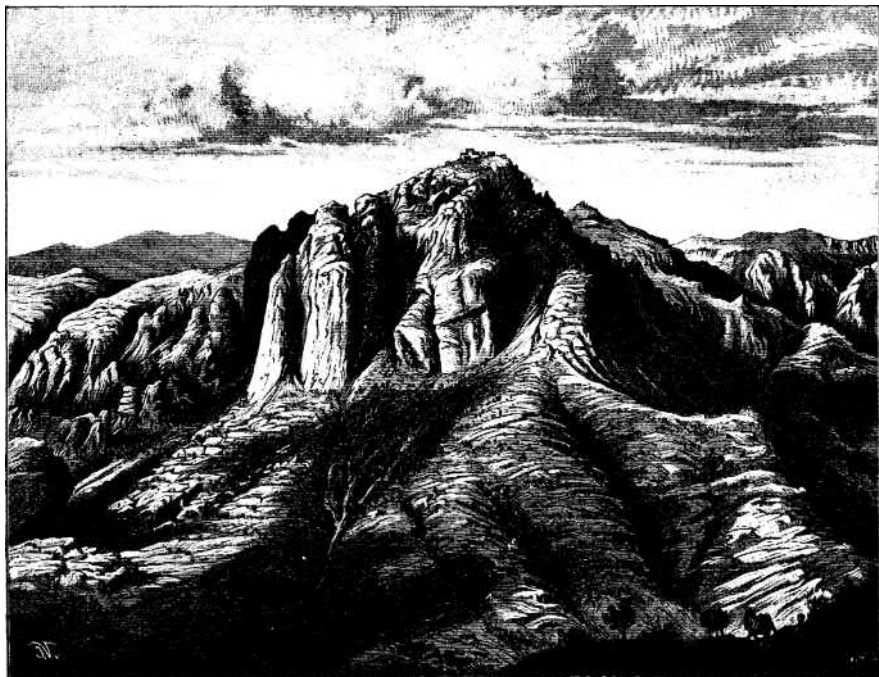
*** Ugyanott, 74.

† Ugyanott, 84.

A szerb álladalom alakulásával Travunje is ennek felsőbbsege alá került. Midőn azonban Dusán czár halálával (1355) a szerb állam számtalan olygarcha-család uradalmában oszlott meg, Travunjét *Vojszlav Vojknovics* halomföldi gróf foglalta el és innen fogva a tartomány rövid megszakítással állandó kapcsolatban marad Boszniával, ámbar mindig félig független urak alatt. Vojszlav unokaöcscse és utódja *Ni kóla Altmanics* 1371-ben a rácz király *Vukasin* és a Zétában uralomra jutott *Balsicsok* szövetsége ellen kénytelen védeni tartományait; 1373-ban át is engedi Travunjét *Gyuro Balsicsnak* azon feltétellel, hogy segítse őt *Tvrtko* bosnyák bán ellen, kinek felsőbbségét nem akarta elismerni. De *Tvrtko* a kruseváczi *Lázár* szerb knézzel szövetségbe lépve már 1376-ban visszaveszi Travunjét, melyet Halomföldével és a szintén meghódított Rácország jó részével magának tart és innen fogva nevezi magát Rácország, Bosznia és Primörje (a tengermellék) királyának. *Tvrtko* alatt a Szankovics család emelkedik tekintélyre Halomföldén és Travunjében és ettől foglalják el e tartományokat a királyi tekintély hanyatlása alatt 1392-ben *Pável Radinovics* és *Szandalj Hranics*. Az előbbi tartja meg nevezetesen Bileket, Trebinjét, Klobukot és Canalet és miután Szandalj által legyilkoltatik, fiai azután is fenntartják uradalmukat legalább Bilek és Trebinje körül. Mellettük a popovoi *Nikolicsok* és a trebinjei *Ljubibraticsok* szerepelnek. Csak Szandalj utódja *Stepán Vukcsics*, a hercegovina alapítója, foglalja el Bileket és Trebinjét is, boráczi és olovoi boszniai ősi birtokaikra szorítja a Radinovicsokat. Innen fogva a travunjai fejedelemség állandóan osztja a Hercegovina sorsát.

E mozgalmas történelmi múltnak nem egy emléke áll még magán a városon kívül is. Mintegy 7000 lépésnyire a város fölött ősrégi híd vezet át a Trebinsicán, az Arszlán-Agics-moszt, híres az egész Hercegovinában, méltó vetélytársa és bizonyára kortársa is a mosztári hídnak. Ezt a nevet viseli maga a 25 házból álló muhammedán falu is, melynél kietlen köpusztaság közepén a híd átvetődik a meredek sziklák által összeszorított folyón. Kilenczvenkét méternyi hosszra csak három méternyi szélességben két hatalmas középvívből és két alacsony parti ívből áll a híd; az utóbbiak fölött egy-egy száraz ív; a déli parton még három egészen apró ív vezet tovább a hídpályát, az éjszakin meredeken emelkedő sziklahegybe ütközik, mely alatt jobbra

megy tovább a régi út, míg a hegyet megkerülve éjszaknak Jazen-felé fordul. Délnek a régi út, melyet ma is romok és tornyok jelölnek^ Cattaró felé vezetett. E fontos összeköttetést tartotta fenn tehát e híd, az egyetlen régi és az egyetlen kőhíd a Trebinszcizán. De az összeköttetést meg is szakította, mert ma is még lőrészekkel ellátott *kúla* emelkedik a hídnak közepén, melynek harcias jelleget kölcsönöz.

K L O B U K

Külön erődítésnek romjai állanak az éjszaki parton 500 lépésnyire a híd alatt, az éjszaki hídfőt pedig most is nyílt sáncz védi.

A híd koráról nincs semmi adat, de hogy Arszlán-Agics-moszt ősrégi telep, mutatják az itten sűrűn lelt római pénzek és a számos gomilák. Hogy a közlekedés ősidőktől fogva e pontra volt szorítva, könnyen érthető. A városon alóli síkság régi tómedencze, melyet a hídon

alól négy ágra oszló folyó, most is gyakran elönt egész a járhatlanságig. A nép babonája azt tartja, hogy a folyót a városon alól nem is lehet állandóan áthidalni. Tíz év előtt egy ilyen kísérlet csakugyan meg is hiúsult, daczára annak, hogy a gonosz szellemek kibékítésére befalaztak az alapba egy gyermek-hullát.

A híd déli partjától keletnek haladva csakhamar a régi Vrm zsupánságának területére jutunk. Nevét ma is őrzi a hídtól egy órányira fekvő kis Vrono és a Zsupa nevű völgy, melyben 45 muhammedán ház van elszórva. E völgyből emelkedik fel vakmerően és daczosan egy sziklatömb, magasan az apró sziklagúlákkal és egyes fenyőfáktól behintett, tépett, szaggatott hegyhát fölé, és ezen ma is láthatók a már Konstantin Porphyrogenitus által emiített ősrégi Klubuknak romjai szorosan a montenegrói határon. A vár, mely a környéket a legtávolibb puskaövéig dominálja és csak gyalog közelíthető meg keskeny sziklaszálkán, fenntartott épen és erősen a legújabb időkig. A velenceiek 1694-ben csak éhség által tudták bevenni. Az oroszok hiába ostromolták 1806-ban. 1878-ban a mi csapataink két napig ostromolták; a kemény falak részben az eleven sziklából faragva, sokáig ellentállottak a 9 ctmres ürlövegeknek. Csak nehezen sikerült a körfalakat ledönteni, a kaputornyot felrobbantani. A nép hite megvehetetlennek tartotta a várat. Most egy szomszéd csúcsról tekint romjaira az újon emelt cordon-erőd.

Klobuk és *Niksics* közt, ma montenegrói, de egykor travunjai földön még sűrűn találhatók bogumil-sírok, a *Popovo-Poljében* pedig, *Velicvány* helysége mellett az egyik kő *Tvrtko* uralmát örökíti meg. Felirata így olvasható:

«Va ime otca i sina i sv. Duha. Ovdje lezi sluzbenica bozija Polyhranja a imenom svetskim gospodja Radoca, zena Podjavenca Cibodica a nevjesta zupana Zvratka i sluge a kei zupana Drazivojevica, kaznacu satniku sestra; a pise ovaj spomenik njezin sin Dabiziv s bozijom pomocu — svojim Gudima, a u dane gospodina kralja Tvrtka.»

(Az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt fekszik Istennek szolgálója Polyhrania, világi nevén Radocsa asszony, neje Podjavenacz Csibodicsnak.... arája Zvratko zsupánnak és szolgának.... és leánya Drazivojevics Zsupánnak. Ezen emléket írta fia Dabiziv Isten segedelmével embereivel és Tvrtko király úr napjaiban.)

Trebinje maga körül van véve kisebb-nagyobb romoktól, melyek még regényesebbé teszik festői képét. A velenceiek és törökök közti harcok, a hercegovinai felkelések itten dúltak leginkább. A közönséges lakházaknak is erődítésszerű építése nehezzé teszi a történelmi romok megkülönböztetését az újaktól. Régibb s újabb őrtornyok romjain kívül, két régi zárda romjait is mutatják, az egyiket a csak 3 házból álló Crnácsnál, Trebinjétől délre, egyenesen Péter apostolnak tulajdonítva, a másikat a 9 házból álló Tirdosinál a folyó jobb partján, a hol a törökök elől menekülő halomföldi püspök egy ideig székelte. 1693-ban a törökök által lerombolva, újra felépült a folyó túlpartján a 6 házból álló Duzsinál, a hol ma is áll. A püspök azonban 1777 óta Mosztárban resideál.

Trebinjétől a «Suma» kőpusztságán keresztül öt órát kocsizunk oly úton, melyen nem láttunk semmi egyebet, mint kisebb-nagyobb sziklacsúcsot, kecskével a kisebbekben, őrtoronnyal, erődítéssel a nagyobbakon, építve velenceiek, törökök, francziák és a mi csapataink által.

Huszonegy kúlát a törökök emeltek Trebinje és Raguza közt. A dalmát határon álló czarinai váracs az ősrégi *Ledenicze*, helyre állítva a velenceiek által. A Raguza fölötti ccFort Imperiab) Marmont és a francziák műve. A mint azt is meghaladjuk, egyszerre vége van a sárgászürke kősvatagnak, felvetődik az Adria végtelen kéksége és pálmák és babérok közt terülnek el alattunk a régi magyar királyi város, Raguza hullámverte falai és tornyai.

A KRAJNA

KOSZTAJNICZA. — AZ ŐRÖKÖS HATÁRHÁBORÚ. — TÖRÖK VASÚT. — A MAGYAR HONVÉDSÉG TŰZKERESZTELÉSE. — A VASÚTI EZRED. — NOV. AZ UNNA — HOSNYÁK MALOM. — NYILVÁNOS VITA AZ AGRÁR-KÉRDÉS FÖLÖTT. — AZ APRÓ AGÁK HAJAI. — CZAZIN ÉS NÓTÁI. — NÉPDAL AZ OCCUPATIÓRÓL. — BIHÁCS. IV. BÉLA VÁRA. — GAZDASÁGI ÁLLAPOTOK. — GAZDASÁGI EGYESÜLET. — LÓVERSENYEK. — KÖZÉPKORI BOSNYÁK KARD. — SÓLYMÁSZAT. — ELPUSZTULT VÁROS.

1884 júliusa

HARMADIK utunkon Zágrábból jöve Kosztajniczánál léptük át a bosnyák határt. Az első pillantásra látja az utas, hogy itten még mindég két külön világot választ el az *Unnának* dombos partok közt sebesen folyó vize. Itt nincs átmenet. Az ember egyszerre ugrik a keletbe. A horvát Kosztajnicza a folyó bal partján egy kis városka egészen a határőri helységek aerialiális jellemével. A bosnyák *Kosztajnicza* a másik parton tisztán muhammedán; csak a hatvanas években keletkezett, midőn ide települtek a Szerbiából kivándorolt apró agák. De nem csak külsőleg szembeszökők az ellentétek. Daczára a kereskedelmi forgalomnak, mely e ponton már az előtt is élénk volt a két határlakosság közt, daczára a vasútnak, mely az occupatio óta szorosán összeköti őket, sehol sem oly élénk a gyűlölség, sehol sem oly gyakori az összeütközés horvátok és bosnyákok közt, mint itt, és átalán az egész határvonalon Kosztajniczától Bihácsig, a volt horvát határőrvidék és a Krajna, az úgynevezett «Török Horvátország» közt. Mondhatni, hogy minden békekötés daczára soha sem szűnt meg a háború a likai határőrök és a krajnai muhammedánok közt és kölcsönös betörésekben és csorda-elhajtásokban még ma is fennállana, ha a boszniai administratio fenn nem tartaná saját területén

a rendet és nem gátolna meg saját alattvalói részéről minden ilyen kalandot. A határon túl persze nincs hatalma és onnan fájdalom, ma sem szüntenek meg egészen az ilyen betörések bosnyák földre, melyeket a harczias likai volt határőrök saját felelőségükre időről-időre rendeznek. Velük szemben még mindég szükséges a lakosság és a hatóságok folytonos ébersége.

A krajnai muhammedánok utolsó betörési kísérlete az occupatio alkalmával történt. Kijelentették volt ugyanis, hogy mihelyt a mi csapataink átlépik a határt, ők is át fogják lépni. Es állották is szavukat, úgy, hogy ez alkalommal volt a magyar kir. honvédség először tűzben. Míg ugyanis a sorhadi csapatok Bihácsot vették több napi ostrom alá, a honvédség védte *Muszulin* ezredes alatt saját területüket a krajnai agák ellen, a kik semmivel sem akartak adósok maradni.

A váracs, mely regényes, ódon falaival és tornyaival az Unna egyik szigetén áll a két helység közt, így valósággal a kölcsönös gyűlölet közt látszik őrt állani. Repkénnyel sűrűn bevont mészkő-alapokon állva, Horvátország felé három zömök torony, Bosznia felé kerek bástyák képezik erősségeit. Savoyai Jenő herczeg idején épült és még a horvát területhez tartozik. Ugyané szigeten van a régi vámház és az úgynevezett (crasztelb) is, falak által környezett terület, melyen hetenként bizonyos napon folyt a kereskedelmi forgalom a határőri és a török lakosság közt.

Az első állomáson bosnyák földön, Doberiinnál várják a minis-tert a bosnyák hatóságok képviselői és itt kezdődik a régi török vasút, mely most a cs. királyi vasúti ezred kitűnő vezetése és kezelése alatt áll. Ezen vonal csekély darabja annak a roppant hálózatnak, melyet a porta a hatvanas évek végén tervbe vett, mely azonban a vállalkozók, a nálunk is ismert Langrand-Dumonceau és ennek bukása után Hirsch által eldarabolva, úgy szólván csak szélső végpontjain, a hol olcsó és könnyű volt az építés, lett kiépítve. így készült el 103 kilométer Doberlintől Banjalukáig abból a nagyszabású tervből, mely az Adriát Novi-Bazáron át Szalonikivel akarta összekötni. E vonal másik vége Szalonikitől is csak a rigó-mezeig, Mitroviczáig épült ki. Az occupatio óta a közös hadügyministerium vette át ezt az első boszniai vasutat, mely azután csakhamar összekötte-

tésbe is hozatott a monarchia hálózatával. A vasúti ezred felállítása óta ez kezeli a vonalat.

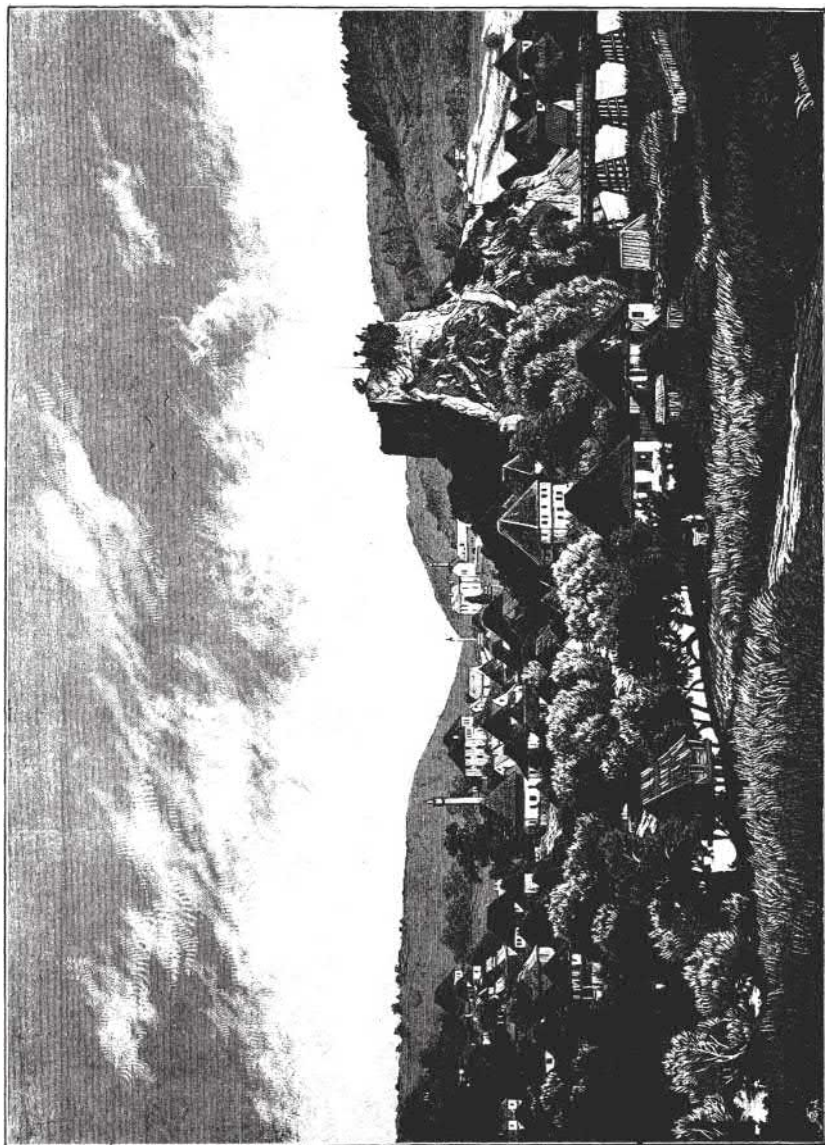
A vasút Novi-ig mindig szorosan az Unna jobb partján megy felfelé. A folyó maga termékeny, de keskeny völgyben magas hegyek közt déltől északnak folyva, ez egész vonalon és még egy darabig Novin felül a határt képezi Bosznia és Horvátország közt. Utunkat ezúttal csak Noviig folytattuk, mely a legközelebbi állomás. Itten éjjeleztünk, hogy másnap kocsin menjünk tovább a Krajna főhelyére, Bihácsba.

Novi maga szegényes kinézésű kis város, de festőivé teszi fekvése, hidak által összekötött három csoportban az Unna két ágának és a keletről jövő Szana folyónak találkozási pontján. A régi erődítések, melyeket 1789-ben Laudon tábornagy ostrommal vett be, melyek előtt azonban 1717-ben a cs. királyi csapatok súlyos, 8000 embernyi veszteséget szenvedtek, ma már romokban hevernek. Szegényes kinézése és romjai daczára azonban a mintegy 2000-nyi, felekezetre vegyes lakossággal bíró város bizonyos forgalmi jelentőségnek örvend és a folyók találkozása, a termékeny és népes Szanavölgye és a vasút által mintegy kereskedelmi emporiuma a Krajnának.

Mióta kapcsolatba jött a monarchia vasúti hálózatával láthatólag emelkedik is. Bazárjában élénk a forgalom.

Miután a minister még megérkezésünk estjén meglátogatta a mecseteket, templomokat és iskolákat és ebédre hívta a lakosság tekintélyeit, másnap korareggel kocsira ültünk, és a lakosság egy része által lóháton kísérve az Unnán felfelé vettük utunkat, a bosnyák jobb parton Otokáig, és innen, miután a határ észak-nyugatnak fordulva már elvált volt a folyótól, melyen felfelé dél-nyugatnak haladtunk, a balparton egész Krupáig, a hol elhagytuk a folyót, hogy a hegyek közé észak-nyugatnak Czázin felé forduljunk.

A zabolátlan Unna, melynek tajtékozó vizébe annyi vér vegyült a Bosznia birtokáért folyton megújuló harcokban, már természeti viszonyainál fogva is egyike a legérdekesebb folyókilak, és ugyancsak jól illik bele kellő közepébe ennek a vadregényes Krajnának, melyben egyik ősi várrom a másik után merül fel, melynek zöld bércei ma is visszhangzanak hősi daloktól, és melynek lakossága, a mint egyik

K. R. U. P. A.

helységből a másik után kirúgtat szilaj lovain, hogy folyton növelje kíséretünket délczeg alakjaival, színgazdag jelmezeivel, ma is a lovagkornak harczias, deli nemzedékeire vall.

A mi az Unnát páratlanul sajátosságossá teszi, azok a természetes sziklagátak, melyek sűrű egymásutánban a folyó egész szélességén áthúzódnak, úgy, hogy az Unna csupa cataractokban folyik erdős hegyek közé szoruló völgyén át. Persze leküzdhetlen akadály a hajózásnak, a mi így emeli a tájképi szépségét. De ha hajóforgalma nincs is, az élet még sem hiányzik a folyón. Malom malom után áll e zabolátlan folyóban, sőt magas vízállásnál tetejéig víz alatt; mert mind e malmok, hogy daczolhassanak a víznek gyakori megvadulásával, szilárdan vannak pilótákra építve, vagy súlyesztő szekrényekhez kapcsolva. Nagyon kezdetleges malmok, ugyan olyanok, a minők már a római korban lehettek, de annyival inkább összenőttek, egygyé váltak a környező természettel.

Krupával szemben, a hol a főút ismét a jobb partra, mindenekelőtt *Krupa* városába és e járási székhelyből a kerület fővárosába, vezet, elhagytuk a főutat, miután a minister röviden fogadta a krupai lakosság üdvözlését, ígérve hogy visszatértében fogja meglátogatni. Ezúttal hegyi utakon, kerülővel, Czázinnak ment az út Bihácsba, hogy a minister ezt a félreesőbb járást és székhelyét is meglátogathassa.

Czázinnál a fogadtatás Hadzsi Ahmed aga Pozsderácz polgármester és a csekély keresztény községek knézjeinek vezetése alatt az egész környékbeli lakosság impozáns tüntetésévé alakúit. A mint a minister hosszasan járta az egybegyűlt tömeg közt, meghallgatva mindenkinék panaszát és véleményét, a kinek csak volt, élénk drámai jelenet fejlődött, midőn néhány knéz és kmet vitatni kezdte a fennálló agrár-viázonnyokat. Csak az, a ki a keletet ismeri, képes méltányolni, hogy a bizalomnak milyen nyilvánulása rejlik abban, ha az egykor annyira elnyomott osztály tagjai ily nyílt, sőt nyilvános taglalásba bocsátkoznak a kormányzati főhatalom személyesítőjével. Nem hiányzottak az élénk színek és a hangos követelések, a mint a minister körül összetoluló szónokok egyszerre ketten hárman fejtették ki felfogásukat, keleti túlzó alázattal az egyik, kihevült követelő hangon a másik. Igaz, hogy a Krajnában tán nehezebb volt a keresztény

jobbágnak sorsa, mint bárhol másutt az országban. A lakosság nagyrészt muhammedán, a likai határörökkel való szakadatlan villongások mindig elevenen tartották a kölcsönös fanatizmust, végre pedig alig van nagyobb birtokos, az apró agák pedig csak a legnagyobb nyomás által tarthatták fenn úri módjukat. A jobbágnak kiszívása, a visszaélés súlyosabb, gyakoribb volt mint általában az országban. Annál vérmesebbek voltak a keresztények reményei, melyeket az occupatiohoz kötöttek. Különösen a katolikus lakosság, — mely a krajnabeli keresztények közt túlnyomó többségben van, — soha sem szűnt meg a határon áttekinteni, a honnan a szabadítót várta. Egyszerű felfogásában nem is képzelte másképp a dolgok menetét, mint hogy csapataink bevonulása után a muhammedán elem egyszerűen ki fog pusztíttatni, az egész föld a keresztényeké, az egész ország pedig katolikussá lesz. Épen ez időben nem hiányoztak mindezen felül jelei bizonyos kívülről hozott mesterséges agitációnak sem. Mindez megmagyarázza, ha egyesek, hozzászokva már, hogy az elébbeni visszaélések ellen a jobbágy óva van, urának haragjától tartania nem kell, de viszont csalódva régi óhajaiban, hallva végre, hogy mostan jön egy férfiú, a kinek mindenki szabadon elpanaszolhatja baját, hévvel ostromolták a ministert, hol hő alázattal, hol követelő hévvel, olyan emberekként, a kik egészen újonczok a szabad szó használatában. Az egyik a tized eltörlését követelte. Azon egyszerű megjegyzésre, hogy a tized a császáré, és hogy adózni minden országban kell, másutt, például túl a határon akkor is, ha nem terem semmi, de itten csak abból és a szerint, a mi terem, — mindjárt egy egész csoport élénken protestált, szidva az elébbi szónokot, hogy a viláért sem, a császárnak szívesen megadjuk, a mi a császáré, de minek fizessünk a földesúrnak is? Végre mégis megnyugodtak abban, hogy a kormány mindenkiről gondoskodni tartozik és gondoskni akar, de a földesúrtól sem lehet egyszerűen elvenni az övét.

Czázinnak is, mint csaknem minden nagyobb és számos kisebb helynek a Krajnában, meg van a maga fellegvára. Mostan egy új mecsetet emeltek falai közt a felkelés alatt elpusztultnak helyette. Meglátogattuk még ezt is és a vele összekapcsolt, példásan vezetett medrezet (mecset-iskolát) és a járási főnök házánál elköltött ebéd után folytattuk utunkat. Czázin, félreeső hegyvidékén, Buzin, — a

Keglevicsek ősi fészke, — Pécsi és Bihács közt fekvő, a hol annyi véres harcz folyt századról-századra, híres a maga énekeiről, nótáiról. A Krajna népe is, mint minden nép, mely regényes földön harczias hagyományokban él, dalokban mondja el érzelmeit, ünnepli hőseit. E dalvilágnak Czázin a központja, az ottani muhammedánok fő-ápolói. Atalán elég ismeretesek a délszláv dalok és énekek, de természetes, hogy a délszláv gyűjtők épen a *muhammedánok* nótáit kevésbé vették figyelembe. Már pedig az itteni nóták a *muhammedán bosnyákok* nótái és ezért érdemesnek tartottam gyűjtésüket. Mind Czázin vidékéről valók az itten következők:

I.

Látod ezt a vörös haját?
 Bánod-e ha kuszálom?
 Már hogy bánám, hogy ha bánám,
 Nem is hagynám kuszálni.

Látod ezt a fehér arcot,
 Bánod-e ha csókolom?
 Már hogy bánám, hogy ha bánám,
 Nem is hagynám csókolni.

Látod ezt a fehér mellet,
 Bánod-e ha harapom?
 Azt se bánom, mert ha bánám,
 Úgy sem hagynám harapni.

Látod-e a fehér lábad,
 Bánod-e ha felemelem?
 Hogy ha bánám, nem engedném,
 Felemelni nem engedném.

II.

Összejön a három madár,
 A ligetben, az ágacsán,
 Első madár szumbulj-madár,
 Másik madár buljbulj-madár,
 A harmadik fecske-madár.
 Melyik ének legszebb ének?
 Szól a madár, szumbolj-madár:

Legszebb ének az én dalom,
 Hogy ha szólok a templomon,
 Kiesik a zarándoknak
 Kezéből az olvasó is.
 Szól a madár, buljbulj-madár:
 Hogy ha szólok a medrézén,
 Ellökik a jámbor szofták,
 Ellökik a szent Al-Koránt,
 Csak hogy engem hallgassanak.
 Harmadik szól fecske-madár:
 Hogy ha szólok a korcsmánál,
 Elnémul a naplopó mind,
 Félrelöki a poharat,
 Csak hogy engem hallgathasson.

Földrajzi részletei miatt érdekes a következő hősi dal:

Ozmán bégnek könnyes szeme,
 Végig tekint a síkságon.
 A mint tekint, végig tekint,
 Szilaj lovas neki vágat,
 Tüzes arany rajta minden,
 A sisaktól a csizmaig.
 Ozmán bég most megismeri,
 Nuszret bégnek fia Szilics,
 Fia édes testvéérének,
 Pozsegából, Dundjur-várból.
 «Hogy vagy öcsém, jól és vígan?»
 «Jól vagyok, de nem ám vígan,
 Mivel téged sírni látlak.»
 Ozmán bég meg így szól hozzá:
 «Hogy ha sírok, van is miért,
 Tekints végig Ogaraviczán,
 Hatszáz háza állott egykor,
 Nem számítva szegény kunyhót,
 Köztük álltak az enyémeik.
 A császári generálist,
 Hogy az isten megbüntesse!
 O felgyújtott mindent itten,
 Elrabolta két leányom,
 Én nem voltam akkor itten,
 Messze voltam Istambulban,

Haza jöttem, mély gyászt láttam,
 Mindkét lányom elrabolva,
 Három éve már azóta.
 Senki vissza nem hozhatja.»
 «Csókolom a kezed bátyám,
 Megnyergeltem jó lovamat,
 Bejártam a császár földjét'
 Összevissza mindenfelé,
 A lányokat meg nem leltem.
 Eljutottam *Kolozsvárig*,
 Ott találtam embereket,
Malta-Sziget földjéről is,
 Vásárolni jöttek oda,
 Ok sem tudtak lányaidról.»

Végre Ozmán bég levelet kap lányaitól, hogy Prozorban tartja őket fogva a császári generális. Ozmán bég sereget gyűjt és kiszabadítja leányait. A generális elesik.

Ez a dal a múlt századból származik és még visszhangzik benne Erdélynek élénk összeköttetése a kelettel.

Az *occupatio* fölött készült számos ének közül a következő változatot danolják a guzlához a Krajnában:

Szivárvány a tiszta égen,,
 Nézi Boszna hogyan bukik,
 Nézi hogyan jön a svába,
 Kosztajnicza, Gradiszkába.
 Isten verje Ajnan urat,
 Ajnan urat, generálist,
 Hogy elfogta Feim Agát,
 Három Kapetánovicst,
 Iszmi béget, Dervis béget,
 Musztaj béget legifjabbat.
 Felhő támadt tiszta égen,
 Köd szakadt le a felhőből,
 Ködből pattan vitéz lovas,
 Hasszán bég a sötét lovas,
 Utána a Krajna népe,
 Ostromolják Banjalukát,
 Nyári napon egész délig.
 Esik Krupics az Ali bég,

Elesnek a bajraktárok,*
 Levelet kap Hasszán a bég,
 Bihács fehér kővárából:
 «Isten áldjon Hasszán bégünk,
 Ránk tört a két generális,
 Czák az egyik és Rajdnéder,
 Fehér Bihács elé jöttek,
 Unna partján ostromolják»
 Olvasta még Hasszán a bég,
 És már másik levél röpült,
 Brcska messze városából,
 Hogy elesett Brcska vára,
 Ott is beült már a svába.
 De e hirnek hallattára,
 Jön a mufti Taslidzából,
 Omer effendi testvérével,
 Át az egész Herczegovinán,
 Vele jön a herczegócz nép,
 Szerajevó elé mennek,
 Itten talált ezer embert,
 Krajnabeli katonákat,
 A nagy császár katonáit,
 A csatából jöttek épen,
 Vizsokonak mezejéről.
 Összeszedi Abbasz basa
 A legelső embereket:
 « Szerajevó férfiai,
 Halljátok a szultán szavát:
 A svábára ne löjjetek.»
 Szól a mufti: «Abbasz basa!
 Hogy ha neked van fermánod,
 Nekem vannak hű vitézim,
 Nem eresztjük be a svábát.»
 Nagy zaj támadt, fegyver csörrent,
 Abbasz basa félti éltét,
 Szerajevót el is hagyja,
 Vele mennek két ezerén,
 Anatoli katonái.
 Hadzsi Lója szól a néphez,
 Szólva torka szakadtából:
 «Szerajevó hű fiai,

* Zászlósok.

Fegyvert fogva keljetek fel,
 Katona kell, hatezer kell,
 Kalmár adjon ruhát, fegyvert,
 Hogy a várost megvédhessük.»
 E fölött míg tanakodtak,
 Jön a levél Travnik felől:
 Jajcza várát fenyegeti
 Már a svába pusztulással.
 Hadzsi Lója összeszedi
 Seregének a legjavát,
 Megindítja Travnik felé.
 Üresen állt Travnik vára,
 Jajczát védni siettek mind,
 De hiába, hogy siettek,
 Másnap imé visszatértek,
 Visszatértek a csatából,
 Jajcza magas kővárából.
 Ott esett el a bihácsi
 Musztaj bég és Rusztem bég is,
 Német császár ágyújától.
 Hadzsi Lója a seregét
 Szerajevo felé viszi,
 Ilidzsénél tábort ütött,
 Levelet ír Gaszivácza,
 A taslidzai muftiához.
 Ez alatt a mufti elment
 Poszavina síkságára,
 Presliczánál össze akadt
 A svábának seregével.
 Harmincezer volt a svába,
 A muftival nyolczezer csak,
 És két ágyú, a fenséges
 Császárnak két jó ágyúja.
 Sötét éjjel, éjfél táján,
 Szól a mufti seregéhez:
 «Szült-e anya oly vitézét,
 Ki a svába táborába
 Belopózni, zavart csapni,
 Vágni, löni, bátor volna,
 Hogy a svába, megijedve,
 Egymást vágja, egymást ölje?»
 És kilépett húsz jó vitéz,

Szót se szóltak, úgy tevének,
 Mint a mufti parancsolta.
 Zavar támadt a svábáknál,
 Egymást vágják, egymást ölik,
 Mind a fehér nap jöttéig.
 Fehér hajnal hasadáskor,
 Rájuk üt a kemény mufti,
 Harczol sötét éjszakáig,
 Onnan aztán visszatér a
 Köves Herczegovinába.
 A mint eztet Lója hallja,
 Maga védi Szerajevót
 Filipovics ellenében.
 Filipovics generális,
 Körülveszi Szerajevót,
 Hadzsi Lója védelmezi,
 Tüzet okád mindenfelé,
 Hull a svába jobbra balra,
 De lábáról Hadzsi Lóját,
 Leüti egy sebes golyó:
 Szerajevó, Szerajevó,
 Filipovics a te urad!

E vidéken éneklik a következő ősrégi nótát is, oly időből, midőn Glamócs még nem volt török kézen:

A GLAMÓCSI VÁRBÓL

Glamócs várából mi jajgat
 A vila-e,* mérges kígyó?
 Nem a vila, mérges kígyó,
 Emina a lányka jajgat,
 Keserves bújában jajgat,
 Fogva tartja őt a bán,
 Keresztelni akarják őt,
 De Emina nem akarja,
 Ugrik inkább a mélységbe
 Fehér torony tetejéről.
 «Hitetlen bán várj egy kissé,
 Míg felmennék a toronyra.»
 Körültekint a toronyról,

* Hegyi tündér.

Látja apja udvarait:
 «Apám háza, szívem jajjá!»
 Összefogja fehér ingét,
 Elfelejtí hosszú haját,
 így leugrik a toronyról.
 De megakad a hajában,
 így lógott egy álló hétig,
 Míg a haja végre elhalt,
 S lezuhant a zöld mezőre.
 Oda siet keresztény bán,
 Megcsókolja újra s újra,
 Eltemeti szép Eminát,
 Kápolnát a síron emel,
 Tetején egy arany alma,
 Világ égett a fejénél,
 Világ égett a lábánál,
 Odajön az édes anyja,
 Leoldja a kést a lánczról,
 Önszívébe döfi a kést,
 Lerogy, meghal, szegény anyá!

A járási főnök házánál elköltött ebéd után egyenesen délnek folytattuk utankat. Ostrozsácznál értük el ismét az Ufthát, és délutáni ötkor Bihacsot a Krajnának régi, történelmi emlékezetességű fővárosát. Mióta *IV. Béla* felépítette Bihács várát, soha sem szűnt meg szerepelni a magyar-horvát-bosnyák-török villongásokban. Sokszor volt itt magyar helyőrség még a török idők előtt. A törökökkel 1592-ben volt itt először nagyobb csata. A visszafoglalási kísérletekben 1692-ben és ismételve 1697-ben, ezúttal 12000 emberrel és 32 ágyúval ostromoltatott sikertelenül. 1717-ben és 1739-ben ismét vívtak falai alatt a császáriak a törökök ellen. A város mintegy 5000-nyi lakosságával, melynek fele muhammedán, festőién fekszik a biscsei síkságban. Biscse vagy Bicse, törökül Bebke, neve magának a városnak is, mely az Unnának itten számos ágakban kiszélesedő két partján és szigetein terül el kertek közt csoportosuló külvárosaival. Délnek a város fölött a *Debeljacsa* 569 méternyi csúcsa emelkedik az Unna bal partján, innen húzódik lefelé a folyón a széles, termékeny síkság, melyet az Unnával

párhuzamban nyugatnak egy bástyaszerű hosszú emelkedés határol, a magas Pljesavicza-Planina utolsó lejtője, mely egyúttal a határt képezi Horvátországgal.

A város előtt a lakosság volt kivonulva és ennek élén a polgármester, *Mehemmed bég Alibegovics* és a gazdasági egyesület elnöke *hasszan bég Ibrahimbegovics* fogadta a minisztert. Míg a küldöttségek és a kihallgatást kívánók összegyűltek a kerületi főnök konakja előtt, gyors sétában a várost és a középületeket tekintettük meg. A belváros vagy vár az Unna balpartján képez kétrendbeli falak által körül védett hatszöget, bástyákkal négy sarkán. Kivált az Unnára tekintő oldal ódon falaival, melyek részben még az első építő, IV. Béla király idejéből származhatnak, daczos, harczias látványt nyújt. Ez oldal közepén vezet ki az egyik kapu a fahidakra, melyek az Unna két széles ágát és egyik szigetjét kötik össze a túlpattal, ahol az egyik külvároson át vezet a ketté ágazó út nyugatnak Krupába, délnek Petrováczba. A déli kapun roskadozó citadellán át a horvát Zavalje felé vezet egy másik út egyenesen a zavaljei rasztelhoz; a harmadik, éjszaki kapu Izasics felé vezet. Déli, nyugati és éjszaki oldalán, melyek az Unna által védve nincsenek, széles vízárak veszi körül a falakat.

A kihallgatásoknál képviselve volt úgyszólván az egész Krajna. Küldöttségek jöttek Petrováczból, Kulen-Vakufból és Unaczból, az utóbbi pópa *Ilia Bilbia* alatt, aki a mi csapataink mellett csétavezető volt a felkelők ellen.

Az eléje hozott számos magánügy mellett az egész kerületnek főkép anyagi érdekeire fordította a miniszter figyelmét és a gazdasági egyesülettől fogva a felekezeti intézetekig minden közérdekű ügy újabb támogatást és bátorítást, ahol szüksége mutatkozott, anyagi segílyt nyert.

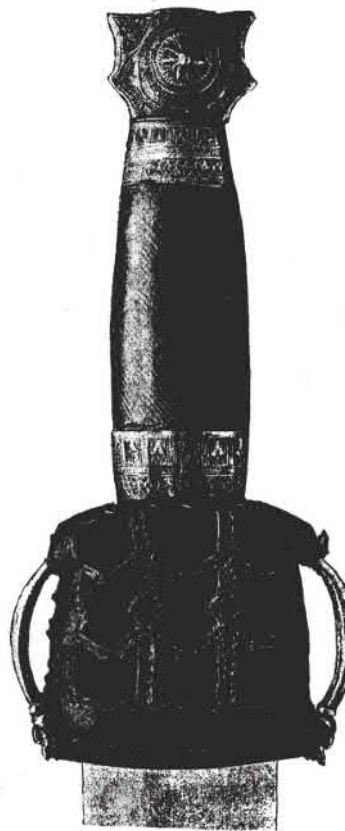
A bihácsi kerületet átalán a legelmaradottabbnak, a legszegényebbnek szokták tekinteni egész Boszniában. Bő alkalmunk volt meggyőződni, hogy legalább a fejlődés feltételei itt sem hiányoznak, és bizonyos lendület már eddig is mutatkozik.

Igaz, hogy a Krajna hátramaradott volt. Az örökös határvillongások a likai határőrök és a krajnai muhammedánok közt, melyek a legmélyebb békében sem szűntek meg, és melyekben a hadiállapot legalább a kölcsönös marhaelhajtásban állandó maradt, a gazdasági

fejlődésnek erős akadályát képezték. Az is igaz, hogy míg az áldott Poszavina az *egykori* bánáti földdel vetekedő televény-föld, és míg Bosznia többi részei is legalább Styriával állanak egy színvonalon, a Krajna már karszt-terület. De az elkarsztosodás itten még nem jutott azon stádiumba, mint a Hercegovina némely részeiben. A magas bérzeket még hatalmas erdők borítják, köztük tölgyesek, melyek mihelyt meg lesznek nyitva a forgalomnak, egyik gazdagságát fogják képezni a Krajnának. Az alacsonyabb lejtőkön, ahol a hozzáférhetlenség nem védte az erdőt a pusztítás ellen, maga a természet mentette meg a humusz-réteget, mely e karszt-területet mindenütt födi. Mért-földnyi területekre födi sűrű haraszt az ilyen lejtőket, gyökereivel megfogva a földet, hogy le ne moshassa az eső. Persze sokáig ez a küzdelem nem tarthatna, ha nem jön segítségére a cultura. De ezeket a harasztos lejtőket, ahol közelebb esnek emberi lakhelyekhez, mind nagyobb területei szakítják meg a kukoricza- és búzaföldeknek, melyek buján teremnek. A mindenütt friss növényzetben zöldelő vidékeken átfutó csillámló folyóknak, a Szana, az Unna és az Unnacznak széles völgyei pedig végig nemcsak termékeny, hanem szorgalmasan cultivált, jól művelt és trágyázott területet képeznek. Országszerte kevés helyen természetnek annyi búzát, mint itten, és évről-évre emelkedik ez a művelési ág, mely ma már kivített is eredményez. Növi és Szanszki-Most vidéke vastermeléssel is foglalkozik, persze sajátságos primitív módon, háziipar gyanánt. A kmet a saját földjén kapart erzet, melynek egy tizede az államé, egy harmada a földes-úré, nyers vasrudakká dolgozza fel, mely műveletnél a vasnak mintegy 40 százaléka még visszamarad és elvész a salakban. Gabona és vas az Unnán és a Száván egész Belgrádig megy, a hajók pedig, melyeknek hordképessége 800 métermázsáig ér, többnyire cserépárúkkal megrakva huzatnak vissza emberi kéz által. A malmok sora a folyókon csaknem szakadatlan és a természetes sziklagátakat élelmesen használják fel. Legtöbbet ér azonban a lakosság élénk érzéke a szerzés és gazdasági haladás iránt. Az országban különben ritka, itten számos *szabad* paraszt mellett apró bégek és agák bírják a földet. Talán ezért szokták e kerületet a legszegényebbnek tekinteni. De viszont épen ezért, szorítva a szükség által, fogékonyabbnak mutatkozik a haladás iránt, mint más vidékek nagy bégekkel és nagy birtokokkal. Egyes

apró agákra nézve, akik néha ketten együtt bírtak csupán egy telekkel és ezen egy kmettel, igaz, hogy végzetessé vált az új aera. Azelőtt a szerencsétlen kmet terhére éltek; az évnek egyik felén át az egyik, azután a másik uraság tartatta el magát *mindennel* vendégként. Az ilyen visszaéléseknek vége szakadt, és az ilyen uraságok némelyike kivándorolt. A legnagyobb rész azonban megbarátkozott az új helyzettel, és az egykori agák mostan megélnék becsületesen mint fuvarosok, — ami a munkára szorultak kedvencz keresete,— vagy mint kézművesek és szatócsok, jobban mint annakelőtte. így megszűnt a kivándorlási kedv is, mely főképen az itteni apró agák közt mutatkozott volt. Sőt a kivándoroltak kezdenek visszatérni és épen Bihácsban jelentkezett egyik a többiek közt a miniszternél, aki Szmyrnából jött vissza, elpanaszolva, hogy ott nem is értenek bosnyáknak. Ma ezen a területen, ahol vértől ázott minden talpalattnyi föld, a legmélyebb béke uralkodik, a számos és kitűnő utak, a gyorsan terjedő kocsiforgalom, a láthatólag fejlődő városok, Bihács, Növi, Krupa, melyek kereskedelmi központokká emelkednek: minden a békés munka sikereit mutatja. E kerületben keletkezett az első gazdasági egyesület is.

A kormány, mely habár csekély összegekkel, de minden haladási törekvést támogatni igyekszik, támogatta ezt az egyesületet is, de eszközeinek legnagyobb részét a lakosság maga teremtette ki. Újabban ismét szokásba jöttek itten a lóversenyek is, melyek már azelőtt a lakosság egyik szenvedélyét képezték, de a véres évek harczi közt

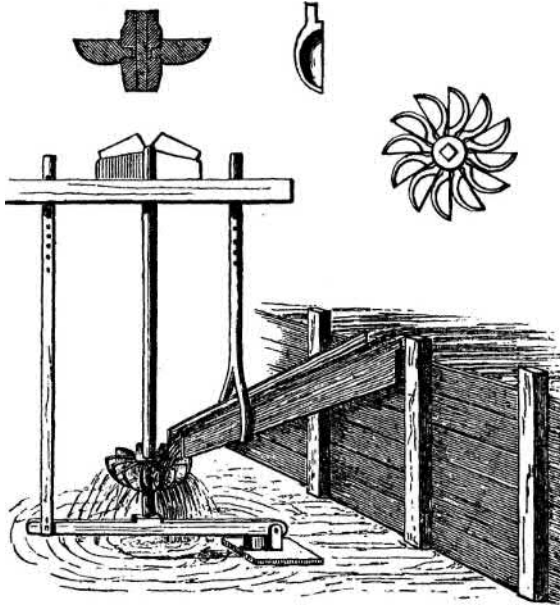
KÖZÉPKORI BOSNYÁK KARD

feledésbe mentek. A krajnai muhammedán azt tartja, hogy ő a legjobb lovas katona; és ez a nép, noha hegylakó, csakugyan lovas nép, amint a százával megjelent bandériumok is mutatták, melyek csaknem minden mellékvölgyből elébukkantak, és a hegyek lejtőin száguldtak kocsijaink körül. A gazdasági egyesület tenyészállatokat vásárol, kísérleti állomásokat állít és nevezetesen sikerrel kezdte a komló-termelést. Egyes küldöttségek vasutat és az Unna hajózhatóvá tételét kérték a minisztertől. De azt is tudják, hogy az anyagi haladás egyik feltétele a szellemi. Számos községi iskolák emelkedtek, Bihács városa faragott kőből emelte díszes, emeletes iskolaépületét. Így magának a lakosságnak igyekezete által fejlődik itten a jólét minden irányban.

A kihallgatások után a város által rendezett bankét volt, mely alkalommal a minisztert fáklyásmenettel ünnepelték. Másnap az Unna jobb oldalán egyenesen a Krupába vezető íó-úton utaztunk vissza Noviba, Krupában tartva a déli pihenőt, már a mennyiben pihenőnek lehet nevezni egy pár órát, melyet a gyorsan elköltött ebéd után a miniszter a hivatalok megtekintésével és kihallgatásokkal tölt be. A krupai járás-főnöknél, ki a derék tábornok báró *Mollinár* fia, egy kis bosnyák ethnographiai és régészeti gyűjteményt találtunk, mely főképp három kardban valóban ritkabecsű darabbal dicsekedhetik. Báró Mollinár maga találta mind a hármat *Mosztár* körüli régi sírokban. Valamennyi egyforma, fél öl hosszú, három ujjnyi szélességű két élű penge, rövid egyenes markolat, melyet a pengétől lekanyarodó sárgaréz-diszitmény választ el; utóbbin bőr- és vörösposztó-burkolat foszlányai maradtak meg. A kardok vértezett lovasokra vallanak, hogy három sírban egyszerre találtattak, bizonyítja általános elterjedésüket. Mint-hogy hosszú, súlyos, egyenes kardok, és ilyeneket viselő fegyveresek a török foglalás óta a *Narenta* vidékére nem hatoltak többé, nyilvánvaló, hogy a bosnyák királyság korából erednek, és ez teszi oly becessé őket, mert ebből a korból vajmi kevés az, amit eddigelé találni sikerült. Egy pár templom- és várromon és egy pár pénzdarabon kívül alig egyéb, mint az egész országban elterjedt bogumil sírok; szerencsére ezek a sírok épen úgy, mint az egyptomiak féldomborműveikkel feltüntetik az eltemetettek életének jó részét, kivált mindazt, a mi a harczra és vadászatra tartozik; és valóban ugyané kardokat

találjuk számtalanszor kifaragva e sírokon is, úgy hogy semmi kétség sem maradhat, hogy a bosnyák középkori lovagok kardjai voltak.

Noviból másnap a régi török vasúton mentünk egyenesen Banjalukába. Mondanom sem kell, hogy e vasút, a cs. kir. vasúti ezred által kezelve, egyikét sem mutatja többé azon sajátságoknak, melyek a törökországi vasutakat szokták jellemezni. Azelőtt minden másodnap indult egy vonat, a ló vasutak gyorsaságával, az is üresen. Ma rendes forgalmat tart fenn Doberlintől Banjalukáig. A Szana jobb

MALOM-SZERKEZET

partján, az Unna felső völgyéhez minden tekintetben hasonló vidéken át haladunk Priedorig. Csakhogy a látvány élénkebb, mert a sűrű fűzfák mögött hajókat látunk az Unnánál szelídebb folyón. Ugyanis Priedortól fogva a Szana hajózható és az itteni, a nilusi dahabiákra emlékeztető járművek, melyeknek száma mintegy százra megy, eljutnak Zimonyig, sőt Budapestig, néha az Al-Dunára is. Rendes forgalmuk azonban csak Jaszenováczig terjed, ahol az Unna a Szávába ömlik. Rakományuk vas, zab és kukoricza.

Priedor maga felekezetre vegyes 3500 lakossal bíró kis város a Szana jobb partján; épen ott fekszik, ahol a völgszoros sziklatömegekből egyszerre kilép egy bájos, virágzó síkságba. A város fölött emelkedő tépett sziklák hasadékaiban százával fészkel a sólyom, és innen szedik ki a banjaluka-vidéki bégek a sólyomfiakat. Mert a régi uraságnak sok egyéb hagyományaival, mely a többi Európában már régóta kiveszett, az itteni gazdag bégek még mindig hűségesen ápolják a sólyomvadászatnak nemes sportját. Tavaszonként szedik ki a sólyomfiakat, kitanítják augusztusig és aztán kilovagolnak csoportosan és letarolt sík völgyeikben röpülve a sólyom után, fogják vele a vadgalambot.

Priedortól kezdve, miután elhagytuk a délnek felfelé kanyarodó Szana-völgyet, folyton nyíltabb, és most már valóban buja vidéken át haladunk, melyet számtalan patak öntöz, malmok csaknem mindeniken. Novitól Priedorig másfél órát utaztunk és vagy öt negyedóra múlva kiérünk a dombok közül a Vrbász völgyébe, a banjalukai síkságba, mely éjszakfelé tágulva a Poszavinába megy át. Trn közeliében érjük a Vrbászt, ahol a vasút keleti irányából egyenesen délnek fordul, hogy a folyó balpartján felfelé haladva mintegy negyedóra múlva berobogjon a banjalukai pályaudvarba. Az említett *Trn* ma alig áll egy pár elszórt házból a Vrbász két partján. De a hagyomány szerint itt állott volna a régi város, és csak pusztulása után alakúit volna egy órajárásnyira feljebb, már egészen a hegyszoros torkolatán az újabb Banjaluka. A hagyomány találkozik avval az általános jelenséggel, hogy a török invázió előtt mindenütt a nyílt síkságban álltak a nagyobb városok, azóta azonban a szorosok elé a várak és hegyek alá vonultak, vagyis inkább ezeknek védelme alatt új muhammedán város keletkezett, mint Szerajevo, Mosztár, Travnik, Banjaluka, míg a régi keresztény város vagy jelentéktelen helységgé törpült, mint Bán-Brdo és Blagaj, vagy teljesen elpusztult mint Lasva és Trn.

BÁNJA LUKA

BARÁT-PÜSPÖK. — BANJALUKA. — A VÁR. — A RÓMÁT FÜRDŐK. — HUSSZEIN AGA BERBERLI ÉS A GYAUR-SZULTÁN ELLENI HADJÁRAT. — A TRAPPISTÁK. A HANNOVERAI ÉS DÉLTIROLI TELEPÍTVE NYEK. — A BANJALUKAI GAZDASÁGI EGYESÜLET.

MÁR-MÁR alkonyodóban volt a nap, midőn vonatunk megállott a banjalukai pályafőn, a hol csaknem az egész város künn volt. A pályafő mintegy félóránnyira fekszik még a várostól és a bevonulás gyorsaságában oly kocsiba jutottam, melybe még két egyházi férfiú is szállott. Eleintén, azt hiszem, kölcsönösen megvoltunk lépetve, míg a megismerkedés kiderítette, hogy tévedésből a püspök kocsijába ültettek. A banjalukai püspök még egészen fiatal ember s mint azelőtt az ország valamennyi kath. püspöke, ő is szent-ferencz-rendi barát. Megnyerő, szeretetreméltó ismerőst köszöntem e véletlennek.

Banjaluka, mint a legtöbb nagy város az országban, szintén szűk hegyesoros torkolatából terjeszkedik ki a síkságba.

Még egyszer, utoljára szorosan összeszorítja keletről a Ponir, nyugatról a Laus-hegység a Vrbász zúgó vizét. A hol ez kilép az erdős hegyek szűk szikla-defiléjéből, ott kezdődik a város. A Ponir keletnek, a Laus nyugatnak kanyarodva, egy keskeny, hosszú síkságnak nyitnak tért, melyen át a Vrbász, szorosan a Ponir alatt mindodáig, a hol a hegység éjszak-keleti oldaláról a Vrbanja patakja ömlik belé, kimegy az ó-gradiskai nagy Poszavina-síkságba. Mint a hogy a Vrbász a Ponir alatt folyik tovább, úgy szakad a Vrbászba a Laus nyu-

gatnak kanyarodó oldaláról a Crkvina patakja épen ott, a hol a síkság nagyobb mértékben tágul. A Crkvinán túl, annak jobb és a Vrbásznak balpartja közt, a két víz által képezett sarokban és a Laus hátára támaszkodva fekszik az ó-város a hozzánk áttekintő várral és nagy mecsettel. Vele szemben a Vrbász túlpartján, csak úgy szorongva a Ponir és a folyó közt, húzódik fel vékony házsorban messze a hegyszorosba, apró lakok és apró mecsetek csupa kertek közt, egy szegényebb városrész, mely külső községekben mintegy óráig találja folytatását, míg lassankint magányos erdei és hegyi lakokban vész el. A Crkvinán innen, ennek és a Vrbásznak balpartja közt, a hol a délről jövő Vrbász keletnek kanyarodása által a síkság voltaképpen tágulni kezd, fekszik a keresztény városrész, mely a Vrbász felé eső részében cigány-kunyhókba megy át. E városrésztől is egészen elszakadva, még lejjebb a síkságban, a gradiskai országúton terjed egy jobb épületekből álló újabb házcsoport, melyet csak hosszú fasor és török temetők kötnek össze Banjaluka zömével. Háta mögött, elszigetelve a Laus alatt terülő sík részben, még egy kisebb falusias házcsoport, Nova-Város. Egyes házak szerteszét láthatók a viruló, pezsdülő síkságban, egyes tanyák a hegyoldalak sötét zöldjében. A cigányvároson innen, de jóval lejjebb a Vrbászon, mely miután kikanyarodott, hogy helyet adjon a síkság tágulásának, most már megint éjszának folyik, a folyónak két nagyobb szigete közt, magányosan tágas kaszárnya áll. Az alsó szigeten túl a Vrbanja patakja szakad* jobbról a Vrbászba. Ugyanazon parton áll, de még jóval lejjebb a trappisták zárdája; vele szemben, túl a folyón és túl a síkon, dombos hegyek alatt, a ferenczes barátoké. Innentől aztán mind tovább tágul a banjalukai síkság, míg el nem vész a Poszavina nagy síkságába. így mutatkozik Banjaluka fekvése már a pályafőnél, mely facsoportok által elválasztva a Vrbásztól, csaknem szemben fekszik a Vrbanja beszakadásával. Egyike a legszebb fekvéseknek, melyeket képzelni lehet; a vizek, hegyek, sziklák, erdők, kertek és szántók változataival, friss és buja étellel tele.

De Banjalukának nemcsak fekvése kedvező. Egyike a leghaladottabb városoknak, maga Szerajevo is csak újabban kezdi túlszárnyalni az által, hogy egy európai kormányzatnak és ezzel együtt annyi cultur-intézetnek központja. Banjaluka volt az első nagyobb

város, melynek még a török időből vasútja volt és végpontja lévén e vasútnak, egyik gyúpontja lett a forgalomnak, melyet az O-Gradiskán át a Szávához vezető kitűnő országút is fejlesztett. így Banjaluka lakossága már az occupatio előtt meghaladta a 20,000-et, melyből mintegy 16,000 volt muhammedán, 2500 orthodox, 1500 katolikus. Azóta is és pedig gyorsan emelkedik. Állat- és terménykereskedése jelentékeny. E kedvező viszonyok kifejezésre jutnak a város külsejében is. Nincs más város az országban, melyben annyi közönséges lakház solid európai módon volna építve, mint itt. Keleti jellegét leginkább a 45 mecset tartja fenn. Mi mindjárt a város elején, az említett fasor végén álltunk meg az ettől jobbra eső nagy, szép és kényelmes szálloda előtt, mely már magában is a város előhaladottságának, európai igények létezésének bizonyítéka. A vendéglő előtti térségen a különböző tanintézetek növendékei voltak felállítva és ezek is sorban üdvözölték a minisztert alkalmi köszöntőkkel; itt voltak az orthodox, katolikus és muhammedán iskolák, a nazarethi szent vérről nevezett apácák leány-növeldeje és a községi tanintézet. Az összesereglett növendékek nagy száma, jó kinézése, a szónokló gyermekek bátor és értelmes fellépése is a város értelmes, haladó szelleméről tett tanúságot.

Ebéd után, melyen jelen voltak a város kitűnőségei, a városi tanács meghívására a belvárosban fekvő konak előtti térre rándultunk. Az ó-gradiskai út egyenesen tovább vezet, részben kertek és temetők között, a keresztény külvároson és a Crkvina hídján át, ott aztán balra fordulva, a belváros házai és a bazár mellett a Crkvina jobb partján haladunk le egész a várig, mely e patak és a Vrbász közti sarokba van építve, úgy, hogy mintegy 200 lépésnyi rövid oldala a Crkvinának, 500 lépésnyi hosszú oldala pedig a Vrbásznak támaszkodik. A vizek által nem védett másik két oldala 5 m. széles, 2 m. mélységű várárokkal van elválasztva a nagy szabad tértől, mely a vár és a többi épületek közt fekszik. Az árok mögül 6—8 m. magasságra emelkednek a bástyák, melyek a sarkokon erős tornyok közé vannak fogva. Az ó-városnak fekvő hosszú oldal közepén fekszik a főkapu, melybe fahíd vezet az árkon át. Vele szemben másik kapu nyílik a Vrbászra, melyen át ebből is híd indul ki, a túlparti városrészbe vezető. A várfalak ki vannak javítva, de az egész

inkább csak férhelyül szolgálhat, mert három oldalról betekinthező a Banjaluka mögött emelkedő hegyek félköréről De ez nem gátolja, hogy ódon harciasságában regényes jellemet adjon az egész környéknek. A vár hosszú oldala és a város házai közt, melyek nagyrészt még a bazárhoz tartoznak és betekintést engednek az ó-város hegynek-völgynek menő szűk utczáiba, szépen tartott, fákkal és rózsabokrokkal díszített sétány terül el, mely már hullámszó sokaság által volt ellepve. E séta-tér végén ismét jelentékenyebb épületek díszítik a környéket. A vár sarkával szemben áll a város legnagyobb, az ország egyik legszebb mecsetje, a kupolás Ferhadia-dzsámia, mely tulajdonképen az ausztriai Auersperg-család pénzén épült. Ferhad basa boszniai vezír 1576-ban a horvátországi Radonján megvervén Auersperg Eberhard tábornokot, egyebek közt ennek Engelbert nevű fiát is elfogta. A váltság-díjból épült a hagyomány szerint a Ferhad-dzsámia. A vár rövidebb oldalával szemben és szintén a Vrbásznak támaszkodva áll a konak, terjedelmes, magas, de egyszerű épület, melyet csak a tarka musarabia-rácsozatok díszítenek. Itt foglaltunk helyet egy lugasban a Vrbász partján és gyönyörű látvány terült el előttünk. A nép hullámszó mögöttünk a mecset nagy hársfáitól egész a vízig, a Vrbász zúgott mély sziklagyában alattunk, partvonalai pedig és a várból átvető hídja az apró mécsek ezrelék fénylő körvonalaihoz voltak fogva. A túlsó oldalon dió- és szilva-fák közül szőlővel befuttatott apró faházak tekintettek át a Ponir-hegy sötét tömegei alól, melyeken bérezi tüzek villogtak fel. Most megharsogott a katonazene is és tetőpontját érte az általános öröm. Késő éjjelig ültünk ott cigarettát és török kávé mellett élvezve az érdekes festői szép látványt.

Banjaluka régi város. Valószínű, hogy ugyanazonos a Peutinger-féle tábla «Castra» pontjával az Urbánus folyón és nem szenved kétséget, hogy a Salonából Dalmácián át Pannoniába vezető út itt ment át «Ad Fines» és «Servitium», a mai Brebirnek a Száván, mely hely már pannon földön volt. Ez az út az, melyen át az avarok a római birodalomba törtek. Banjalukának egyik római emléke ma is áll. A római fürdők, melyektől nyilván a város neve, «Lukács-fürdő» is ered. A középületek megtekintése alkalmával meglátogattuk e fürdőket is. A Vrbász jobb partján, körülbelül a várral szemben

kezdődő és a hegyszorosba mintegy egy óráig felhúzódó városrészben fekszenek már jó darabnyira felfelé a folyón. Ez az egész városrész szorosan a folyó és a Ponir közt nyújtózik. A hegy eleintén mintegy 100, feljebb egész 300 lábnyira emelkedik a folyón, melybe néhol meredek sziklafalként esik le. A víz medre egészen sziklás, esése erős, a számtalan malmot szolgáló gátak által még zúgóbb; a víz, noha sekély, de 2 — 300 lábnyi széles; a túlparton gyümölcsfáktól borított dombokban emelkedik a másik hegység. A kanyargó hegyszoros a el-elvesző és ismét kibúvó házsorral és egy-egy mecsettel a lombos kertek és sziklafalak közt, a zúgó Vrbász és forgó malmok által élénkítve, egyike a legszebb idylleknek. Ez idyll közepén fekszenek két csoportban a máig is úgynevezett «római fürdők.») Az egyik egy híd közelében pusztá omladék, melyből meleg forrás bugyog. E helyen a 70-es években 600 darab római pénzt találtak. Feljebb a vízen áll a még ma is használt fürdő, kupolás, zömök épület, mely a VI-ik századra vall, mellette egy másik romokban heverve, körülöttük még három fel nem fogott meleg forrás.

Jelentékenyebb várossá egyébiránt Banjaluka ép úgy, mint Szerajevo és Mosztár mindenesetre csak a törökök alatt fejlődött, kik alatt átalán a régi főpontok lehanyatlottak, elpusztultak, újak keletkeztek, fontos útszorosok előtt való fekvésükben, külső jellemükben is közös eredetre vallva. A bosnyák-magyar korszakban Jajczának egyfelől, Brebirnek másfelől sokkal nagyobb volt politikai fontossága, sem hogy köztük fekvő nagyobb város fejlődhetett volna. Századokon át az erős Brebir és az erős Jajcza közt mozogtak, csaknem szakadatlanul bosnyák, horvát, magyar, török hadseregek és ez sem kedvezhetett oly helységnek, mely csak mint a békés forgalom központja emelkedhetett fontosságra. A mint azonban Jajcza elestével megszilárdult a török uralom, Banjaluka előtérbe lép, mert úgy, mint azelőtt Jajcza körül, most Banjaluka körül folynak az összeütközések. 1527, 1688 és 1737-ben csatáztak itten osztrák-magyar seregek a törökökkel. Azóta, hogy 1737 aug. 4-én Hildburghausen herczeg megveretett a bosnyák születésű boszniai vezír, Ali pasa Ecsimovics által, a város háborítlanul és gyorsan fejlődött és e század első felében messze az egész vidéknek már politikailag is központja, mint ilyen is nevezetes szerepet játszott.

Valóban Banjalukából indult ki tán a legnevezetesebb, legjellemzőbb mozgalom, melyet a törökkori Bosznia annyi véres és nagyszabású mozgalom közt felmutathat. Innen indult ki az a csodálatos hadjárat, melyben felkerekedtek a bosnyák bégek és agák, hogy kibontva a próféta zászlaját, egy hitetlen, gyaur szultán ellenében helyreállítsák Stambulban a valódi izlamot. És csak egy hajszálon múlt, hogy vezérük, *Husszein aga Berberli*, a «boszniai sárkány», ^miután győzelmesen elfoglalta O-Szerbiát és egész Bulgáriát, a törökök ellen az izlam megmentésére síkra szállt bosnyákok élén győzedelmesen be nem vonult a khalifák székvárosába.

A bosnyák nemzet nagyrésze s csaknem az összes bosnyák nemesség, nem pusztán gyáva gyöngeségből, hanem véres üldözések és harcok után, az üldöző latin és görög egyházak elleni gyűlöletből vetette volt magát a törökök és a muhammedanizmus karjaiba. A bosnyák bogumilek tömeges áttérése a muhammedanizmusra eleintén kétségkívül csak külsőleges vala. Felvették a megtérőkre különben is könnyű török jármot, hogy szabaduljanak a régítől, hogy boszút állhassanak üldözőiken, de megőrizték titokban, jövőt remélve, a bogumil hagyományokat. Ezek azonban egy-két nemzedék alatt annyival könnyebben mehettek feledésbe, minél több volt a belső és külső érintkezési pont a bogumil és a muhammedán vallás közt, minél inkább megszilárdult a török hatalom és minél bővebben nyitott az újon megtérteknek fényes anyagi és politikai helyzetet. A Magyarország s utóbb Ausztria elleni harcokban e renegátok valának a török előharcosai és ők maradtak az ország valódi urai, a középkori olygarchia összes, a korlátlan önkény által fokozott kiváltságaival.

Nem csoda tehát, ha összeforrtak a muhammedanizmussal, sőt bevitték új vallásukba mindazon vallásos fanatizmust, melyet bogumil őseiktől öröklöttek s mely átalán minden időben oly nagy szerepet játszott honfitársaik közt valláskülönbség nélkül. Midőn az ozmán birodalom már régen megszűnt az izlam terjesztéseért harcolni, midőn békés lethargiába sülyedt volt már, melyből csak az önvédelem kényszere rázta fel koronként: a bosnyák muhammedánok, jobban muhammedán bosnyákok, még mindig szakadatlanul folytatták a harcot, többnyire a maguk szakálára, hol a mi határvidékünkbe törések

alakjában, hol a montenegróiak, saját keresztény alattvalóik, vagy a felkelő szerbek ellen. A kereszténységgel megbékült ozmán birodalomra, kivált fővárosára és kereskedelmi gócpontjaira mindinkább hatni kezdtek a keresztény, vagy legalább európai eszmék. A muhammedán bosnyákok az európai forgalmon és minden európai érintkezésen kívül esve és a keresztényekkel való szakadatlan harcok közt, szüzen őrizték meg a nem transzigáló izlamot, öröklött fanatismussal, «úri hitük» felsőbbségének egész büszkeségével.

Midőn tehát *II. Mahmud* a szerb felkelés és az orosz invázió győzelmeivel szemben a birodalom regenerációjára gondolva, nagyszabású reformokhoz nyúlt és kipusztította a minden változás útjában álló, de hadi fontosságukról lehanyaglott jancsárokat, kik közt mindenkor oly nagy szerepet játszottak a bosnyákok, — midőn nemcsak a szerbeknek fegyverrel kivívott autonómiáját ismerte el, de szabad vallásgyakorlatot engedélyezett átalán a keresztényeknek és mindezen felül centralizáló reformokkal is fenyegette a porta helytartóival addig csak játszó bosnyák bégek és agák úri korlátlan hatalmát, természetes, hogy a sértett és fenyegetett érdekek a sértett vallás zászlaját bontották ki. Mert megtámadott anyagi érdekeiért az ember többnyire valamely eszményi érdek lelkes jelszava alatt szokott síkra szállni.

Még a Karagyorgyevics-féle szerb felkelés ellen a harcra mindig kész bosnyák bégek lelkesen harczoltak a porta alatt. Alig hogy azonban híre ment, hogy a szultán fel akarja szabadítani a szerbiai rájáht, sőt e végből a felkelőkkel alkudozik, a bosnyák jancsárok a zborniki Ali bég Vidaics vezetése alatt fegyvert fogtak az újítások ellen. Csak 1821-ben nyomta el ezt a mozgalmat az erélyes Dzselal-Eddin basa, a ki egy éj alatt harmincz bosnyák dynastának fejét vétette.

Midőn azonban 1826-ban híret vették a bégek, hogy Stambulban leölettek az összes jancsárok, Ali bég Vidaics ismét kitűzte a lázadás zászlaját, és az akkori boszniai vezír Hadzsi Musztafa basa, midőn kiakarta hirdetni a jancsárokat feloszlató császári fermant, kénytelen volt Travnikból menekülni. Utódja, az erélyes Abdurrahman, volt belgrádi basa, ismét véresen és számos kivégzéssel nyomta el a lázadást. Idáig fejlődtek az ellentétek, midőn főkép az 1828—29. orosz háború folytán *II. Mahmud* és nagyvezíre Resid-basa komolyan

hozzá láttak a régen tervezett reformok megvalósításához. A bosnyák urak jogaikon kívül most már a vallást is megtámadva látták. Ali bég Vidaics fia híven atyja hagyományaihoz, most is fegyverre hívta őket. De valódi központja a mozgalomnak ezúttal *Banjaluka* volt és innen indult ki 1831-ben a szultánra nézve a legveszélyesebb bosnyák lázadás, a boszna-bégek híres hadjárata Stambul kapujáig. Az ó-gradiskai kapetán, *Husszein aga Berberli* villanyozta fel és ragadta magával a vidékebeli összes muhammedán lakosságot. Tömegesen csatlakoztak hozzá a Krajna apró agái. *Banjalukában* gyűltek és tömörültek a felkelők. Vezérük minden tulajdonnal birt, hogy a tömegekre hasson. Deli ifjú, gazdag, tekintélyes, vitéz, elragadó szónok és oly vallásos volt, hogy hívei szentnek hirdették a dervis-köntösben harczra hívó vezért. Leirhatlan lelkesedés terjedt el egész Boszniában, midőn híre ment, hogy kibontotta a zöld zászlót a Próféta nevében, szent háborúra a gyaur-szultán ellen. Sokan új prófétát, vagy a régóta megjósolt Mahdit látták benne.

Husszein aga Berberli aki maga ccZmai boszanszkb) — Bosznia sárkánya — nevezte magát, mindenekelőtt a vezír székhelyének, Travniknak indult. Itten elfogta Ali basa Morálja vezírt, nyilvánosan kivetkőztette európai szabású nizam-egyenruhájából, megmosatta mint tisztátlant, bűnbánó imákat mondatott vele, és régi törökzsabású ruházatban magával hurczolta. Szerajevoba való fényes bevonulása után a török hivatalnokok elűzettek az egész országból, egy részük legyilkoltatott, és elpusztítottatott minden, a mi a török kormányzatra emlékeztetett. A fogoly vezírnek sikerült a Ramazan alatt Stolaczba szökni, ahonnan a portához hű maradt hercegovinai dynasztia, Ali bég Rizvanbegovics segítségével az osztrák határon át menekült.

Husszein aga Berberli 40,000 emberrel a Rigó-mezőre vonult, mely már annyi döntő ütközetet látott, és ahol 1389-ben először harczoltak a bosnyákok a törökök ellen. Itten csatlakoztak hozzá 20,000 emberrel a szintén felkelő albánok *Mustafa* basa alatt. *Husszein aga* rövid idő alatt elfoglalta Prizrend, Ipek, Zsófia, Nis városait és egész Bulgáriát. Resid basa, a nagyvezír, az oroszokkal kötött béke által felszabadult nizam-sereggel vonult ellene. De inkább bízott diplomatiájában, mint fegyverében. Tudta, hogy már kitört a személyes versengés és féltékenység a két felkelő-vezér közt. Mindenikkel külön

bizalmas alkudozást kezdett. És midőn Husszein agának megígérte a boszniai kormánytságot, ez elvált Mustafa basától, kiről jól tudta, hogy a nagyvezírrel szintén alkuszik.

Resid basa most az albánok ellen fordult, Prilipénél véres ütközetben megverte őket és három havi ostrom után elfogta a Skutari falai közé menekült Mustafa basát. Ezalatt folyton folytatta alkudozásait Husszein agával, a ki független úr gyanánt uralkodott a minden török befolyás alól felszabadult Boszniában. De sem bajtársa a tuzlai kapetán, Mahmud basa, sem a portához mindig hű maradt Ali bég Rizvanbegovics stolaczi kapetán, sem Ismail aga Csengics gaczkói kapetán nem akarták elismerni felsőbbségét.

Hozzájárult ehhez, hogy az egész Krajnát osztrák csapatok occupálták Rukavina és Nóvák tábornokok alatt, miután az ottani agák folyton nyugtalanították volt a határörvidéket a nélkül, hogy a porta a fennállott viszonyok mellett a reclamatióknak eleget tehetett volna. A porta végre felhasználta ezen állapotokat, hogy miután az albánokkal végzett, végezzen Husszein agával is. Kara Mahmud basa vezette a török sereget ellene. Minden oldalról megtámadva, elhagyatva, elárulva, a boszniai sárkány kénytelen volt elkeseredett védelem után elhagyni az országot. Magyar földre, Eszékre menekült. Itten még egy ideig fényes udvart tartott, híveivel és száz testőrrel környezve. De nem tűrhette a számkivetést, az idegen földet Kegyelemért folyamodott a szultánhoz, a kit vissza akart volt vezetni az igaz izlamhoz. 1832 végén érkezett meg a nagyúri fermán Zimonyba. A cs. kir. tisztikar jelenlétében, fényes kísérettel, hű bajtársa, az ifjabb Vidaics karjára támaszkodva, könyező szemmel hallgatta meg Husszein aga Berberli a fermánt, mely megfosztotta minden birtokaitól, címzeitől, méltóságaitól és a távol Trapezuntot jelölte ki szabad tartózkodási helyéül. Jajgatva panaszkolta sorsát, hogy el nem eshetett a drága szülőföldön; aztán alázatosan hajtotta meg fejét és elfogadta a számkivetést, mely legalább muhammedán földön hagyta élni-halni.

így végződött az ifjú, deli, mesésen gazdag, nemes, vitéz és nagylelkű Husszein aga Berberli, a ki harcra szállott a gyaúr-szultán ellen «a szabadságért és az ősökért», a hogy a méla guzlához ma is éneklí a banjalukai nép. A száműzöttnek meghasadt a szíve még mielőtt Trapezuntba ért volna. Hatalmas ellensége, a stolaczi kapetán,

most már *Ali basa* Rizvanbegovics, mint a fényes porta helytartója független kis király gyanánt uralkodott a Herczegovinában, míg alig két évtized múlva ő is a lázadás zászlaját tűzte ki. Csakhogy ő legalább «elesett a drága szülő-földön». Főbe lövette *Omer basa*.

Banjalukai tartózkodásunk egy napját kirándulásoknak szenteltük. A város környékén levő vallásos intézeteket és a telepítvényeket kívántuk megtekinteni. Mintegy hosszú sorban fekszenek ezek a Vrbász mentén éjszakkak terjedő és folyton táguló síkságon. Két apácza-rend tart fenn itten leánynöveldeket. A zárdák közt azonban a legérdekesebb a trappistáké. 1868-ban elüldözve a Rajna vidékéről, hiába kerestek a szerzetesek letelepedést a keresztény államokban. Végre a szultántól kaptak menhelyet Banjaluka közelében, a hol a Vrbász jobb partján telkeket vásároltak és zárdájukat építették. E zárdában a rendnek teljes, kérlelhetlen szigora uralkodik. És talán épen ez a hallatlan szigor imponált a lakosságnak annyira, hogy a trappisták iránti tisztelet mondhatni határtalan minden felekezetenél. A bosnyáknak mély vallásossága, mely annyi rajongó gyűlölséget és összeütközést szült, a szigorú vallásosságot a más felekezetbelinél is tiszteli és ha valaki a szent élet hírében van, tisztelettel és bizalommal fordulnak hozzá más vallás hívei is. Olyan szigorú életűek, mint a trappisták, a legszigorúbb dervisek közt sincsenek. Ámulattal hallották és tapasztalták katolikusok, görögök és muhammedánok, hogy ezek a férfiak apró czellákban lakva, melyekben épen csak szalmazsákjuk fér el, rövid éjjeli pihenő után, mely alatt le nem vetik fehér csuhájukat, már reggeli két óraker hozzálátnak naponkénti imáikhoz és hasznos munkáikhoz; hogy lemondtak még arról is, a mi a legnyomorultabb ember fiának is elidegeníthetlen öröme és vigasza, és örökös némaságban töltik napjaikat, hogy világi eszmék ne zavarják túlvilági elmélkedéseiket; hogy beszélni csak külön engedélylyel, kötelességük teljesítésében beszélnek, és hogy azon bűnöket is, melyeket lemondásteli szigorú életük mellett legfőlebb gondolatban követtetnek el, péntekenkénti kegyetlen ostorozással igyekeznek önmagukon, megbüntetni, a szalmazsákon kívül a flagellum lévén egyetlen bútoruk. Ez az életmód, ezek a gyakorlatok a vallásos rajongásra hajló népre mély benyomást kellett hogy tegyenek, és nemcsak katolikusok, hanem orthodoxok és muhammedánok is kitüntető tisztelettel fogadják

a fehér barátokat, ha valahol ritka alkalom nyílik látásukra. így láthattuk ezt már a miniszter bevonulásakor, melyen részt vett a prior is néhány szerzetessel, sajátságos, mondhatnám bibliai csoport, hajadonfejű férfiak lengő ősz szakállal, fehér csuhában, lóháton. Ez a szigorú élet tán inkább nyerte meg a lakosságot a trappistáknak, mint hasznos tevékenységük, de utat tört ennek a tevékenységnek is, úgy hogy a zárda csakhamar közművelődési gyúponttá emelkedett. Nemcsak az előbbre haladott földművelést tanítják a szerzetesek saját példájuk által, gőzgépekkel művelve földjeiket, hanem terjesztik az ipart is. A zárdának mintegy száz lakója közt van czipész, szabó, takács, kovács, fazekas, stb. Maguk számára mindent, sokat készítenek darusításra is. Minden egyes szerzetesnek kell valamely ilyen rendes foglalkozással bírni. Ezenkívül iskolát tartanak fenn, melyben ingyen oktatnak, felfogadják az árvákat és bőkezűen gyakorolják a jótékonyt minden nemét.

Jóval túl ez érdekes telepen, mintegy két órányira lefelé a gradiskai úton fekszenek egészen másnemű, de nem kevésbé érdekes telepek.

Itt terjeszkednek ki a Vrbász melletti Maglaj helységénél, a hannoverai és a déltiroli telepítvényesek gazdaságai. A déltiroliak közül 58 családot, összesen 318 személylyel telepített ide a kormány, kiosztva köztük 3015 dunum (1 d. = 1000 □ mtr.) teljesen műveletlen irtvány-földet. Ezek a telepítvényesek minden vagyron nélkül jöttek és így természetesen csak lassan haladhatnak, de haladnak és lassanként egy dunumot a másik után vesznek művelés alá; a letelepülés első pillanatában gályákból összetákolt gúnyhó helyett a legnagyobb rész már tisztességes épülettel bír. Ez a telep a legnagyobb, utána következik a *Konjicza* melletti, de szétszórva az országban mintegy 16,000 telepítvényes van már letelepítve. Ez sokkal kisebb szám, semhogy politikailag bármi jelentőséggel bírhatna, de igenis nagy fontossággal bír gazdasági szempontból, mert mind e telepítvényes többé-kevésbé egy haladottabb földművelésnek csinál gyakorlati példája által propagandát, a mi minden elméleti oktatásnál és rábeszélésnél többet ér. A telepítés ügye külön törvénnyel szabályozva még nincs, mert ez a jelenleg fennálló agrár-viszonyok közt korai volna. Ott azonban, a hol telepítések történtek és történ-

hétnek, általán a következő szempontok irányadók: minden család munkaerejéhez mérten kap bizonyos területet a rendelkezésre levő állami birtokból, mely rendszerint eddig míveletlen irtvány-föld, és pedig épületekre, szántóra, rétre, esetleg legelőre; telepítvényes községek közösen kapják legelőjüket; az átvételkori becsár részletenkénti törlesztése esetről-esetre megállapított évszám után kezdődik; ingyen-földek átadása már azért sem látszott szükségesnek, mert a míveletlen területek becsára különben is minimális és törlesztése is csak évek múlva, ekkor is csekély részletekben kezdődik; a maglaji déltiroliak telepítvényén a legnagyobb terület, mely egy családnak (14 taggal) adatott 105 dunum, a legkisebb (3 tagú családnak) 25 dunum; az említett módon törlesztendő földön kívül ingyen adatik a szükséges épületfa, és pedig egész községeknek iskolára és templomra való is; a földek és épületek 10 évi adómentességet élveznek, a mennyiben az illető terület már azelőtt megadóztatva nem volt; a mennyiben a telepítvényes mellékfoglalkozása által vagy különben személyes jövedelmi adó-köteles volna, adómentes jövedelme 10 éven át 3000 piasterrel számíttatik; az adómentesség megszűnik, mihelyt a telep az országon kívül tartózkodó vevőnek eladatik; vagyontalan telepítvényeseknek a kormány bizonyos költözködési előnyöket is nyújt; osztrák és magyar alattvalók fenntarthatják alattvalói viszonyukat; külföldiek előnyben részesülnek, ha alattvalói kötelékükből elbocsáttattak. Végre azokat, a kik nem állami, hanem magánbirtokra telepednek, a kormány erkölcsi támogatásban és védelemben részesíti, különösen az irányban, hogy lelkiismeretlen üzerek áldozatául ne essenek.

Hogy ha a maglaji déltiroliak telepítvényeiben még a vagyontalanul jött bevándorlók eredményes bár, de sokszor súlyos vagyonszerzési küzdelmét láttuk, egészen más képet nyújtott már a rajnaiak telepítvénye, mely általán egészen külön állást foglal el úgy jóléténél, mint értelmességénél fogva az országbeli telepítvények közt. Ez a telepítvény egy virágzó községet képez, melynek már neve «*Windthorst*» mutatja eredetét. A porosz uralommal elégtelen kivándorlók ezek, a kik pénzzé tették vagyonukat és művelt igényeiknek megfelelő új otthont teremteni maguknak telepedtek meg oly földön, mely szülőföldjükhöz képest legalább félig vadon volt. Volt, mert ma már a

derék épületek, a jól művelt földek a leghaladottabb országban is párjukat ritkítanak. így a szerencsés Banjaluka körül minden találkozik, a mi impulsust adhat a haladásnak.

A telepítvényesek egyike a következőket írja egyebek közt a «Bosn. Post» 1886 május 4-iki számában:

«Mi itten az osztrák-magyar monarchia határán nyugalmas, jóindulatú nép közt élünk, ép úgy örvendünk a közbiztonságnak, mint régi hazánkban, és azon meggyőződést nyertük, hogy szorgalom, soliditás és némi erély által itten mindenki szerencsésjének kovácsa lesz, és telepünk virágzása eléggé bizonyítja ezen nézetünk helyességét. Hátrányul csak az elégtelen gazdasági ismeret, nagyon is csekély forgalmi tőke és túlnagy család szolgálhat, melyek nem egy derék társunkat akadályozzák törekvésében. A talán meglehetünk elégedve és kevés a kívánni valónk . . . Reméljük a legjobbat úgy az egésznek, valamint az egyes telepítvényesnek javára; könnyű szívvel nézünk a jövőbe, miután fáradozásunk jutalma ritkán marad el, és kívánjuk a sikert első sorban azért, hogy újabb jövevények is gyarapítsák telepünket. Az országos kormánynak minden lehető támogatást köszönünk, és hálából hű és hasznos alattvalói akarunk lenni az államnak e jelszóval: «Munka és Egyetértés.»

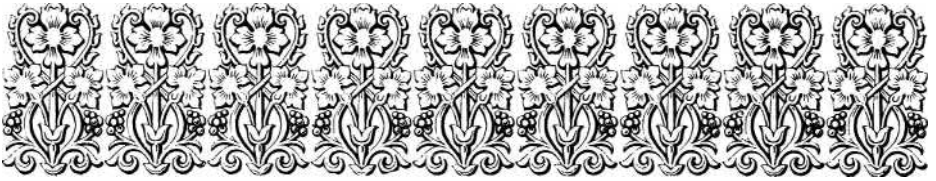
Nem csoda, ha ilyen viszonyok és elemek mellett Banjaluka körül örvendetesen és évről-évre halad a földművelés és e vidék egyike volt a legelsőknek, melyeken gazdasági egyesület is létesült.

A banjalukai gazdasági egyesület a kerületi főnök, *Kukulejvics és Szmail bég Imbrahimbegovics* polgármester kezdeményezése mellett 1884 május 1-én alakult. Szervezete a viszonyoknak megfelelő módon köti össze az egyszerűséget a célszerűséggel. Az alapító tagok egyszer mindenkorra 25, a rendesek évenként 3 frtot fizetnek. Nemcsak a város tekintélyesebb lakosai, hanem a távolabb fekvő vidékekről is mindjárt mintegy 50 muhammedán birtokos lépett be. Az első teendő egy kísérleti állomás felállítása volt, melynek területe a pályaudvar és a Vrbász közt fekszik. Ennek mindjárt első megművelésénél oly mérvben mutatkozott a közérdeklődés, hogy a szomszédos helységekből 40 ekével és 130 munkással jelentek meg önként a parasztok.

Ez érdeklődés kezeskedik arról, hogy ezt az értelmes fajt csak fel kell rázni lethargiájából, hogy buzgón lépjen a haladás útjára.

Mindjárt ezen alkalommal kitűnt, hogy ugyanazon faluban a legkülönbözőbb ekék vannak használatban, a jobbak mellett olyanok is, melyek a római korból maradtak fenn változatlanul, sőt egészen vasalatlan faekék is. Egyik első gondja volt az egyesületnek czélszerű ekék terjesztése. A kísérleti állomáson előforduló minden munkához meghívatnak a parasztok és az egyes munkálatok népszerű oktatással kötettnek össze. Az egyesület titkára ezenfelül mint vándortanító működik. A tagoknak ingyen osztatnak vetemények és oltványok, de méhkasok, bárányok, sertések, tehének is azon feltétellel, hogy az első tenyésztés az egyleté, mely azt ismét tovább osztja. Végre minden 3 évben kiállítás rendezendő, melyen jutalomdíjak osztatnak. A banjalukai egyesület példája már több helyt buzdított az országban hasonló kezdeményezésre.

A VRBÁSZ VIDÉKE. BOSNYÁK BÁNYÁSZAT

A VRBÁSZ VÖLGYE. — RÓMAI ÉS TÖRÖK KATONAI ÚT. — A FILIPOVICS-CSALÁD. — BOSNYÁK MÉNES. KIJUCS. — RÉGI CULTURA A VADONBAN. — VARCZAR-VAKUF. — A VARCZARI KISZLAR-AGA. — MAJDAN ÉS RÉZBÁNYAI. — A RÓMAI BÁNYÁSZAT. — A «PROCURATOR METALLORUM». — KÖZÉPKORI BÁNYÁSZAT, ERDÉLYI BÁNYÁSZOK. — TÖRÖK BÁNYÁSZAT.
ÚJABB MŰVELÉS.

BANJALUKÁBÓL Jajczába a Vrbász-völgye, mely a két várost összeköti, volna a legtermészetesebb út, a legszebb is, mert vadregényes folyó mentén, sziklák között, hűvös erdők, régi várromok alatt vezet el. Van is erre út, de csak lovas ösvény, és pedig egyike a legjárhatatlanabbaknak. A rendes közlekedési út, melyen szekerek is, — habár a mint tapasztaltuk, csak nagy nehezen, — haladhatnak, mindjárt Banjalukán túl elhagyja a völgyet, megmássza a Dobrinja-Planina sivár, kietlen fennsíkját, mely a folyótól nyugatnak fekszik, és hegyen föl, hegyen le, fáradságos meredeken és iszapos mélyedéseken át hosszas-hosszú félkörben csak Jajczánál éri el megint a Vrbász vizét. A törökök, valamint a rómaiak nem szerették a természetes útvonalakon, a völgyeken át vezetni útjaikat. Közös okuk is volt rá. Eltekintve attól, hogy a meg-megszűkülő völgyek kitágítását, a sziklák eltávolítását, aránytalan, gyakran legyőzhetlen nehézségnek tekintették, a zabolátlan vizek által a völgymentét magát folyton fenyegetve látták. Mind a törökök, mind a rómaiak nem a kocsi forgalomnak, egyáltalán nem is a békés forgalomnak, hanem első sorban hadi czéloknek építették útjaikat, csak katonai czélok voltak előttük az útépités roppant költségeire és fáradalmaira méltók; ha

aztán a békés utas és a kereskedő is hasznát vette, az csak mellékes haszon volt. Az pedig, hogy az út kikerüli-e a meredekket vagy nem, színvonalat veszít-e vagy nem, a seregre nézve mindegy lehetett, de fontos volt, hogy ne magaslatok közé szorított szűk völgyek alján, hanem ellenkezőleg a vidéket uraló, a seregnek biztonságot nyújtó gerinczeken vagy fennsíkon át vezessen. Ezért mennek a török ép úgy mint a római utak nem a természetes útvonalokon, hanem hegyen völgyön fel és le. Ilyen a banjaluka-jajczai út is, mely valószínűleg nagy részében, Banjalukától Sitniczáig, nem is egyéb, mint a Dalmáciából Pannoniába vezető egyik római fő-útnak maradéka.

Banjalukát a római fürdő mellett, egyik legregényesebb pontján hagytuk el, és eleintén ismét s ismét visszapillantottunk a város gyönyörű fekvésére. Mintha csak azért lett volna, hogy majdan annál kietlenebbnek érezzük a Dobrinja-Planina sivárságát. Az út eleintén a Vrbász balpartjának mentén kanyarodik, megkerülve egy magaslatot, melynek sziklafalához egészen odaszorítja a tajtékozó folyó. A vizén sziklák és bokrok közt malmok zúgnak, a túlparton, a mint a város maga mindinkább eltűnik a kanyarulatban, feltűnedeznek a vele összefüggő Dolnji-Szeher és Stari-Város helységei a Ponir-magaslatból lejövvő szakadásokba szerényen behúzódó házaikkal, kérteikkel. De csakhamar elhagyjuk a Vrbász partját, és meredeken, hosszúra nyúlva kezdenek lovaink felmászni a hegyoldalon, mely patkó alakjában környezi Banjalukát nyugat felől. Az út Gornji-Szeher apró gunyhóin visz át, még egyszer látjuk alant a Vrbászt Novoszelje helységével, még egy utolsó pillantást vethetünk a mintegy másfélórás távolságból a banjalukai síkság és a város gazdag, eleven panorámájára a ajajczai szikla» (Jajacska-Sztjena) magasáról és evvel elértük a Dobrinja-Planina Malbucs nevű fokát. Ezentúl mindég a fennsíkon haladunk, melynek keleti szélét a Kukavicza-Planina lánczolata képezi a Krupa és a Magnicza-hegy kiemelkedő csúcaival. Eleintén csak ez választ el a Vrbász regényes völgyétől, de majdan még egy másik lánczolat, a Lizina-Planina tolul kettejük közé. És minél tovább vezet el a délnyugatnak kanyarodó útnak félköre a folyótól, annál ridegebb lesz a kép. *Kóla* és *Slivana* közt még áll egy pár magas bükkfa az alacsony bozótban. De azontúl kopáron húzódik másfélórás félkörben a fennsík púpos-halmos területe, stagnáló lusta

értől öntözve, melynek vizétől még az állat is elfordul. Csak a pavityi hán mellett akad iható forrás; újabban ismét emelkednek egyes házak e ponton, a hol mint mondják, valamikor egész falu állott; csonka órtorony, mely egy magaslat lombozatából tekint át, beszél e múlttól. A háznál az utat több ösvény keresztezi, mely a Vrbász-mentétől a Szana vidékére, Broncseni-Majdán és Szanszki-Moszt felé vezet a közbe eső Dobrinje- és Beremagicza-Planinákon át,

A VARCZAR-VAKUFI-MECSET

úgy hogy e pont legalább aránylag némi élénkségnek örvend. Ezentúl ismét mély magányba jutunk, melynek szomorú hangulatát elpusztult múltnak emlékei fokozzák. A bunárikra akadunk, néhány kifalazott, kőlappal fedett kút részint bedőlve, részint fahasábokkal kijavítva, tán még a római út-építésnek maradványai. Nem messze innen a római út-kövezésnek nyomai láthatók. A kutak előtt bogumilsírok, a kutakon túl nehézkes kőkeresztek, melyek tán a kereszténység első korából valók. Most azonban midőn elérte tetőpontját, végét

is éri a sivárság. Minél közelebb érünk Szitniczához, annál inkább élénkül a vidék. Szitnicza maga, üde zöld pázsiton fenyvesekkel környezve, kedves pihenők volt a lassan haladó, egyhangú kocsizás után. A tájkép megélénkült a varczar-vakufi nagy részt muhammedán küldöttség által is, mely már itt várt bennünket. Hozzá csatlakozott az itteni földesúr is családjával és embereivel. *Szitnicza* a régi Filipovics családé, melynek itten ódon kastélya is van; a családi hagyomány szerint három testvér volt a török hódítás idején: az egyik rabságba hurczoltatott, a másik Magyarországra menekült és a dalmata és horvát Philipovicsok őse lett, a harmadik muhammedán és a travniki vezír bizalmas embere lett, a kitől a család mostani birtokait is kapta. Szitnicza egykor híres volt régi tiszta bosnyák-vérű ménese által. Ez is, mint annyi más, elpusztult az utóbbi évtizedek folytonos villongásai alatt és csak a lótenyésztés körül legújabbán kelt mozgalomtól várhatja feltámadását.

Szitniczából erdős szoroson át vezet le az út egy második hullámos síkságba; *Podraznicza* a neve és a Varczar-Vakuf fölötti hegyekből eredő *Csadeljavicza* patakja öntözi, melyet, miután déltől északnak végig futott volna a Podrazniczán, egyszerre elnyel a föld. E pont és a szoros végén fekvő Csadjavicza-Han közt, a mi útunktól; mely itten fordul határozottan délkelet, azaz vissza a Vrbász felé, egy másik út ágazik el egyenesen nyugotnak egy szoroson át, melyen túl *Kljucs*, & régi történelmi emlékezetességű vár fekszik, a hol Jajczából Magyarországra menekültében fogták el a törökök az utolsó bosnyák királyt. Ez az út Kljucson túl most Petrovácznak tartva, *Bihácsba* vezet. De a Kljucsig és azontúl Glamócsig található kövezet, mely után most is Kalderim- vagy Top-jálnak, kövezet- vagy ágyú-útnak nevezik, azt bizonyítja, hogy egyik darabja a Dalmatiából és nevezetesen Salonából Pannoniába vezetett római útnak. így találkozzunk ez elhagyatott sivár vadonban, a hol csak egy rász út beszél civilisatióról, mindenütt egy régi culturának, egy mozgalmas múltnak emlékeire.

Miután Szitniczától néhány száz lábnyira leereszkedtünk a Podraznicza síkságába, ezentúl ismét ugyanannyira fel kellett kapaszkodnunk, hogy a Rogolje nyergén át Varczar-Vakufba érkezzünk, Az út most a Kragujevacza-Planina nyugoti oldalán halad fel-

felé, mely maga meredeken és tépetten, cserjéssel és erdővel benöve emelkedik a hegyaljának szántóiból. A széles nyereg, szántókkal és fiatal erdővel borítva, ezt a meredek, erdős hegyoldalt köti össze egy halmos hegyhátal, mely az út és a Csadeljavicza felső része közt emelkedik és melynek egyik halmán a Kulenovics-család külája áll. A nyereg két meredek lépcsőzetben emelkedik magaslatáig (851 mtr) ahol néhány elszórt faház képezi Rogolje helységét. A második lépcsőzeten történt, hogy a kocsi, melyben Gyurkovics képviselővel ültem, lovastól együtt az árokba borúit. Nem történt azonban semmi baj, és ép oly meredeken lefelé haladva, nem sokára *Varczar- Vakufban* voltunk. Egész utunkon ez a legjelentékenyebb hely, 300, többnyire muhamedán házzal és szép mecsettel bir, melyet a megfelelő vakuf birtokkal együtt egy idevaló jámbor férfi alapított, a ki Stambulban felvitte a Kiszlar-Aga fenséges hivataláig. Mindamellet nem itt álltunk meg, hanem még egy óráig tovább haladtunk az erdős szoroson át *Majdan* hitvány falváig, a hol deszkákból összetákolt éjjeli szállásnál egyebet nem találtunk, de a honnan másnap kora reggel ki akartunk rándulni az újon megnyitott rézbányákhoz.

Majdan, melynek már neve is bányászatra vall, törökül kohó, erdős szűk völgy ölén fekvő néhány gunyhóból áll, köztük egy barak, melyet már az új bányatársulat, a «Bosznia» emelt. Itt várt bennünket a társulat igazgatója *Walter* főbányatanácsos. A vacsora után, melyen bőviben volt a pizstráng, mint csaknem mindenütt Boszniában, néhány órai pihenésre szálltunk és már reggeli 4 órakor lóháton voltunk, hogy fellovagoljunk az újon megnyílt rézbányához, mely Majdan fölött a Lizina-Planinához tartozó egyik magaslaton fekszik, a Szinjakova nevű házcsoport közelében, a hova egy órai fáradalmas mászás után vittek fel lovaink, hegyi patakokon és bujazöld fiatal erdőn át.

A majdani bányákban a lakosság ősidőktől fogva aknáztá és művelte a vasérczeket. Hogy ezek rezet is tartalmaznak, a kormány által tett kutatások mutatták ki 1883-ban. A «Bosznia» által megnyitott rézbánya még ez évben 80 munkással 5806 mm. rézérczet szolgáltatott, a melynek réztartalma 10—22 százalék. A további kutatástól fog függni, vájjon egyszerűen az ércznyerésre és kivitelre kell-e szorítkozni, vagy érdemes-e annak feldolgozására is helybeli nagyobb beruházásokat tenni?

A mi a régi majdánokat illeti, ezek mind-nehezebben állnak meg a monarchiából eredő olcsó vasbehozatal mellett, úgy hogy már most is csak bizonyos czélokra szolgáló bizonyos vasnemeket képesek minimális nyereséggel produkálni. A modern bányáipar ezt a kezdetleges ipart kétségkívül felfogja szívni. De a régi bennszülött bányászosztály ebben a modern iparban bő keresetforrást és viszont ez ipar a bennszülött bányásokban hasznos munkásanyagot fog találni. Majdánban úgy, mint a többi újon megnyílt bányákban mind nagyobb mértékben talál alkalmazást az országon kívül iskolázott munkások mellett a helybeliek munkaereje.

A bánya megtekintése után vissza gyalog mentünk le a meredek hegyoldalon, melynek buja növényzete még mindig nedves volt a reggeli ködtől és harmattól. Én többnyire a főbányatanácsos oldalán ballagtam és a bosnyák bányászat jövőjéről beszélgettünk. A boszniai bányászat egykor világhírű volt, és a legjobb úton van, hogy a teljes feledésből ismét hírre emelkedjék. Hadd álljon itten néhány adat múltjáról s jelenéről, mely jövőt ígér.

Bosznia bányászata messze visszamegy a római korra, sőt a rómaiak bányászata is csak folytatása lehetett az illyr őslakók kezdetleges aranyosásának. A rómaikori Dalmatia legnevezetesebb bányái a mai bosnyák területen voltak, köztük első sorban a Vrbász forrás-vidékének aranyaknái. A rómaikori aranybányászat nyomai most is feltalálhatók még Gornji-Vakuf körül, valamint hogy az ottani «Zlatna Guvna» neve is, mint annyi más helységnév Boszniában, aranyról szól. Valószínűleg itten találták, mint az idősb Plinius beszéli, Nero idejében a tiszta aranyat a föld színén (in summa telkire protinus) oly mennyiségben, hogy néha 50 fontot szedtek össze egy nap alatt. A római bányák nyomai mellett, római pénzek is sűrűn találhatók itt, fenntartva az egykori művelők emlékét. * Ez aranybányászat később is fennállott az egész középkoron át. István bán 1339-ben biztosítja Trau városát, hogy az ottani kereskedők (csicuri cum omnibus, auri, argenti, cupri et cujuslibet metalli,) II. Tvrtko Tvrtkovics király pedig 1422-ben megengedi a velenzeieknek az «oro, arzento» stb. kivitelét. ** Negrí XV. századbéli

* Conrad, Bosnien in Bez. auf Mineralschätze. Geogr. Mitth. 1870.

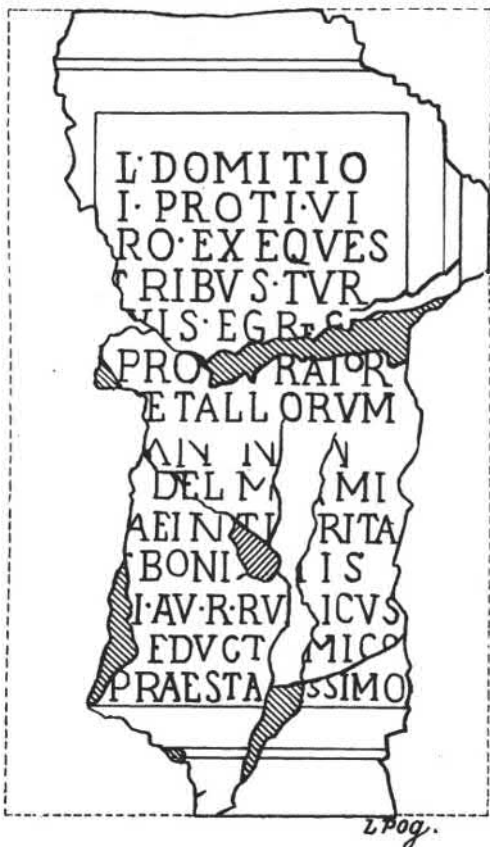
** Lucius, Menz, di Trau, 224. — Acta archivi veneti II. 118.

velencei földrajzi író feljegyzi a Vrbász vizéről, hogy aranyat vezet, és úgy e folyón, mint a Lasván Travnik mellett mind a mai napig foglalkozik a lakosság aranymosással.

Hogy a rómaiak arany mellett ezüstre is bányásztak a mai Boszniában, legalább abból a körülményből következtethető, hogy a Peutinger-féle táblán bosnyák területen fekszik ccArgentaria.»

Alighanem a mai *Szrebernicza*, a mi az Argentaria egyszerű szláv fordítása. E város ezüstbányái a középkorban nevezetesek voltak, de az occupatio óta ottan kutató bányászaink nemcsak középkori, hanem római nyomokat is sűrűn találnak. Bányász eszközökön, lámpákon kívül római sírköveket is, melyeknek kivált egyike rendkívül nevezetes. Kiderül belőle, hogy az egész pannóniai és dalmatiai bányászatnak itt volt központja. A sírkő 114 m. magas, 069 m. széles 0'45 m. vastag. Fenn és alul lyukkal van ellátva,

mely által össze volt illesztve egy felső és alsó részszel. Felírása így olvasható: L. Domitio (E) roti viro ex eques(t)ribus turmis egregio, procuratori (m)etallorum (Pa)nn(o)n(iorum) (et) Delm(a)t(iorum), mi(r)ae inte(g)ritatis (e)t boni(ta)tis (M.) Aur. Ru(st)icus v. e. duce(n(arius) ajmico praesta(nti)ssimo. (Lásd: Arch. Epigr. Mitth. VIII. 243.)

A PROCURATOR METALLORUM SÍRKÖVE

A rómaiak letűnte után a XIII. században vesz a boszniai bányászat újabb lendületet és a XIV. és XV. században világhírré emelkedik. Ez a lendület kétségkívül a magyar királyok műve, mert annyi bizonyos, hogy a magyar bányavárosokból hozott bányászok által jött létre.* Valószínűleg Ulászló telepítette őket az országba. E magyarországi bányászok nagy részének nemzetisége után általában szászoknak «sassi» nevezték Boszniában a bányászokat. Az első bosnyák pénzek a XIV. századból valók.

Nagy szerepet játszanak a középkori bosnyák bányászatban a raguzaiak, kiknek egy raguzai krónikás szerint** már Kulin bán bérbe adta volna a bosnyák bányákat. A vállalkozók, aranyművesek és pénzverők többnyire raguzaiak voltak.

Valamennyi bányaváros magasan fekvő, megerősített várral birt, (grad, cittade, castello), melyben a hatóságok székeltek és a hova háborús időkben az összes lakosság menekült, míg alatta, többnyire csak faházak a főtér (piatea publica) körül, az alváros (trg, burgus, mercatum) terült el, mely gyakran teljesen elpusztult, míg a lakosság a helyőrséggel együtt a várat védelmezte. A raguzai és mellettük Spalatóból, Zárából s más dalmát-parti városokból eredő vállalkozók és kereskedők, valamint a Magyarországból eredt bányászok a bennszülött orthodox és bogumil elemmel szemben mindig erősen «latin», azaz katolikus jellemet adtak a bányavárosoknak, melyekben az első barát-zárdák is keletkeztek. A legfőbb hatósági személy, a vajda, többnyire bosnyák nemes volt, a bányászok főnöke, a «conte de purgarb) gyakran raguzai.

Az adókat, illetékeket, pénzverdéket dohaneri, gabellotti, carinici (dohana, dogana gabella olaszul, czarina szlávul vám) kezelték, csaknem mindig raguzai vagy kattarói bérlők; sőt maguk az országos kincstárnokok (protovestuari) is többnyire e városok polgárai valának. A XV. században minden ezüstöt, melyet az országból ki vittek királyi bullával (srebro bolano) kellett ellátni, és az uralkodók az ezüstárak szabályozásáról is gondoskodtak. A nyert érczetek azonban főképp az ezüstöt és a rezet többnyire csak Raguzában tisztították és finomították véglegesen.

* Schwandtner, Script. rer. húng. I. 869.

** Luccari, 1605.

A legfőbb termelvény az ezüst volt, vegyülékei szerint különböző nemekben. Mellette ólmot vittek ki nagy tömegben Raguzába, Velen-czébe, sőt Szicziába. Néha egyszerre 300 ló érkezett Raguzába bosnyák ólommal megterhelve. A bosnyák réz is elkerült egész Olaszországig, a bosnyák vasiparról pedig a raguzai szolgálatban állott bosnyák fegyverkovácsok tanúskodnak. Egy Zwornik-beli raguzai kereskedőnek leltárában 1424-ből 372 font ón és eleven kéneső is fordul elő.

A középkori ércskereskedés központja *Fojnicza* és *Kresevo* volt, melyek ma már csak az ottani barátságzárók által nevezetesek. Az egykori virágzó bányaipar úgyszólván csak mellék-hatásában, az illető helységek katolikus jellemében maradt fenn. Fojnicza a bosnyák barátok legfőbb zárójaja. Különben csak némi kezdetleges vasipar maradt fenn még e vidéken, az erezet a felületesen fekvő fészkekből kikaparják, egyszerű kohókban megolvasztják, a Kresevka, Fojnicza és Zseljeznica (zseljezno — vas) patakjai által hajtott malmokban kovácsolják és a városokban, helységekben fegyvert, patkót, lakatot készítenek belőle. Csupán a Fojnicza fölött emelkedő Zecz, az Adria és Fekete tenger e vízváltóján nyert a lakosság még rezet is. De itten régi ezüsbányák maradványai láthatók, *Kresevo* körül pedig abbanhagyott réz-, ezüst- és kéneső-, illetőleg cinóber-bányák. A középkorban az egész vidéken főleg ezüstöt nyertek. A bányaiparnak köszönte Fojnicza (Chvojnicza, Fenyő-pataka, a latin okmányokban Ouoiniza, Choiniz, Chuoiniza, Coyniza) hogy a bosnyák királyság utolsó tizedeiben túlszárnyalta mint kereskedelmi központ Viszokot, a hol a raguzai kereskedők legelőször fejlesztettek volt az országban kereskedelmi emporiumot. Ez időben maguk a királyok is gyakran székelték majd fojniczai, majd kressevoi magas váraikban. A közel Dezszevicében bányagróf, Osztruzniczában vámhivatal volt.*

A legnevezetesebb ólombányák Olovo körül voltak, a Krivaja forrás-vidékén, a hol terjedelmes romok közt ma már csak néhány gunyhó áll és a bányászat is teljesen megszűnt. Latin okmányokban egyenesen mint Plumbum, olaszul mint Piombo is szerepel.**

* Jirecsek, Handelsstrassen, 49.

** Jirecsek, 50.

Ólombányászata még a XVI. században is virágzott és csak később pusztult el a híres barát-zárdával együtt. Utolsó nyomáig elpusztult egy másik ólombánya, *Kamenicza* is, mely valószínűleg közel volt Olovohoz. Olovótól három mértföldnyire, közel a mai Vares vasbányáihoz egy régi város, Dubovsticza romjait mutatja a nép, mely az ottani bányászat központja volt.*

Mint a legnagyobb bányaváros a késő középkorban még Fojniczát is túlszárnyalta Szrebernicza, híres ezüsbányáival, melyek a bosnyák és a szerb uralkodók szakadatlan villongásainak tárgyát képezték. Meglehet, hogy azonos a Peutinger-féle tábla *Argentaria* helységével; itteni régi aknában közelebről is egy Gallus-féle ezüst- és egy Constantin-féle réz dénárt találtak, melyek most Bécsben a cs. kir. régiségtárban őriztetnek. Szrebro is ezüstöt jelent. Az iskolai tankönyvek és térképek még e század elejéig kitüntettek egy «Monté Argentaro» nevű heglánczot, mely állítólag az Alpeseket a Balkánal kötötte volna össze.

Mint Szrebernicza 1376-ban szerepel először, már ekkor is mint raguzai vállalkozók telepe. 1417-től fogva pénzverdéje is volt. A főtermelvény, ezüst mellett, ólmot is nyertek. Tvrtko, Dabisa, Zsigmond és Brankovics Györgytől nyert kiváltságokat. A barátok főzárdája itten állott, utána nyerte az egyházi tartomány a török időkben nevét, *Boszna-Argentina*, zárda 1686-ban, a bányászat még a XVI. század elején pusztult el. Ezüsbánya volt ezenkívül Zvornikban is, melynek környékét a nép ma is gazdagnak tartja ezüst, arany és ólomban.

Mi okozta e virágzó, gazdag, sőt világhírű bányászat hanyatlását, elpusztulását?

Kétségkívül a török-magyar harczok hosszas dúlása volt a romlás első oka. Később a török kormányzás fémkiviteli tilalma, téves gazdasági rendszabály, mely a közjólétet az éreznek mesterséges visszatartása által akarta biztosítani, lehetetlenné tette az újabb lendületet, sőt az egész már megingatott ipart végkép tönkre tette. A porta fenn akarta ugyan tartani a nemes érezbányászatot mesterséges, erőszakos rendszabályokkal, kényszermunkával, sőt odáig ment hogy egyes gazdag alattvalóit, többnyire görög kereskedőket, a bosz-

* Jirecsek, 50, — Blau, 209.

niai bányák bérlésére kényszerítette. Mindez azonban csak elúzte az ügyesebb bányászokat és vállalkozókat.

Újabb időkben gyakrabban történtek kezdeményezések a boszniai bányászat emelésére. Ezek azonban ritkán terjedtek tovább, minthogy a fényes Porta jelentéseket adatott magának külföldi meghívott szakértők által. Csak *Chozrev-casa* boszniai vezír vitte odáig, hogy 1841-ben arany-, ezüst- és ólombányát nyitattott Boroviczán, de az ő kormányzatával ez is megszűnt.

Ehhez képest az *occupatio* nem is talált Boszniában más bányászatot a tuzlai kezdetleges sófőzésen kívül, mint némi vasbányaművelést és pedig egészen középkori modorban.

A legjelentékenyebb e vasbányaművelés *Vares* körül volt. E bányaváros a Stobnyavölgy kezdetén, vadregényes hegyek közt fekszik, 437 háza van 2177 lakossal. A Stobnya patakja cascadeokban esik egyik sziklától a másikra és mintegy harmincz primitív «majdan» használja fel esését. Mindjárt a helység alatt ered a Varesác völgye a Stobnya völgyébe és az előbbinek balpartján fekszik és a Stobnyán fölfelé találja folytatását a vaskőtelep, melyet a lakosság kiaknáz. Az érez leginkább vörös-vaskő némi barna vas-kővel vegyítve. Palaköves rétegek váltakoznak tömör vaskő-tömegekkel. A palaköves rétegek a tisztábbak és dúsabbak, mindamelllett többnyire visszahagyatnak. A majdánok t. i. gyöngye fuvalmuknál és csekély magasságuknál fogva, nem képesek megolvasztani a sűrűbb érczeket, úgy hogy ezek megolvasztatlanul a salakban maradnak. A majdán-tulajdonosok tehát, kizárólag helybeli lakosok, inkább csak a pados erzet veszik meg a bányászoktól, mely kevesebb vas mellett likacsos és meszes lévén, könnyebben olvad. Az erzet úgy mint a szenet lóteherszámmra veszik, 1 lóteher «tován» vörösvaskő a bányában 9—15 krba kerül, a szállítás a majclánba, — lóháton — 5 kr, 1 továr = 4o oka fenyőszén a majdánál 18—20 kr, бүккшэн, 60 oka, 30 kr., télen a szén lóteherként 5 krral drágább. 180 súlyrész kovácsolt vas előállítására 120 rész бүккшэн, 240 rész fenyőszén fogy el. Egy majdánban havonként átlag hat olvasztás történik, egy olvasztásra 80 továr érez megy, 120 klgrammal 9600 klg., az eredmény 33%, tehát hat olvasztásnál 7488 klg., a mi klgrammonként 14 krjával 1048 firtot tesz. Egy majdan évenként 1 £0—200 firtot jövedelmez. A befektetési tőke

1200—1500 frtra rúg. Vareson kívül még mintegy 100 majdan létezett az országban és az összes évi termelés 4300 tonnára számított.

Idáig hanyatlott az egykor világhírű boszniai bányászat.

Az occupatio után a kormány a bányászati viszonyok tanulmányozásához is azonnal hozzálátott és ezeknek befejezése után a monarchia legjelentékenyebb pénzerőinek részvéte mellett 1881 elején létrejött a «Bosznia» bányatársulat, melyben a közös kormány eleintén $\frac{1}{5}$, majd $\frac{1}{4}$ -del vett részt. E társulat megszerezte a kormány által eddig tett összes érczeleket, kivéven a kressevóit, míg a zeniczai szénmedence kiaknázása iránt a kormány a bécsi «szén-ipar-egyesület»-tel szerződött a bród-zeniczai vasút szénszükségletének biztosítása végett. Az új bányatörvény 1881 nov. i-én lépett életbe.

A «Bosznia» által megnyitott bányák elseje a dubosticzi chrombánya volt. Az érez a legjobb minőségű, a legkiválóbb török és ázsiai chromérczekkel vetekedhetik: 1883-ban 48 bányamunkás 7285 mtrmázsa érezet aknázott ki; azt hiszik azonban, hogy az előmunkálatok teljes befejezése után az évi kiaknázás 30,000 mtrmázsa fog emelkedni. Chromérczek másutt is mutatkoztak a serpentin-közetekben, egyelőre azonban még ki nem aknáztatnak.

A chromon kívül mangán-érczek is találtak jelentékeny tömegekben, a legfontosabb leletek az Ozren-Planina területén, északnak Szerajevótól, főkép *Csevljanovics* körül. Az érez főkép a trias-mészben előforduló kemény-mangán, tömegessége egy tizedmétertől több méterig váltakozik, minősége első rendű, fémtartalma átlag 58.59 %-1883-ban 52 bányamunkás 12807 mtrm. kemény mangánt aknázott ki. Eddig 800,000 mtrm. éreztömeg nyitott meg, de már most is bizonyos, hogy az érezek terjedelme ennél is sokkal nagyobb.

Második mangán-bánya *Vranjkovcze* mellett nyitott meg; itten sajtáságos módon vastartalmú diluviális agyagban találtak hatalmas mangán-érezetömbök; 1883-ban 20 munkás 5395 mtrmázsat aknázott ki. A boszniai mangán-érczek kitűnő minőségüknél fogva már most is élénk kivitelnek örvendenek Ausztriába, Olasz-, Francia- és Angolországba.

A fojniczi egykor híres ezüst vidéken eddigelé művelésre méltó ezüst nem találtak, e helyett azonban találtak, kivált *Csemernicza*

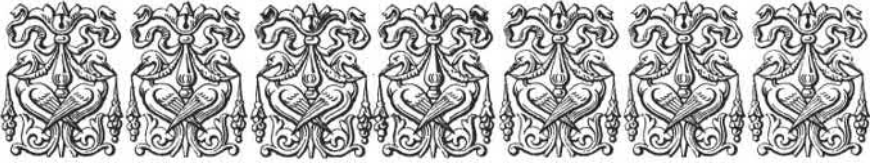
helysége mellett csekély ezüsttartalmú antimon-érczetek, melyeket a régiek úgy látszik szántszándékkal hátrahagytak. 1883-ban 48 munkás 5516 mtrm. antimon-érczet aknázott ki, 1884-ben pedig huta épült, miután már eddig is annyi érez van megnyitva, hogy a huta táplálása több évre biztosítva van.

Természetes, hogy a *szebemiczai* régi bányák is alapos vizsgálat alá vétettek. Mindenekelőtt a régiek által hátrahagyott terjedelmes salakrétegeket találtak, melyek még mindig 11 —13% ólmot és 0.013—0.02 5% ezüstöt tartalmaztak. Kitűnt továbbá, hogy az erek ezüsttartalmú ólomérczetek vezetnek a meddig trachytban fordulnak elei, de antimonitot vesznek fel mihelyt az agyagpalába mennek át. Ez nagy fontosságú Csemerniczára nézve is, miután ott az antimon-érczetet tartalmazó agyagpala mellett trachitok is fordulnak elő. Az eddigi kutatások alapos kilátást nyújtanak arra, hogy az itteni ezüstbányák ismét eredménynyel lesznek művelhetők.

Felemlítendő még, hogy Szerajevo és Kresevo mellett ujabban is leltek higanyt és hogy a hatvanas években Derwent mellett két esztendő alatt 3617 vámfont tajtékkövet nyertek. A művelés úgy látszik azóta feledésbe ment, ép úgy mint a szergováczi kréta, a visegrádi márvány, a kakanji pata kiaknázása.

Miután Majdánban még a régi temetőnek bogumil-sírijait tekintettük meg, folytattuk utunkat *Jajcza* felé.

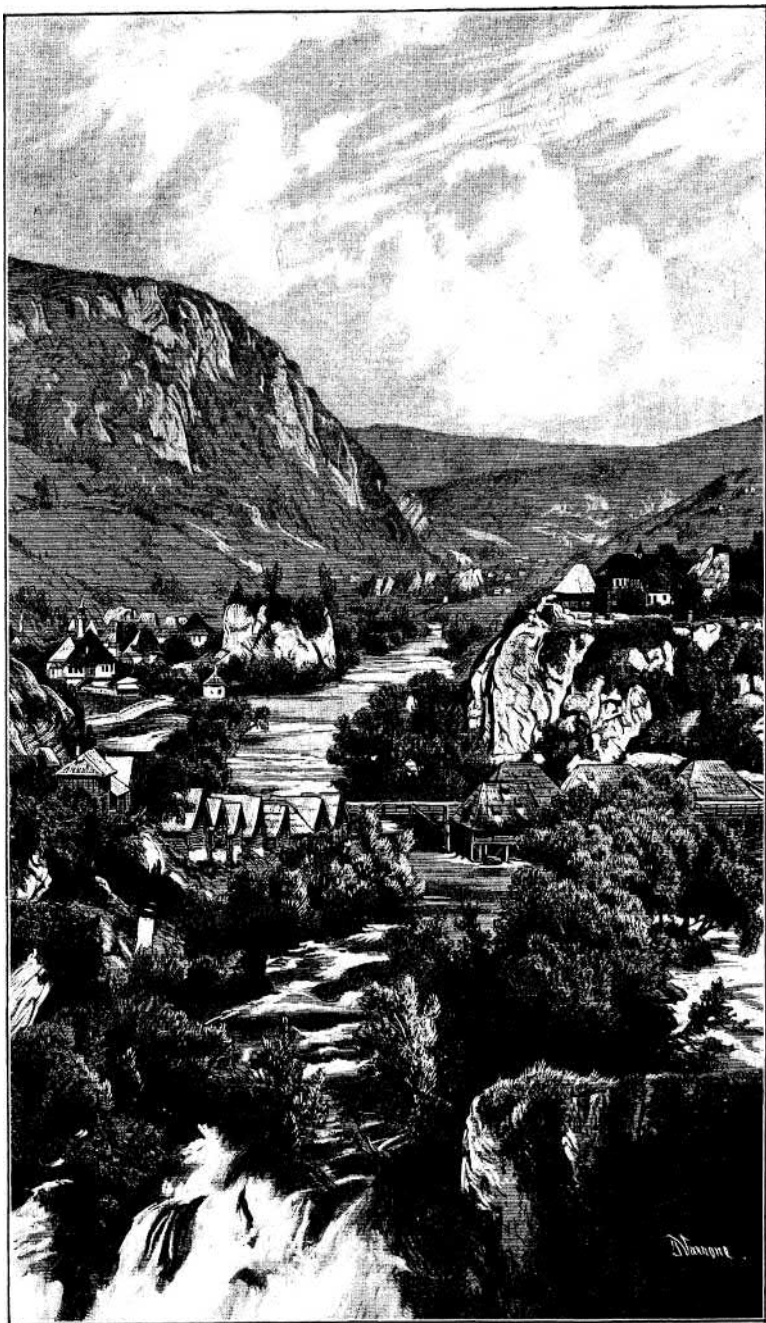

JAJCZA

A MAGYAROK UTOLSÓ VÉGVÁRA BOSZNIÁBAN

A PLIVA VÖLGYE. — A TÓVÁR. — A PLIVA TAVAI. — A JAJCZAI GÚLA-HEGY.
A KIRÁLY-SÍR. — A JAJCZAI BÁNSÁG. — ÚJLAKI MIKLÓS. — KEGLEVICS PÉTER. MONDA — A
JAJCZAI LÁNYOKRÓL. — A VÁR. — MÜEMLÉKEK. — A MEDVE-TORONY. — A SZENT-
LUKÁCS-TEMPLOM. — A KIRÁLY-CZIMER. — A CATACOMRÁK. — BÚCSÚ A CSODA-
TEMPLOMHOZ. — KOMOTIN VÁRÁNAK MONDÁJA. — A PLIVA ZUHATAGJA.

MÉG mindig jókor reggel volt, mire leérkeztünk a majdani magas rézbányákból hitvány éjjeli tanyánkhoz. A szekerek készen vártak és azonnal útra keltünk *Jajcza* felé. Nem sokára el-elmaradoztak Majdan falvának sűrű dombos erdőben messze szétszórt fa-gunyhói és a még mindig bogumil sírokkal telt temető. Az út, lefelé haladva, nem sokára eléri a Majdanszka-Rjeka patakját ott, a hol az keletről jöve egyszerre délkeletnek fordul, és folyton lapos medrét követve majd az egyik, majd a másik parton halad. Lassanként ki-kitágul az eddig magas bükkös hegyek közé szorított völgy és egymás után merülnek fel a szélesedő látkörben a távolabb hegylánczok nehéz tömegeitől egészen külön álló magányos hegyek, sűrű erdtől borított valóságos gúlák, örei mintegy a folyton táguló völgynek. Valamely szomszéd községhez tartozó egyik házcsoporthoz festői csapat várja a nyalka huszárok által vezetett kocsisort: Jajcza vidékének küldött-ségei. Látjuk, hogy a muhammedanismus egyik főpontjához közeledünk. Oseredeti keleti alakok, tisztos kadik és muftik, hatalmas bégek hosszú sorban komoly méltósággal állva, de aztán nem kevésbé marcsona pópák, kedélyes franciskánusok, és fedetlen fővel, darócztöltetben keresztény parasztság is. A hosszú sorfal mögött kézen

A PLIVA VÖLGYE

tartva, a toporzékoló lovak élénk csoportja. A mint elérjük őket, lóra pattannak valamennyien, és elől a muhammedánok által hozott zöld és piros lobogók tele csillaggal és félholddal, nem különben a ragyogó kereszttel ékített három és kétszínű zászlók, elrobog, körül-fog, utánunk vágat a tarka kíséret, össze-vissza, majd előre rúgta, majd el-elmaradozva, a lankásokon fel és le nyargalva. A Majdanzka-Rjeka most már folyton balra marad és követve délkeletnek irányuló folyását, egyenesen feléje megyünk egy délnyugatról sziklás erdők közül élénk cascadokban leszakadó nagyobb víznek, a *Pliva* folyójának. Majdántól mintegy két órajársnyira elérjük a két víz összefolyását *Jezero* falvánál. A falu előtt leszállunk és gyalog megyünk fel egy darabig a *Pliva* vizén egész egy általa képzett kis szigetig. Gyönyörű idyll a vadonban: apró erecskében tajtékzik a friss víz a sziget sűrű bozótjában össze-vissza. Kezdetleges malom serény kereke kelepel a sziget oldalán; közepén egy régi török erőd romjai hevernek: Gyöl-Hisszar, a «Tóvár». Harczi emlék áll a falu bejáratán is. Az utolsó felkelés alatt itten elesett katonáink siremléke, egyszerű obeliszk.

A «Tóvár», valamint *Jezero* is, a mi szintén tavat jelent, nem hiába viselik nevüket. A mint kiérünk a *Pliva* mindkét partján terjedő *Jezero* falvából, gyönyörű hegyi tó fekszik előttünk. A *Pliva*, miután felvette a majdani patakot, betöltve vizeivel a hosszú mély völgyet, egész sorozatát képezi a nyugatról egyenesen keletre messze elnyúló tavaknak. Mintegy másfél órajársny hosszban, $\frac{1}{4}$ óranyi szélességben terjed el az első tó látszólag egészen elzárva a végén magasra tornyosuló szirttömegek által. Éjszaki partján halad tovább az út a sziklás hegyoldalon, melyről gyönyörű látvány nyílik. A már említett gúla-hegyek, köztük a legszebbek az *Ottomal* és az *Oszirobrdo* tekintenek át a déli túlpartról, magányos előőrsei a *Goricza* láncolatának, mely mintegy két ezer lábnyira emelkedve zárja el a háttért párhuzamosan a tóval.

Mind e hegyek sötét zöldek a sűrű erdőtől, mely őket egyenesen borítja, és kékesebb tónusokban tükröződnek csöndesen a tónak sima azúr-tükrében. A tó északi partja, mely fölött magunk haladunk zajos kíséretünkkel, mocsaras és sással és vízi liliummal sűrűn be van növe. Kivájt és egymáshoz kötött fatörzsekből készült

sajátságos járműveken halásznak rajta a lakosok. De nemcsak a hal, gyakori e vizekben a teknősbéka is.

Majdan tol a *Lizina-Planina* keleti hátán jöttünk lefelé, mely a Pliva és a Vrbasz közti szöveget tölti be. Ettől a fő hegyháttól egy vad szakadás, a meredek Korita választja el a mellékhatat, melyen most a tó északi partján tova haladunk, a *Licse* magaslatát; eleintén merev sziklafalban, majd terraszokban esik le az útra és a tóra. Ez a hát is többször van sziklaszakadások által széttépvé és a mint az út ezekbe bekanyarodik, ismét s ismét visszatekintést nyújt a tónak már elhagyott részeire. Pusztított erdővel és tövises bokrokkal benőtt járhatlan sziklaterület uralkodik e parton. Csak a Korita-szakadás oldalain és a terraszok simább részein akadnak szántók és egyes házcsoportok. A hol úgy tetszik, mintha végére értünk volna a tónak, mert hatalmas szirtek egészen el akarják zárni, ott a túloldalon magas sziklatetőn emelkedik élénken kilépve az erdős háttérből *Zaskoplje* sárga fellegvára, ősi fészke a *Kidinovics* bégeknek, a kik egyenesen *Kulin* bántól származtatják magukat.

De a tónak még nincs vége. A mint az út a szirteket meghaladná, látjuk, mint törnek át a vizek a réteken, mint vetemednek át a szélesebb közökön, lezuhogva küzdelmük egész tajtékozó dühében egy második tóba, ez a második pedig már szélesebben és szabadabban egy harmadikba. Így terjed a zuhatagok által meg-megszakított tavak e sorozata összesen öt kilométernyi távolságban egyenesen nyugatról keletre: bűvös látvány a hab-fehérnek, a víz-zöldnek és kéknek minden árnyalatában, hatalmas szikla-falak és tornyok, ősi romok és amaz erdős gúla-hegyek közt.

Az útnak szűk szorosa, mely eddig néhol lejött egészen a tóparti vízi virágokig, egy óra múlva dombon vezet át, mely parasztházakkal van borítva, $\frac{1}{2}$ óra múlva kupolás muhammedán zárda mellett vezet el, mely *Mile* falvához tartozik, és végre ott, a hol a Pliva ismét kifolyik tavából, felkerül a Jajcza előtti utolsó gerinczre, melynek tetejét elérve egyszerre vetődik fel előttünk maga a város, és minő város!

Ugyanolyan gúlahegy, a minők már egész utunkon fel-feltűnedeztek, emelkedik a tompa szögben, melyet a most már délkeletnek forduló Pliva a délről északnak kanyarodó Vrbasz folyójával képez.

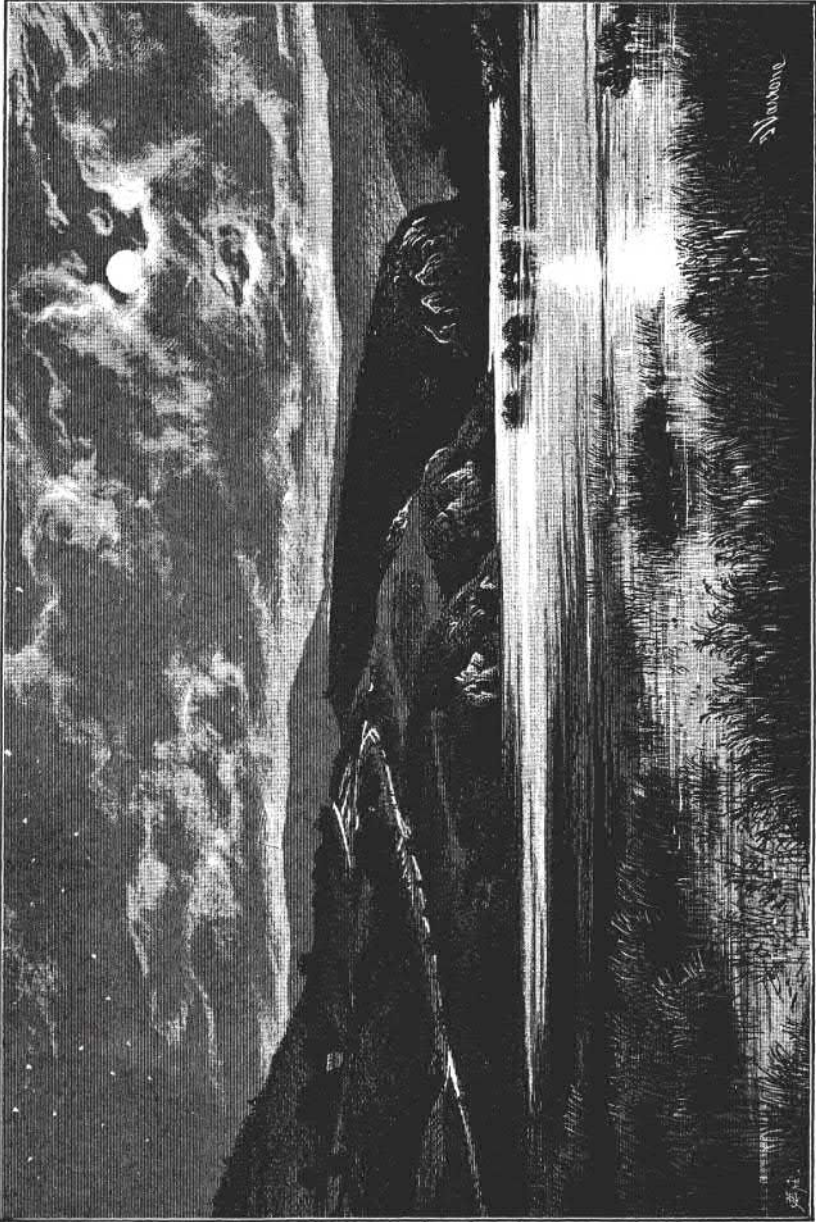
Odon terjedelmes fellegvár koronázza a hegyet erkélyes tornyokkal, ormos bástyákkal, melyekről komor ágyúk tekintenek le; hatalmas szögekben futnak le és körül a várfalak erősített kapukkal, és e falakon belül és kívül tele van az egész gúla-hegy a vár fokától a;z aljáig festői keleti jellegű apróbb-nagyobb házakkal, melyek mint a fecskéfészkek ragadnak rajta. Balra a Vrbász mély sziklamedre, jobbra a Pliva és tavai egyik a másik fölött, köröskörül tanyák, házcsoportok, egy-egy régi várrom vagy minaret messze elszórva buja szántó-földek és kertek közé, mindez körülvéve amaz erdős gúla-hegyek, az előtért elzáró sziklafalak és a kékes távolból áttekintő kopárabb hegylánczok által.

Ilyennek mutatkozik *Jajcza*, pedig ez még nem a legszebb oldala. Mert csak a gúla-város túloldalán és miután megkerülte volna, megvehetetlen várárkot képezve, vetődik a Pliva vize a Vrbász folyamába hatvan lábnyi szélességben, kilenczven lábnyi magasságból, bömbölő óriás zuhatag, melynek széjjelporzó víztömegeiben szivárványt vet a nap.

Mivel a gerincz, melyen vagyunk, a tulajdonképi városnál maga sabb és csak kevéssel alacsonyabb a fellegvárnál, melyhez egyik vékony ága felvezet, a városnál elébb a fellegvárat akarjuk meglátogatni. Megállunk és leszállunk a szekerekről egy egészen magában álló középkori síremléknél, mely felkiáltó jelként nyúlik vékonyan a magasba, alján mélyen kivájva, oldalain lekopva; csak egy görbe kardnak még megmaradt féldombor-műve mutatja, hogy vitéz emlékéit örökíti meg. A nép bosnyák király sírjának tartja. Valóban itten érte utol a veszedelem az utolsó bosnyák királyt, és e vár maradt a bosnyák királyság bukása után is még sokáig a régi Boszna utolsó védbástyája, védelmezve magyar fegyverek által körömszakadtig. Csak a mohácsi veszedelem után került német kapitány kezére, és ekkor aztán meg is dőlt csakhamar a győzelmes félhold előtt.

Érdemes, hogy minekelőtte belépnénk, emlékezzünk múltjáról.

Jajczánál veszett el belviszály és török fegyver alatt a bosnyák királyság. Néhány hét alatt hetvennél több város esett II. Muhammed

A PLIVA TAVAI

kezébe. Tomasevics István király, az utolsó Kotromán futás közben elfogva kivégeztetett, némelyek szerint elevenen megnyúztatott. De Jajczánál támasztják fel még egyszer magyar fegyverek a bosnyák királyságot.

A retentő hírek érkezére még ugyanazon 1463-ik évben mint a sas üt le a hódítóra Mátyás király. Számos bosnyák főúr csatlakozik hozzá, az elsők egyike a halomföldi (hercegovinai) István herceg fia Ulászló. Még az ősz folytán visszafoglalja az északi tartományokat, Ozorát és a bosnyák Alföldet, melynek Jajcza mindenkor főhelye és Kljucs mellett legerősebb vára volt. Csak csekély terület, a felső Boszna völgye és az alsó Drina mente marad török kézen.

A később, 1503-ban kötött békében magyar kézre jutnak Jajcza, Imoszki, Prolozsác, Ljubuski, Mosztár, Pocsitelj, Blagaj, Prozor, Livno, Vienác, Komotin, Vratnik, Travnik, Növi, Kljucs, Bihács, Dobo, Maglaj, Dubrovnik és Zwornik várai. De már 1463 december 6-án Jajczában állít ki Mátyás okmányt, melylyel a halomföldi Ulászlót jutalmazza* és 75 várat ugyanazon gyorsasággal vesz vissza, a melylyel bevette a török. Jajcza ostroma hét napig tartott és az ostromlókkal kezdet fogtak a lakosok, hogy szabaduljanak a töröktől, a ki elvitte volt asszonyaikat, gyermekeiket.

Innen fogva török-magyar Ilionná válik Jajcza, egyik védbástyája a kereszténységnek. Már 1464 tavaszán 30,000 embernyi sereggel ismét *Jajcza* előtt áll II. Muhammed. De ostromai megtörnek a vár védőjének Zápolya Imrének erején, és mire híret vette volna, hogy ismét közeledik maga Mátyás, a szultán felhagyott az ostrommal, nehéz ágyúit is a Vrbászba dobva, hogy könnyebben menekülhessen.

Mátyás király még ez évben megkezdte a visszahódított ország-részek szervezését, Zápolya Imrét a horvát-dalmát bánt nevezvén ki a tartománynak nem bánjává, hanem kormányzójává. Később (laci Thúz János rövid, tán csak címzetes bántása után) Ujlaky Miklós a mácsói bán alá rendelte Mátyás a bosnyák földet 1467 körül, majd 1472-ben bosnyák királylyá nevezte ki az addig báni minőségben szolgált gazdag főurat. A királyság főtámaszai a viszonyok s az új szervezés következtében a jajczai s szreberniki bántások lőnek; az

* Fejér (Pray) Commentarii hist. de Bosniae— cum regno Hungariae nexu p. 67 -70.

előbbi az Alföld, az utóbbi a régi *sói* bántság területén, mely a Boszna és Drina folyói közt terül el s az ozorai bánssággal együtt képezé a Vrbász és Drina közt elterülő úgynevezett ozorai földet vagy ozorai tartományt. Fővárosa az új életre keltett bosnyák királyságnak ezen-től Jajcza volt és Jajcza falai körül folyik le Bosznia történelme azon 64 esztendőn át, mely alatt a magyar a törökkel küzd birtokáért.

A magyar fegyverek által Szerbiában is vívott győzelmek foly-tán a szultán Magyarországra küldé az oláh vajdát, hogy fegyver-szünetet kínáljon, sőt békét kössön. Mátyás visszautasítva az ajánla-tot, újabb nagy keresztes hadjáratra készült. Ezt azonban a pápa sürgetésére nem a török, hanem a huszita Podjebrád cseh király ellen vezette. A szultán 1473-ban, — olyan volt Mátyás tekintélye — megújította ajánlatát, sőt kész volt átengedni egész Boszniát, ha Magyarországból szabad átvonulást nyer Németországba. Mátyás, noha vizsálya Frigyes császárral megújult volt, elutasítá ezt az ajánlatot is.

Ismét és ismét vezettek seregeket Jajcza ellen Muhammed, majd Bajazid. De a város lakosai és őrsége megmutatták, hogyan tudnak harcolni olyan uralkodó alatt, mint Mátyás, és rendületlenül tartot-ták a várost, míg a magyar seregek falai alatt verték vissza az ostromlókat. Újlaki Miklós halála után újabb király nem neveztetett ki. Fia csak *ccDux Bosnae*» nevezi magát 1492-ben kelt okmányban. De magyar bánok kormányozzák tovább Ozorát és az Alföldet. Jaj-czai bán 1499—1501-ig Boriszlai Ferencz, 1502-ben Batthyány Bol-dizsár, 1505-ben Kanizsai György és Bebek János, 1507-ben Bartal vránai perjel, 1508-ban Zthresemley György, 1520—1526-ig Kegle-vics Péter.

A szultán tudta, hogy Magyarország szívébe és Németországba nem vezetheti seregeit, míg magyar hadak Boszniából fenyegetik visszavonulását. Mátyás halála után tehát gyorsan megújulnak a török vállalatok Jajcza ellen, melynek fontosságát minden oldalról felismerik, elannyira, hogy a pápa felhívja az összes keresztény feje-delmeket, hogy e várat veszni ne hagyják. Még Velence is pénzzel támogatta védelmét. 1500-ban csakugyan Jajczának vezeteti seregét Bajazid szultán. Mátyás fia, a hős Corvin János, a ki a Drávántúli részeket kormányozta, megverte azonban a törököket a vár alatt, úgy, hogy ezrével veszték a Vrbász vizébe.

1520-ban súlyos csapásokat mértek a szendrői és boszniai szand-sákbégek a magyar Boszniára. *Zwornik* a Drina védvára elesett a parancsnok Mathusnay Tamás hanyagságából, miután kellőleg élelmezve nem volt. Elesett *Tesánj* is, Ozora kulcsa. De Jajczát nem engedte az öreg *Keglevics Péter*, és e város védelme a magyar Bosznia utolsó fényes emléke.

Zwornik és Tesánj vétele után *Ferhdt* basa boszniai beglerbég 15,000 emberrel átlépte a Szávát, de Tomori Pál, Bánffy Jakab,

JAJCZAI OBELISZK

Radó Ferencz, Kállay János és Bárdy István kapitányok által teljesen megveretett és maga is odaveszett. Utódja *Uzref* basa, hogy kiköszörülje a csorbát, *Szinan* epirusi basával, valamint a *belgrádi*, nándorfehérvári és szendrői basákkal most újra Jajcza ostromára indult.

Miután a törökök egy ideig hiába ostromolták a várat, úgy látszék, hogy meddő törekvésüket feladják. De *Keglevics Péter* megtudta, hogy ez csak csel; hogy a törökök megállapodtak, az erdők

védelve alatt vagy hegyszakadásban rejtőznek és ottan éjjel-nappal ostrom-hágcsókat készítenek. Keglevics tehát még ébrenben őrizte a falakat, csapatainak egy részét pedig kiküldte az erdőbe, hogy ottan

A CSONKA TORONY

lesben álljon, míg ágyúszó adandja a jelt, hogy ráüssenek az ellenségre. De még további cselhez is folyamodott. Ünnepestéje lévén, maga köré gyűjtötte a lányokat és asszonyokat és felszólította őket, hogy menjenek ki a város elé, a «kraljeva polje», királymező

nevű térségre* énekelni, táncolni, mint a hogyan bátor béke idején szokták.

Az éj folytán a törökök előjöttek rejtekeikből ostrom-hágcsókkal. És a mint a városhoz közelednének, hallják a víg danát és a guzla hangját, majd meglátják a holdvilágban táncoló bátor fehérnépet, ennyi gondatlanságra maguk is gondatlanul oszlanak, eldobálják a létrákat, hogy nem a várat, hanem az asszonyokat rohanják meg.

Ekkor dördül meg az ágyú, *Keglevics Péter* kirohan a várból, a lesbe állított csapat is ráüt a törökre, fegyvert fognak az asszonyok, lányok is, és lekasabolják a törököt mind egy szálíg. így mondja a jajczai monda.

Annyi bizonyos, hogy az első sereg kudarcot vallott, és a basa nemsokára újabb 20,000 emberrel volt kénytelen Jajcza alá vonulni; *Keglevics Péter* most is keményen állta az ostromot, míg 1525 június 11-én szabadító magyar sereg nem érkezett *Frangepán Kristóf* 16,000 emberével. Az egyesült bosnyák-magyar hadak győzelve véget vetett a másfélévi ostromnak, II. Lajos király pedig nagy kitüntetésekkel és címekkel ruházta fel Frangepánt, a ki egyik levelében így írja magát: ccChristophorus Groff de Frangepanibus. ., Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae speciális tutor atque protector.» Hanem ez is volt a magyar fegyverek utolsó győzelmé Boszniában.

1526 aug. 6-án elveszett Magyarország Mohácsnál. A Zápolya-Ferdinánd-viszályban *Keglevics Péter* Ferdinánd királynak adta át Jajcza várát. Ferdinánd német helyőrséget tett belé Grbonog és Kozijaner kapitányok alatt. Frangepán elesett a harcban Ferdinándpárti csapatok ellen, a mit nagy diadalnak is hirdettek ezek.

1528 elején Uzref basa boszniai szandsákbég és Mehmed Galliogli szerviai basa újra megjelentek Jajcza alatt, a helyőrség pedig most már tíz nap után feladta a várat. Vele együtt elveszett az egész jajczai bánóság és Horvátország egy része. Az erős Banjalukát Radovics kapitány feladta kardcsapás nélkül. Ozora már 1520-ban veszett el.

Jajcza s a többi végvárak elvesztet siratja már az említett Zápolyapárti *Kállay János*, ki Bosznia védelmében maga is részt vett, a Fer-

* A jajczai monda szerint itt végezték ki Tomasevics István királyt.

dinánd-párti *Báthory András*hoz intézett egyik levelében, mely a Kálly-levéltárban őriztetik és egyike a korbeli legjellemzőbb iratoknak úgy tartalma mint zamatos hangja által.

Elevenen éreztem a Jajcza falaihoz kötött mind e magyar dicsőséget, s mintegy történelmi jellemét a pillanatnak, midőn a századok hosszú szünete után a Mohácsnál odavesztett régi magyar várba ismét Boszniát kormányzó magyar államférfiú oldalán léptem be Jajcza várába. Úgy hittem, mintha még egyszer meg kellene dobbanniok ama porló szíveknek, melyek a magyar zászlókat védték egykor körömszakadtig e vár ormain, mintha négy század után érezniök kellene, hogy nem hiába estek el, érezniök, hogy a nemzetből nem haltak ki ama nagy törekvések, melyekért küzdöttek, hogy a nemzet újra fölemeli a zászlót, mely az ő kezükben összetört. Úgy éreztem, hogy a Hunyadiak eszméi érnek a nagy bukás után újabb diadalt.

És valóban olyan e vár, hogy képes helyreállítani a jelenek kapcsolatát a múlttal. A törökök nem gondoltak ugyan avval, hogy modern várrá alakítsák, de nem is hagyták elpusztulni, úgy hogy ma is a tizenötödik századot hirdeti minden ízében, mutatva nehéz vívások nyomait, de fennállva daczos épségben.

Míg a Jezeróból jövő út jobbra lekanyarodik a városhoz, balra rövid meredek gerincz egyenesen felvezet a várba, mely a hegynek csúcsán, a város éjszak-nyugati részét foglalja el. Régi sírok mellett elhaladva érünk az ormos-tornyos falba épített szűk, ódon kapuhoz, a hol a magyar bakákból álló kis helyőrség parancsnoka fogadja a minisztert, hogy vezetője legyen a vár megtekintésében. Es ritka hely, mely megtekintésre érdemesebb volna, többet, meglepőbbet mutatna.

A belső vártér egyenetlen négyszög, melynek alapja nyugatnak a jezerói tavak felé fordulva 200 méternyi hosszú. A keleti oldal, a Vrbász felé, kevéssel rövidebb, az éjszaki és déli oldal mintegy 100 méternyi. Köröskörül bástyafalak emelkednek, még mindig jól fenntartott és ujabban is javított magas ormokkal. Tetejükben már letört, belsejükben már bedőlt, de kívül még mindig erős tornyok védik a négy sarkot. A várfalakba épített czifra faragott kövek, oszlopcs-

kák és díszes oszlopfejek mutatják, hogy valamikor pompás diszépületek állhattak ez udvaron, melyeknek az annyi ostrom alatt bedőlt romjait utóbb a védművek javítására használták. A várudvaron is hevernek ilyen ékített kövek, köztük egy szép sarokpillér, alján faragott levelekkel. Ezek adhattak okot arra a véleményre, hogy itten valaha római templom állott. Azonban olasz jellegük félreismerhetlen

A KIRÁLYI CZÍMER

és megerősíti azt az adatot, hogy a hatalmas *Hrvoja* «Isten kegyelméből Spalato dicső fejedelme, egész Bosznia nagyvadjája, László király főhelytartója», a ki oly nagy szerepet játszott Zsigmond s a nápolyi trónkövetelők alatt, Boszniában királyokat tett és csapott el, Jajczában pedig mint a bosnyák Alföld független ura residiált, Luculoból való nápolyi építómesterrel emelteté várát a nápolyi Castello dell'uovo módjára. Innen eredne Jajcza neve is, mert «jajce»

annyi, mint tojás. Egyszerűbben vezethető le azonban a gúla-hegynek, melyen áll, tojásdad csúcsától. Régi épületekből most már semmi sem áll többé a várudvaron, kivéven a környező falakat és tornyokat, kirohanó portákat a meredek déli oldalon, egy pár félig bedőlt bombaszilárd folyosót s a régi erődítő művészet hasonló részleteit, melyek a híres Jajcza egykori erejéről szólnak.

A VÁR NYUGATI OLDALA A KIRÁLYI CZÍMERREL

De áll itt az udvaron egy kisebb mecset, mely már Omer basa ideje óta csak fegyvertáruul szolgál és egynehány katonai férhely. Régiségek közül csak nyolcz ágyúcső van még a várban Mátyás és I. Ferdinánd idejéből, kettő felírással és czímerrel.

Csak ha letekintünk a vár fokáról, látjuk, hogy milyen erős és megvehetetlen lehetett a középkorban, midőn modern ágyúk még nem bombázhattak a Urbáson és Pliván túl emelkedő magasabb csúcsokról.

A gúlahegy, melyen a város és a vár emelkedik, a tavakból kijövő és a Vrbászba szakadó Pliva és a Vrbász által képezett tompa sarokban áll, mind a kettőnek bal partján. Ezek a vizek tehát természetes és megvehetetlen várárok, mert kivált a Vrbász házmagaságú sziklafalak közt folyik. A két folyó közti területet a Borek kopár sziklahegysége foglalja el, mely csak szorosan a tavak partján enged a városhoz vezető keskeny közeledő utat. De noha itten a vizek nem állják az ostromló útját, eltekintve a veszélyes szorostól, melyen át a közeledés egyedül lehetséges, itt sem hiányzanak a természetadta védművek. A vár falaitól három oldalra meredeken esnek le a sziklafalak a völgybe, melyet a Borek görbülete és a jajczai gúlahegy képez. Csak alant, e sziklafalak tövében állnak itten egyes házcsoportok és csak a negyedik, délkeleti lapályosabb oldalon kúsznak fel a váp fokig azon az oldalon, mely épen a vizek által védve van délnek és keletnek.

Csupán e városrész éjszaki és nyugati oldalát kellett még mesterségesen is védeni, a mire a vártól éjszaknyugatnak a Vrbász, nyugatnak a Pliváig lehúzódó ormos falak szolgálnak, hatalmas kapukkal és tornyokkal. Ez a városrész a vizek felé leeső lejtősebb hegyoldalon, mely a várral együtt egészen el van kerítve az említett falak és a két folyó által, képezi az ó-várost. Ez mindig a várnak védterületéhez tartozott és mint másutt, itt is a tulajdonképi török város. A keresztények a természetes és mesterséges védműveken kívül, a várhegy meredek oldalainak alján álló kisebb házcsoportokban, és a Vrbász és Pliva túlpartján elterülő külvárosokban, Kozluk és Pijavitza faházaiban laktak.

Ha kitekintünk a magas várnak ormairól, az egyenesen leeső sziklameredély alatt nyugat felé messze elnyúlik a jezerói tavak hasonlíthatlanul szép látványa, zuhatagokban szakadva sziklákon át egyik a másikba, éjszaki partjaikon kopár szikla-teraszok, a délieken buja erdős hegység által beszegve, melyből kiemelkedik az Ottomal, az Osztro-Brdo és az utolsó zuhatagnál a Zaszko-plje gúlái, ez utóbbi régi romokkal és apró házcsoporttal koronázva. Szemben vele a kopár sziklákon a milei magányos kis mecset. Éjszakkal, túl a meredélyen, melybe a várszikla leesik, a mély medrű Vrbász két magas partján zöld vetések terülnek el, ezek közt a bal parton ama Kraljevo, most

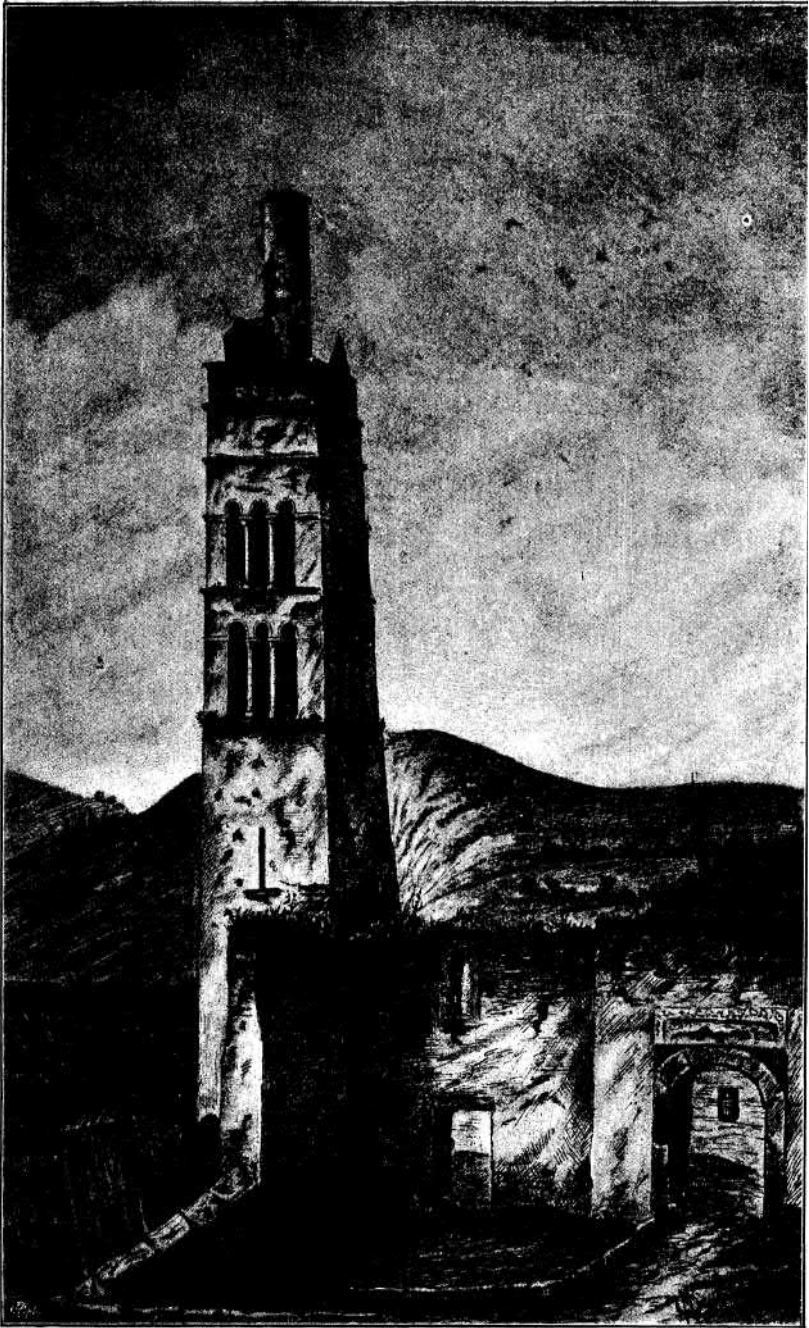
Czarevo-polje, mely a Keglevics-mondában mint a lányok tánczhelye szerepel. Közelebb, épen a vár alatt s szorososan a felvezető út mellett egy kisebb gúlaforma domb, tarka török temetőkkel körülvéve, melyen egykor állítólag a királyok nyári kéjlaka állott. Egészen az úton a Kulínovics-család sírjai. Lejebb egyes házak, melyek udvarába betekintünk. Az egyikben épen most száll le prűszkölő arabvérű szürkéjéről egyik délczeg kísérőnk, Moharem aga Szaracs, háznépétől környezve.

A Urbász jobb partján lefelé számos falú húzódik, az úgynevezett (cDnoluka), telekliget, csupa Vakuf-birtok, Chozref bég által alapítva, a szerajevói begova-dzsámia tulajdona.

Ha a várnak másik oldaláról délkeletnek tekintünk ki, a hegynek itt már nem meredek, hanem lejtős oldalán az ó-város terül el, körülzárva a Urbász és a Pliva medre és a vártól ezekhez lefutó ormozott védfalak által, melyeknek a Plivához húzódó vonalából a banjalukai, a Urbászhoz húzódóból a travniki kapu magasan emelkedik ki hatalmas tornyot hordó boltozattal.

Az ó-város a legfestőibb keleti képek egyike, a vizekhez letérgő szűk utczáival, melyekben egymás hátára szorulnak a keleti jellegű épületek, megviselve kivétel nélkül az idő által, csupa szűk helyiségek, számtalan apró ablak többnyire elrácsozva, alacsony ajtó, emeletek, melyek messze kirúgnak a földszinten túl, félig fából, félig kőből építve, a kövek közt nem egy faragott díszkő valamely régi romból kiszakítva, a falakban nem egy bomba, vagy legalább a bomba által tört lyuk.

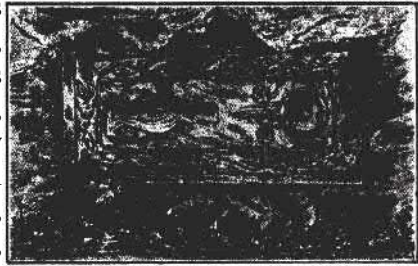
De a mi ezt a keleti látványt rendkívülivé teszi, az az európai középkornak három hatalmas épülete, mely magasan felülemelkedik mindez apróságon. Messze alattunk, már közel a Pliva partjához, egy vaskos csonka torony, egészen kerek, minden bejárat nélkül, melyben egykor állítólag medvéket tartottak a bosnyák királyok. Ettől jobbra s balra egy-egy mecset, melynek mindegyikén tisztán felismerhető még a középkori keresztény templom. A medve-toronytól délnyugatnak eső, melynek neve most is «Joánszka», valamikor Szt.-János temploma volt, a másik, délkeletnek, Lukács evangélistának temploma, négyszögű tágas épület, magasan felnyúló, románstylú campanillevel, gyönyörű karcsú építmény, mely az ó-város kellő közepéből

A LUKÁCS-TEMPLOM

emelkedik fel, egész Boszniának legremekebb műemléke. Nagyon düledezőfélben kétségkívül, kéményforma kis minarettel csonka tetején, de még mindig elég ép arra, hogy könnyen lehetne eredeti állapotába helyrehozni. A templom belsejébe római kő van falazva.

Ez épületeken túl látjuk a Pliva zöldes vizét, a Vrbász sötét medrét, túl a Vrbászon Kozluk már falusi külvárosát, azontúl merészen kifutó sziklabordáival a Hum hegyét, melynek tetején temették el, mondják, kegyes kezek, a II. Muhammed által elevenen megnyúzott utolsó bosnyák királyt Tomasevics Istvánt. A Pliván túl Pijavicza házsoportja, azontúl a Tjusina zöld magaslata. Mind e hegységek alján messze széjjel vannak szórva nyájas falusi és nyári lakok, mosolygó kertek és facsoportok közt, Volujak, Armanj, Kalina és Herczegovác községeinek egyes részei. Ilyen Jajcza látképe, tiszta, derült, meleg ég alatt, a színek és alakok végtelen változatosságában, egyszerre minden látványával egy élénk keleti városnak, mely ezúttal még ünnepiesen fel is van díszítve, és a legderültebb falusi életnek, úton-útfélen tele a legtarkább néppel, mert ma vásár is, a szomszédban pedig búcsú is van.

RÓMAI KŐ A LUKÁCS-TEMPLOMBAN

De nemcsak a földszíne fölött, azon alól is vannak Jajczának, mint igaz ódon várnak megtekintésre méltó építési emlékei, sőt csak földalatti helyiségeiben hathat reánk, meg nem zavarva semmi modern élet által, Jajcza nagy és tragicus múltja, itt érezzük igazán a régi századok történelmi lehelletét. Elhagyva a vár udvarát, mindenekelőtt ezeket tekintettük meg.

Mindjárt a vár nyugati oldalán levő kapu mellett üreg van a természiklába vágva, régi sírbolt. Hogy királyi sírbolt, mutatja a címér, mely bár erősen megkopott, de még mindég tisztán kivehető féldomborműben az üreg bejárata fölött kőtáblába van vésve. A bosnyák királyok címere ez, ugyanaz, mely pénzeiken is látható: a pajzsban egyszerű lilomos korona, a pajzs fölött sisak, melyet balról hosszasan lengő takaró, felül ugyanazon korona fed, melynek köze-

péből még magas toll-dísz emelkedik. Maga a bejárat olyan alacsony, hogy csak meghajolva lehet belépni. A belső boltozat embernyi magasságú, háttérében méter magasságú pad van a természéklából meghagyva. E padon állott volna valamikor a hagyomány szerint egyik Tvrtko koporsója. Ez azonban már azért is valószínűtlen, mert épen a Tvrtkók a címérpajzs koronája alatt még gót T betűt is szoktak használni. Hogy a sírbolt mint némelyek hiszik, az előtte állott volt kápolnához tartozott, az inkább lehetséges, bár a szikla csak igen kis épületnek engedhetett még helyet. Rövid idővel ezelőtt állott volt még itten ilyen épület; a Kulinovics család lakhelye. Temetkezési helyük most is közel van a várhoz. A Kulinovicsok, a kik Kulin bántól származtatják magukat, és hagyományaik szerint Örökösök voltak a jajczai várnagyságban, a sírboltot és címéret e kétségtelenül később emelkedett házukhoz tartozónak tekintették és a címet most is saját családi címérüknek tartják. A bosnyák királyok pénzei azonban kétségtelenné teszik, hogy ez Bosznia régi címere. Ily pénzeket, bár átalán a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak, épen a vár körül is többet találtak.

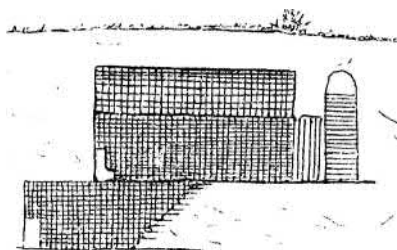
Sokkal érdekesebbek azonban ez egyszerű sírboltnál, (melyen csak a címér annyiban nevezetes, hogy a régi királyok címérének megőrzött egyetlen példánya az egész országban) a várnak tulajdonképi katakombái.

Ha a várhegynek lejtősebb délnyugati oldalán megyünk lefelé egyenest a zömök medvetoronynak, még minekelőtte a város utcáinak tömkelegébe érünk, gyepes földhullámba épített kis ajtóra bukkanunk.

Vezetőink, magyar bakák, nyitják meg a nehéz ajtót súlyos vas-kulccsal. A keskeny aknán levezető meredek lépcsőből csak az első fokokat látjuk, mert minden egyebet koromfekete sötétség takar. Egy szál faggyúgyertya világánál botorkálunk lefelé, azt is majd hogy el nem oltja a denevérek suhanó szárnyalása. 16 fokon vezet a lépcső le a katakombák szűk előcsarnokába, melyet most a helyőrség zöld-séges pinczének használ, azelőtt pedig egy vállalkozó használt volt sörös pinczének: királyok és királynék ősrégi sírboltját. Meg kell állapodnunk, mielőtt tovább mehetnénk. A katonák elébb fenyőforgácsokat próbálgatnak meggyújtani, mert ez itten a helyhez csakugyan méltó kivilágítási eszköz. A már máskor meggyújtott volt s használat után ellökött forgácsok százával hevernek szanaszét a baloldali falból kirúgó

kőpadon. De sokáig tart míg meggyúlnak, mert megannyia nedves lett a dohos levegőtől.

Végre mindenikünk kezében tart egy-egy égő forgácsot, és csak most vesszük észre, hogy vastag korom-réteg lepi el a sziklafalakat, melyekről ráragadt már kezünkre, lehullott arcunkra is. Egymásután lépünk be a jobboldali falba vájt ajtón, mely olyan alacsony, hogy mélyen meg kell hajolnunk. Lassan, óvatosan lépünk, mert mindég csak ott van tompa vörös világosság, a hova épen a fenyőforgácsot nyújtjuk, melynek homályosan lobogó, a behatolók által ide-oda mozgatót lángja különben csak kápráztatja a szemet; a talaj pedig egyenetlen, homokos helyekkel nedves, csúszós szikla váltakozik, melyen félénken húzza meg magát egy-egy salamander őslénytani,

A CATACOMBAK ÁTMETSZETE ÉS HOSSZMETSZETE

kalandos alakja. Apróbb lyukakból víz bugyog ki, a közepén pedig nagyobb üreg tátong, melyen ismét lépcsők vezetnek le. Senki sem szól a fojtó légben, a katonák, kik különben sem tudnának sokat magyarázni, csak némán mutogatják fenyőfáklyájukkal az egyes objectumokat.

Lassan-lassan látni kezdünk. A csarnok mintegy 20 lépésnyi hosszú, 10 lépésnyi széles, csúcsos boltozattal tetőzve.

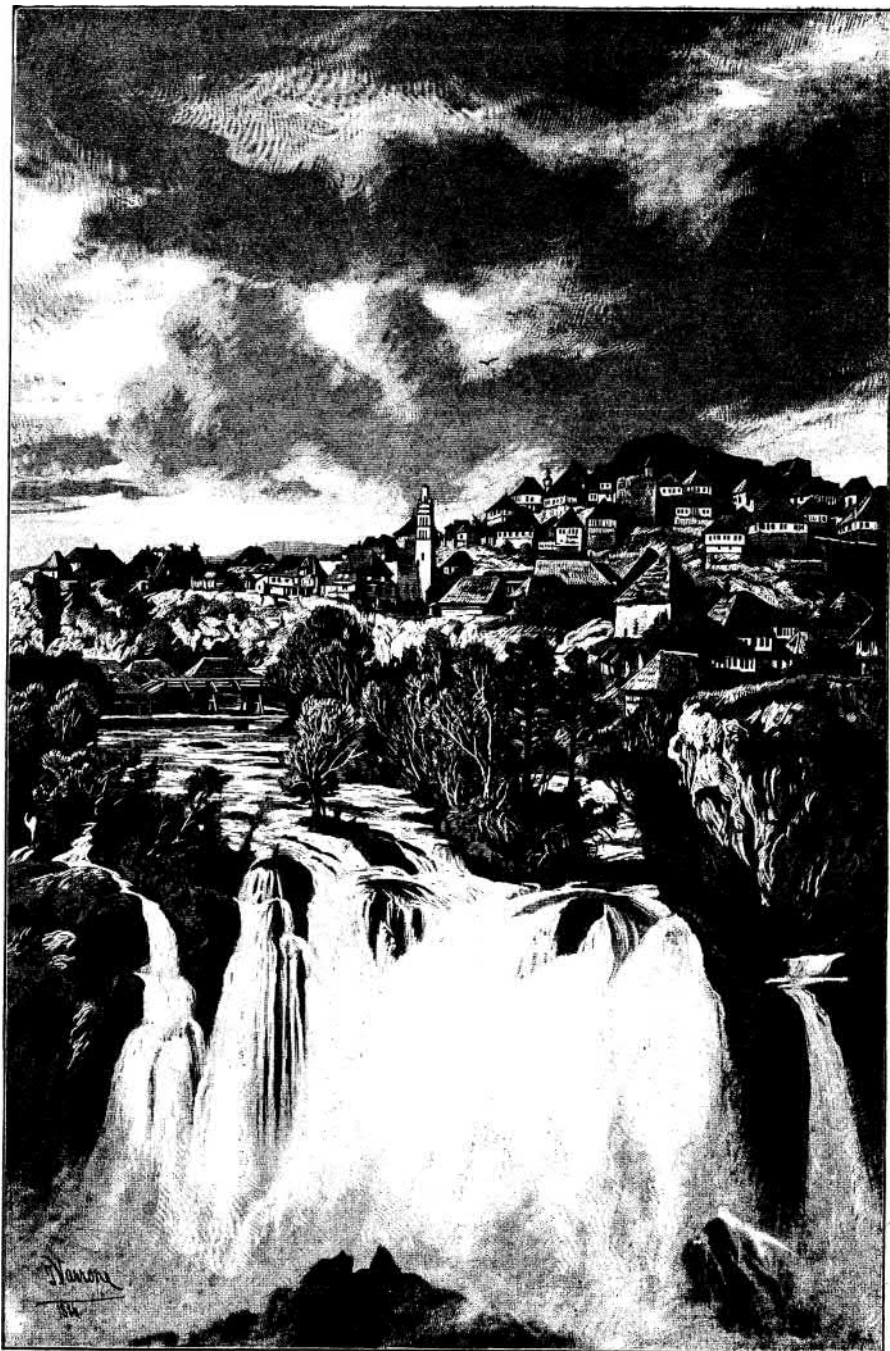
Három fülke jobbra, három balra, kettő a bejáratl szemben. A hossz-falakon oltárforma tömbök állnak. A sírfülkék összefüggnek egymással és a közép-csarnoktól a sziklában meghagyott vékony fallal vannak elválasztva, melybe áttört műví keresztek, félholdak és napok vannak faragva, úgy hogy transparentként hatnak, ha mögöttük van a világítás. A bejáratlól jobbra még egy nyílt fülke van,

köröskörül két lábnyi magasságú kőpaddal, melyben háromnegyed köralakú bevájások vannak, nyilván ülések. Minthogy az ülések fölött csurgók vannak a falba vésvé, melyeken szivárog a víz, azt hiszik, hogy ez üléseken rabokat kínoztak. A középen levő lépcső tíz fokon vezet le hasonló, de kisebb csarnokba. Itt egy nagyobb boltozat mögött szintén oltár áll, fölötte ugyanolyan áttört művű vékony fal

A CATABOMBÁK

nagy keresztel, balról félholddal, jobbról a nappal. Ezt «a királyné sírja»-nak nevezik. Az egész a legnagyobb szabatsósággal és bámulatra méltó kitartással a természéklából van kifaragva, minden fa-, vas-, vagy idegen kő-rész nélkül. De bármily bámulatos, annyira kietlen, úgy hogy csak akkor lélegzettünk ismét szabadon, mikor megint a szabadban álltunk, ismét Jajca mindenütt gyönyörű látványával előttünk.

J A J C Z A

Még a medvetornyot és a Lukács-templomot akartuk közelebb-ről megtekinteni, minekelőtte a konakba mentünk volna.

A medvetorony a Plivához vezető várfalak egyik sarkába van építve és valószínű, hogy földalatti összeköttetése volt a várral, mivel semmiféle bejárata sincs. A lakosságot babonás félelem is tartóztatja a behatolástól és pedig felekezet különbsége nélkül; ccadet», vallásos tilalom fekszik a tornyon, és a ki mégis behatolna, azt biztos baleset éri, a legjobb esetben a termését veri el a zápor. Ez persze nem akadályozta egyes tisztjeinket, hogy létrák segítségével be ne tekintsenek a toronyba.

Egészen üres, csak fenekén van törmelék és bozót. A torony magasan látható három ágyú-lőrés belül körüljárat által van összekötve, melyen az ágyúk is állhattak.

E körüljárat most bokorral és fákkal van benöve, melyek a még ezenfelül három méternyi falakon túl emelkedve, kitekintenek a csonka toronyból.

Az egykori Lukács-templom az ó-város egyik legódonabb utcájában maga szintén tetőzetlenül mered az égnek, teljesen átengedve a pusztulásnak. Belső díszítéséből is csak egyetlen faragott kőlap látható még, ez is régi római kő. Egy ideig használták a törökök mecsetnek, a mint a román-stylú torony tetejébe épített kéményszerű vékony minaret-darab is mutatja, sőt mondják, hogy háromszor volt már felváltva templom és mecset. De most elhagyta mindenki. A torony, e gyönyörű olasz campanille az érdekes rajta és a fenntartásra méltó volna, mert az egyetlen nagyobb műemlék, mely a bosnyák királyok korából fennmaradt. A felfelé szűkülő négyszögletes torony közepén felül két emeletben nyílt oszlopcsarnokokat képez, minden oldalon két-két magos faragott oszlop, mely egymással és a sarok-pillérekkel román ívek által van összekötve. A két oszlopcsarnok fölött ismét tömören emelkedik a torony, csupán párkányzatok által tagozva. Az oszlop-ívek fölötti harmadik párkányzatnál a torony csonkán le van törve, csak egyes kövek és az említett minaret-részlet állanak tetején. Farlati munkája szerint *Lukács* evangylista e templomban élt és halt volna meg, és itt is volt eltemetve. Szent hulláját a barátok vitték Velenczébe, miután a törökök elfoglalták volt Jajczát.

A konak előtt ezalatt már annyi nép gyűlt össze, hogy csak nagy nehezen tudtunk behatolni. Míg a szokásos kihallgatások folytak, a szűk utcán tolongó népnek tarka csoportjait tanulmányoztam. Velem szemben az utca túloldalán hasonló foglalkozásra adta magát a szép Lala, — spanyolul a lilium, — a helybeli leggazdagabb spanyol zsidó leánya, ki fezzel a fején, czifra selyemben, ékszerekkel teleaggatva, ült mozdulatlanul szűk ablakában és csak nagy sötét szemeit jártatta a sűrű csoportokon.

Említettem már, hogy a szomszédban búcsú volt, és a búcsúsok nagyban járultak hozzá a tolongáshoz.

Mert nagy és messze híró búcsúhely ám szerte az egész vidéken, sőt az egész országban a Jajcza szomszédságában álló Szent-Iván temploma, és a legcsodálatosabb dolgokat beszélnek róla. A Vrbászon lefelé fekszik, a folyó jobb partján, és katolikus, orthodox és muhammedán egyaránt úgy tudja és meg van róla győződve, hogy angyalok hozták át a balpartról, mikor a török seregek fenyegették. Valláskülönbség nélkül zarándokolnak is oda Szent-Iván napján mindazok, a kiknek valami bajuk van. Térden csúsznak Szent-Jánosnak aranykoronás, fényesen öltöztetett szobrához, melynek érintése után a beteg helyre teszük kezüket, meg nem feledkezve a kisebb-nagyobb obulusról sem, melyet a szobor lábainál levő tányérra kell dobni. De különösen az ördög-üzésben van nagy hatalma az ottani barátnak. Szoroson összezsúfolva guggolnak és fekszenek, gyakran rokonaik által tartva és őrizve, hülyék és őrjöngők a barát körül, a ki minden egyes fölött elmondja a szentelt formulát. Homályos lámpavilág veti határozatlan fényét a jelenetre. Visító kiáltás, sírás-rívás, jajgatás és érthetlen hangok vegyülnek össze. A muhammedán is békén tűri, hogy fejére teszi a feszületet a barát, és a szent helynek erejében való vak hittelt mondja ki Jézus nevét, a ki nagy prófétája ugyan az izlamnak is, de kihez különben nem igen szokott folyamodni, mert hiszen még nagyobb Mahomet. Itten még a muhammedán asszony is leteszi a fátyolt, nehogy útját állja a szent hatásnak. Íme hogyan győznek a népnek ősi hagyományai a felekezeti különbségeken, a legrajongóbb vallási gyűlölködésen is. Ősi hagyományokkal és a múltnak emlékeivel van különben megteleve az egész vidék. Közel áll ide *Komotin* vára, valóságos sziklatetőn, úgy hogy csak életveszéllyel lehet falaihoz jutni, melynek sem kapuja,

sem ajtaja nincs. Úgy húzták fel és eresztették le az őrséget. Az utolsó vár is volt, melyet a törökök elfoglaltak. Az ostrom alatt egy török vitéz, miután már leütötték a fejét, még jó darabig tovább szaladt. A helyen, a hol végre elesett és a hol el is van temetve, muhammedán sírbolt áll, melyhez mint szentnek sírjához zárandokolnak a muhammedánok. A katolikusok azonban azt állítják, hogy itten egy szent püspök van eltemetve, sőt hogy kincésők megtalálták volna a püspöki gyűrűt is, és így e hely is a különböző felekezetek tiszteletének tárgya. Tény, hogy Komotinnál találtak egy kigyó alakú ezüst karpereczet.

A nép hite szerint ma is rengeteg kincsek vannak a vár alatt eltemetve.

Sötét, viharos éjjel, — így szól a monda, — egy idegen jelent meg egy komotini pásztornál és felszólította, hogy vegyen ásót, kapát, lámpát és kísérje fel a komotini várhoz, mert onnan le kell valamit hozni. Gazdag jutalma lesz érte. A pásztor vonakodott. Ilyen sötétségben fel sem lehet jutni, de különben sem tanácsos éjfél körül a kísértetek ama tanyáját háborgatni. De meg a nyáját sem hagyhatja el, mert megeszi a farkas.

De a jövevény annyit beszélt a pinczékben rejtett kincsekről, melyekhez csak ő férhet hozzá, a ki parancsolni tud a kísérteteknek, addig magyarázta a pásztornak, hogy markolhat e kincsekből a mennyit csak akar, úgy hogy dúsgazdag ember lesz, ha odavész akár az egész nyája is, míg a pásztor végre vállalkozott a veszedelmes útra.

A szakadó esőben sikamlós volt a meredek szikla, a lámpa alig vetett rá ingatag világot, a bömbölő vihar majd hogy le nem döntötte az embert.

Négykézláb voltak kénytelenek útjukat keresni, fejük felett lezuhogó sziklák röpültek a mélységbe.

A pásztor átkozta az idegent és vissza akart fordulni. Ez azonban nem vesztette el bátorságát és magával húzta vezetőjét.

A mint felértek volna, egyszerre elnémult a vihar, a felhők eloszlottak, kibújt a hold és kísértetiesen világította be a romokat. Az idegen kijelölt egy helyet, a hol a pásztornak ásni kellett. Nem sokára vaslapra bukkant; ajtó volt, mely felpattant a mint az idegen

Stouffer

egy furcsa alakú kulcsccsal megérintette. Nagy csarnok tágult előttük. Az idegen figyelmeztette a pásztor, hogy siessen, mert sokáig nem időzhetnek. A mint meggyújtott egy forgácsot, az egész csarnok ragyogni kezdett a drágaságoktól. A pásztor egészen el volt kábulva, szeme káprázott. Míg az idegen oda sem hederített a kincsekre, hanem egyenesen nekiment egy fülkének, melyből kiemelt egy apró szekrényt, a pásztor mindég csak ámul-bámúlt. Az idegen a milyen hamar ment a szekrény után, ép oly sietve fordult vissza és rákiáltott a pásztorra, hogy kövesse gyorsan, mert az ajtó mindjárt becsapódik és aztán nincs hatalom többé, mely kiszabadíthatná. A pásztor mind csak a tömérdek kincset bámulta. Végre az idegen erővel kilökte az ajtót. Alig voltak kint, hogy becsapódott az ajtó. A pásztor semmit sem vitt magával, csak egy darabot, mely után kitántorogva nyúlt és melyet övébe dugott. Belülről rémes jajgatás hangzott, úgy hogy a pásztor menekülni akart. De az idegen ott tartotta, hogy újra behányják a gödröt. A völgyben az idegen még gazdagon megajándékozta a pásztor és azután gyorsan eltűnt az egyszerű kis szekrényvel együtt.

A pásztor, mikor reggel felébredt, azt hitte volna, hogy csak álom volt az egész. De zsebeiben megtalálta az idegentől kapott pénzt, övében egy drága dohány-szelenczét. Elmondta az egész történetet a bátyjának és ketten együtt újra felmentek ásóval, kapával. Felásták mélyen és messze az egész környéket, ástak napokig és hetekig, de a vasajtót nem találtak meg többé sem ők, sem azok, a kik a történet hallatára utánuk ástak tovább.

Így van tele ősi emlékekkel a történelmi város egész környéke is, megjelenésénél, úgy mint hagyományainál fogva egyike a legregényesebb pontoknak az egész országban.

De egész hasonlíthatlan szépségében még mindig nem láttuk. Csak túl a városon, túl a Vrbászon, szemben a ponttal, a hol a Pliva 90 lábnyi magasságból egyszerre szakad le a Vrbászba, egyetlen óriás zuhatagban, mögötte a város, ősrégi magas tornyaival és falaival, apró ház-zürzavarával, a hatalmas várral: csak ezen a ponton, a hol a középkor, a kelet és egy giganticus természet minden romantikája egyesül, látjuk, hogy Jajcza a maga meseszerűségében páratlanul áll az egész világon.

A hivatalos fogadtatások után siettünk le a vízeséshez. A Vrbász felé nyíló travniki kapun hagytuk el az ó várost, és a mint az alvárosból a folyón átvezető hosszú fahídra jutottunk, már látni kezdtük jobboldalt a zuhatagnak roppant víz-porfellegeit, hallottuk távol mennydörgését. A túlsó magasan, mely gyümölcsös-kertekkel és lengő kalászszal borított szántókkal szegélyzi Kozluk (a dió-liget) külvárosát, haladtunk a Vrbász felé, mind közelebb a mind impozánsabb látványhoz, míg szédítő magas lejtőn, mely egyszerre meredeken szakad le a Vrbász mély sziklamedrébe, egyenesen szemben állunk vele.

Önkénytelenül megfogózkodik az ember a lejtő szélén álló magányos gyümölcsfákba, annyira erőt vesz rajta az érzés, hogy azok a dörögve lezuhogó roppant víztömegek magukkal sodornak az örvénybe mindent, még azt is, a mi az innenső parton, messze tőlük áll. Alulról a vizek pokoli küzdelme, egy óriás boszorkány-üstnek bömbölő forrongása szédít el szemet és fület. A Pliva, a mint kijött tavaiból, 60 lábnyi egész szélességében veti le magát sziklatornyokon és bástyákon át a 90 lábnyi magasságú sziklafalak közt csöndesen folyó Vrbászba. Zárt tömegben zuhog le a vizek nagyja, csak egészen fönt szakítva meg egyes kiálló szirtfogak által. De messze jobbról és balról külön-külön ezüstszalakban lövellődnek le magasabb sziklatömegek által félreterelve egyes zuhatag-sugarak. Egyike ez ereknek — ér csak a nagy tömeg mellett, különben magára is hatalmas vizár, — az egyik kiugró sziklára vakmerően odaragasztott hitvány malom kerekét pörgeti. Csak egy pár lépésnyivel toyább elsodorná a zuhatag molnárostól együtt, hogy ízzé-porrá zúzza azon a szikla-óriáson, melyet a magasból szakított le magával a Vrbász mélyébe, és melyet most szakadatlanul ostromol éktelen dühével, úgy hogy a víztömeg, mely az egyik pillanatban lezuhog, mintha keresztül akarná ütni az egész földtekét, a következő pillanatban valóságos köd- és záporfellegekben még magasabbra felröpül, örökös permetegget szórva egész a túlsó partig, melyen bámúlva-ámúlva nézzük a természet e hatalmas játékát. Mint a dér, úgy marad meg körülöttünk füveken és bokrokon e permeteg mésztartalma.

A zuhatag maga valóságos fényáradatot képez a sötét Vrbász sárgás-barna sziklamedrében.

A fenekén a mély árnyékban képződő szürke ködökből felrobbanó vakító fehérségű víz-porfellegek rózsaszínűkké válnak széleiken a napsugaraktól.

Az egész fellegen végig pedig szivárvány vetődik.

És minő háttere van e meseszerű látványnak: Jajcza gúla-hegye, melynek fellegvár-koronázta csúcsáig húzódik fel az okker-sárga ó-város, apró keleti épületeinek zúrzavarával, kellő közepén, épen a vízesés fölött, az olasz campanille és valamivel fölebb balra a zömök medve-torony, jobbra a négyszögű csonka óratorony.

Nehezen váltunk meg e látványtól, de meg is tekintettük még kétszer, mint a hogy az ember a kedvesére elválva is vissza-vissza tekint. Csakhogy most már a város nélkül, csupán a zuhatagot magát láthattuk.

A katonai kaszinóban feltálatl kitűnő ebéd után ugyanis folytatódnak voltunk utunkat *Travnik* felé. A várost most a Pliván átvezető hídon hagytuk el, és azontúl a Vrbász bal partjáról mindjárt másik hídon e folyónak is jobb partjára kellett átkelnünk. Mind e két híd túloldalán meg-megállítottuk a szekereket, hogy leszálljunk a vízeséshez.

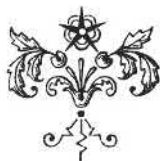
A Pliva jobb partján, szorosan a vízesés jobb oldalán, vezet meredek sziklaösvény le a kis malomtól, melyet már a zuhatag egyik sugara hajt, a Vrbász-meder aláig.

Lent állunk közvetlen a zuhatag mellett, sőt egy darabig még mögéje is kerülhetünk, úgy, hogy fátyolán át látjuk a sötét mederben dörögve tomboló fényes vizeket, melyeknek fölöttünk lezuhogó és vízporfellegekben ismét felszálló tömegei a napsugarak váltakozó visszfényében a szivárvány minden színében játszanak. Innen talán leg-tündéribb, legbájosabb a látvány. Legimpozánsabb a harmadik álláspontról. A Vrbász jobb partjára jutva ismét, de most a vízesés fölött levő második hídon, hosszan kanyarodó ösvény vezet le innen is a Vrbász medrébe, a tépett tufftömegekben tátongó barlangok és üregek mellett odáig, a hol a zuhataggal megint szemközt állunk, épen legelső álláspontunk alatt, de ezúttal megint mélyen lent a sötét mederben.

A városból és vidékből innen mit sem látunk, a zuhatag mintegy izolálva, de egészen áttekinthetően és közvetlenül előttünk áll, és

csak innen, a legforróbb napon is mélyen árnyalt és mindég hűvös e helyen, a zuhatag esőjétől mindég vizes, mohos tuffsziklákon állva, érezzük a látvány egész hatását.

Csak nehezen fordítottunk végre hátat a ragyogó és megdöbentő tüneménynek, mely mintegy közte áll a Rajna schaffhauseni és a Giessbach világhírű zuhatagjainak, amannál jóval magasabb, emennél jóval tömegesebb, méltó, hogy vetélytársa legyen mind a kettőnek világhírükben.

TRAVNIK

AZ ERDŐ KÜZDELME. — A KARULA-GÓRA. A DOBRETICH GRÓFOK, — KÖZÉPKORI SÍROK. — TRAVNIK. — A MAGYARORSZÁGI VALL. — A RÉGI LASVA. — RÓMAI EMLÉKEK. — RABLÓVILÁG. — BOSNYÁK SZÉNANYÁSZAT.

ELHAGYVA Jajczát, búcsúzva a zuhatag és a város gyönyörű képétől, túl a Pliva és túl a Vrbász hídján, ez utóbbi folyónak jobb partján haladunk még egy darabig felfelé a Pirjakovicza és Rjéka nevű tanyákig, melyeknek közelében keletnek nyíló völgyből kis hegyi patak ömlik utunkat állva a Vrbászba, csöndesen csörgedezve szerény ellentétben a Pliva-esés mennydörgő zuhatagjával. Utunk elkarnyarodik és a kis patak jobb partján halad felfelé az erdős völgyben. A völgynek s a pataknak neve Krezluk és mintegy három órányi távoból jönnek le a Karaula-hegységből, melyen át kell hatolnunk, hogy *Travntkōa* érjünk.

Eleintén a Hum-hegyet kerüli meg az út, egyenesen a Kraljevo-Grob alatt, a hol a monda szerint az utolsó bosnyák király van eltemetve. Mindinkább magányosabb lesz a vidék, a mint a Bozikovác-Planina alá érünk. Csak egyszer látunk kis házcsoportot a Krezluk túlpartja fölött. Sűrű erdő borítja a völgy mindkét oldalát mindvégig, de maga az erdő is mindinkább a pusztulás képét nyújtja. Roppant tömegekben állanak ugyan a sudarak, hatalmas bükkök, óriás fenyők őserdeje. De a halál lehellete van rajtuk, az erdő-ösök megdőböntő kryptájában haladunk. Itt állanak e sudarak, az egyik törzs a másik

mellett felnyúlva magasan, de lehámlott, kísértetiesen fehér sudarak, kopáran az egyik, kiaszott gályákkal, a másik vörhenyes tükkel, és a messze kinyúló ágakról lelógnak hosszan és szomorúan, mint a gyász-
nak fátyola, barnás-szürke mohák, melyek kiszívják az elveszetteknek
utolsó élet-nedűjét. De e meghalt s a viharokkal még halálukban is
daczoló óriások alatt mindenütt új hajtást ereszt a buja föld s a
gyöngye csemeték sűrű sokasága egymással küzd világosságért és
levegőért, nem törődve azzal, hogy a győztest is hamar utol fogja
érni a szű, mely ez erdőben lakik és tömegesen okozza a halált.
A dalos madarak is hiányoznak, mint a hogy egyáltalán ritkák az or-
szágban és csak a krákogó szarka, a csöndesen turbékoló vadgalamb,
a messze elkiáltó kakuk hoznak életet e nagy haldoklásba.

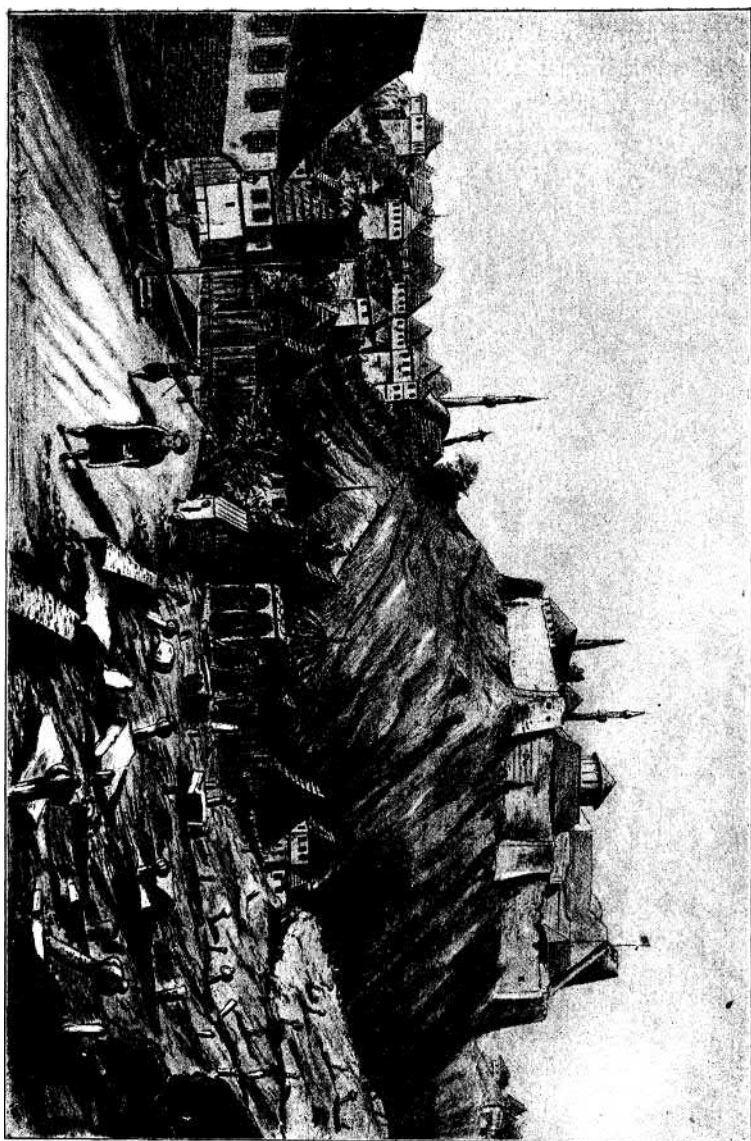
Eleintén lassú emelkedésben, majd mind meredekebben és teker-
gőbben mássza meg az út a Karaula-góra magasát, a hol mintegy
három órányira Jajczától régi török őrházakban s újabb barakkokban
van elhelyezve a vadon közepén, a Jajcza és Travnik közti etappe-
állomás. E hűvös magason már-már egészen megkopárosodott a vidék,
csak szórványosan húzódnak itt-ott egyes fasorok, ezek is pusztulva,
úgy, hogy egy-egy törzs alig különbözik az utat szegélyező táviró-
póznáktól.

Itt ágazik el az út, mely *Travnikból Skender- Vakufba* és onnan
Banjalukába vezet. Ez úton fekszik, túl a Gosztily hegyén, *Dobretitj*
helyége és nem messze attól *Zapetje*, a hol egy barlang mellett az
utolsó dobretitji grófnak történelmi érdekű sírkövét mutatják. *Blatt**
a többször publicált** feliratot következőleg olvasta: «I. H. S. Hic
jacet illustrissimus Comes Eques et Liber Baro Dobreta qui in summa
persecutione turcarum in viros nostros hic subtus in spelunca prout
relatum do . . . plenus dolore ópressus dura captivitate obiit circa
an. Domini 14... aetatis . . .»

Miután megpihentünk a barátságos őrsegnél míg lovainkat vál-
tották, folytattuk utunkat még egy óráig a Karaula-góra magasának
hegyi rétjein, melyeken itt-ott egy-egy elszigetelt tanya áll, míg végre
egyenesen keletnek a travniki síkságba nyílik a kilátás és a *Lasva*

* Reisen in Bosnien u. d. Herzeg. 106.

** M. Dobretich, Nobilissimae Familiac Comitum Dobretich, olim Regni Bosniae Opti-
matum liber genealogus. Venct. 1775-

völgyébe jutunk, mely a Karaula hegységéből oda levezet. Éjszak felől a *Gosztilj* bércze tekint át, éjszak-keletnek a hatalmas *Vlasics-Planina* terjed, melynek alján messze elhúzódik a Lasva vizétől öntözött travniki síkság. Az út meredeken, néhol meredélyben vezet le a kopár keleti lejtőn. Félóra alatt leérünk a Lasva völgyébe, melynek kezdetén egy hán és egy elhagyott mecset állanak őrt. Még egy utolsó pillantást vethetünk a *Gosztilj* csúcsára, melyen az alulról felható bükkös erdő valóságos foglalási hadjáratot látszik viselni a béreznek felső harmadára szorult fenyves ellen és aztán csaknem szakadatlanul a keskeny síkságban haladunk a *Vlasics* horgas lánczolata alatt egész Travnikig. A völgy lassan kanyarodik éjszaktól délkeletnek; elején, a hol a Karaula-gora és a *Vlasics* tömegei egymásra szorultak, a földet és a sziklákat valóságos oszlopok és óriás jegecekként tölték ki a talajból. Majd a bugyborékoló víz alakzatait veszi fel a Karaula oldala, míg a *Vlasics* lánczolatának sziklái éles szögekben fűrészként metszik el a völgynek baloldalát, egészen úgy, mint a hogy maga a gerincze is valóságos szikla-fűrészben végződik, míg oldalát vörhenyes kopár föld, itt-ott sűrű haraszt, csak elvéve facsoport vagy épen szántóföld borítja. Annál termékenyebb a Karaula alja, mely erdők alatt mindinkább szántókkal borított lapos dombokban oldódik fel E dombok és a *Vlasics* meredeke alatt, egészen az utóbbihoz szorulva, zúg a *Lasva* vize, számos mellék-ér által mindinkább szélesedve egész 20—30 lépésig, de mindég sekély, kavicsos és köves mederben. A mintegy mértföldnyire kiszélesedő völgy közel Travnikhoz ismét összébb szorul a Karaula, vagyis inkább a Radován-Planina mellék-ágainak kinyomulása által. Mert a Karaula-gora is csak a felső Vrbász és a Lasva közt elterülő Radován-Planina roppant vadonának egyik ága. Ott, a hol a Lasvához simuló mellék-ágak egyike, a *Grahovina*, egészen összeszorítja a *Vlasics*csal a völgyet, ott fekszik Travnik, a magasabb, sziklásabb *Vlasics*-oldalon a házak, a dombosabb, termékenyebb *Grahovina*-oldalon a mezők. De már jóval Travnik előtt falu falut ér. Az egész völgy átalán az élet derűjének bájos képét nyújtja elejétől végig. Dió-, mogyoró-, szederfa, bükk- és bodza-, tölgy- és fűzfa közt folyik a Lasva és mindenfelé forognak azok az apró, primitív turbinák, melyek tán még a rómaiak után maradtak a lakosságra. Ezek egy részét a *Vlasics* forrásai pörgetik, facsövekben

úgy vezetve, hogy három turbinát is hajt ugyanaz az ér. A kivájt fél fatörzsekből összetákolt csövekből jobbra-balra csurog, néhol magasan felfreccsen a víz, öntözve sűrű fűvet, mohát, harasztot. Mindjárt a völgy elején, Varosluk apró falva mellett, ódon torony áll és egy elhagyott ősrégi temető, mintegy száz sírkövel az erdő zöldjében, régi, emuit jelentőségről tanúskodva. A mintegy két óráig tartó gyors és könnyű kocsizás a sík völgyben valósággal felüdítő hatással van a kínos mászás után a Karaula zord rengetegei és sivár kopárságai közt.

Az üdülés érzete még fokozódott, midőn a fogadtatás ünnepélyességei után végre pihenőre szálltunk a konak tág és hűvös helyiségeiben, a hol értékes szőnyegek és széles keleti pamlagok közt már készen várt bennünket a kitűnő ebéd, teknősbéka leves, lazac, a páratlan travniki rák, spárga, özpecsenye, dió nagyságú eper, mind megannyi helybeli termék, bizonyosága annak, hogy Boszniában kitűnően élhet, a ki ért hozzá. Csakhogy természetesen magának kell természetni a finomabb kerti veteményeket, a ki enni akarja.

A konakban, mely a főtérre nyíló hatalmas boltozatú kapujával, földszintjének nehéz tömegével, emeletének könnyű ívezetű nyílt pitvarával, óratornyával és az egykor hozzátartozott mecset nyúlánk minaretjével elég impozánsan néz ki, ma csak szerény kerületi főnök lakik, de közel két századon át, egész napjainkig, igen nagy úrnak, az egész Bosznia és Hercegovina kormányzójának, volt székhelye. De a vali, vagy a hogy itt gyakrabban nevezték, a «vezír» címe még nagyobb volt, mint tartománya. Mert a Travnikban resideáló kormányzó basák mindvégig nem Bosznia, hanem Magyarország vezírének, magyarországi valinak cizimezték magukat és ez volt hivatalos címük a fényes portán is. A törököknél egyszerűen mindvégig fentartotta magát annak tudata, hogy Boszniában és a Hercegovinában az egykoron hatalmas magyar birodalom részét tartják kezükben. Ezeket szakították volt először el a magyar koronától és ez volt az utolsó, a mi a később csaknem teljesen meghódított Magyarországból kezeik közt megmaradt. Mivel pedig az igényt Magyarországra soha sem adták fel, a travniki kormányzó végig megtartotta a «magyarországi vali» címét. Hiszen székhelyének kiszemelése is ez igény fentartásából eredt. Szervezett török kormányzat Szerajevóban kelet-

kezett legelőször, sőt egyenesen a törököktől ered a mai Szerajevo a régi vrhbosznai vár alatt. De a mint hódítva mind tovább hatoltak s nevezetesen miután a hajczai bánsággal együtt a Száván-túli részek is csakhamar kezükre kerültek, a kormányzók is előre tolták és Banjalukába tették át székhelyüket. 1686-ban azonban, midőn a törökök elvesztették Budát, Banjalukát nem tartották többé elég biztos helynek, de Szerajevóig sem akartak visszamenni, hanem megmaradtak a középúton, mintegy jelezve, hogy vissza fognak még térni, a honnan elűzettek és így lett Travnik a tartomány fővárosa, vagy legalább a kormányzat székhelye, mert népessége, kereskedelme és politikai súlya által is a valóságos főváros mindig Szerajevo maradt. Később többször történtek kísérletek, hogy a vali Szerajevoba tegye át székhelyét. De az ekkor már muhamedán bégek alakjában újra elhatalmasodott és minden régi tradícióját újra felelevenített régi bosnyák olygarchia, melynek központi fészke Szerajevo lett, nem tűrte, hogy nyakára üljön a kormányzó hivatalnokaival és katonaságával. Mint vendég is csak a bégek gráciájából jelenhetett meg ott. Csak 1850-ben, midőn Omer basa súlyos kézzel leverte a bégek utolsó felkelését, volt képes a stambuli kormány keresztülvinni, hogy a vali ismét Szerajevóban lakjék. Addig Travnikból pactált a bégekkel, a kik régi magyar-bosnyákkori hagyományaik közül még az országgyűlés egy nemét is fenn tudták tartani és még a múlt században is egybegyűltek a vezír felhívására, hogy a kadikkal és muftikkal és más tudós effendikkel együtt tanakodjanak az ország védelméről, a mint Omer effendi, a bosnyák-török történész mondja.

E két százados kiváló helyzet meg is látszik a városon.

Mint a keleti városok általán, úgy Travnik sem tartja ugyan meg azt, a mit messziről ígér. A város előtti utolsó dombról tekintve, értjük, hogy sokan Szerajevo fölé is helyezik látképét. A Lasva-völgye összeszorul mintegy 2000 lépésnyire, a jobb parton a Grahovina-magaslatok egyik szakadásában arena-ként terjed az egyik városrész minaretek és kupolák, házak és lombok közt, a balparton a Vlasics egyik meredek és kopár sziklatömbjén ódon, szürke vár emelkedik még mindig elég jól fenntartott nehéz falakkal és tornyokkal, körülötte ismét a város épületei, mind a két partnak magaslatain messze villogó fehér kioszkok és nyári lakok festőién elszórva, az

QVARTIANOCAROCNINCIP
STIVINAPOSVITPOVSALVATNAI

előtérben nagy terjedelmű kaszárnnyák és egyéb középületek, jobbra túl a városon termékeny dombok és erdő, balra a zordon sziklahegység. Első szépségéből veszít a város valamit, ha behatolunk roszúl kövezett görbe utczáiba, de a sok gunyhó és alház közt elég épület van, mely a város egykori fontosságáról tanúskodik, régi vezirek palotái, sírboltjai, árkádok, bazárok, mecsetek stb. A közönséges faházak is elég változatosak körvonalaikban és kifestett ékítményeikben.

Mindez épületek közül, melyeket másnap közelebről is megtekintettünk, csak a vár maradt fenn a középkorból. Némelyek, tévesen, a régi Bobováczzal identificálják, a nép Tvrtkonak tulajdonítja. Valószínű, hogy a középkorban nem is volt város alatta. A régi város kétségkívül a Lasva mentén lejjebb állott, ott, a hol a völgy ismét kitágul, a Travanzskapolje síkján. Mint annyi más bosnyák város, mindenelőtt Szerajevo, Mosztár stb., Travnik előtt is terjedelmes és termékeny síkság tágul, de a város a hegyszorosba épült. De épen Szerajevo s a többinek analógiája is már arra utal, hogy a régi várost, a római, sőt a középkorit is, a síkságban keressük, a honnan csak a török időkből vonult a hegyszoros és az ottan emelkedő várnak védelme alá, úgy, hogy eredeti helyszínéről gyorsan végleg kipusztult,- lerombolva a pusztító invázió, elhagyatva a lakosság által, mely vagy az erdőben széledt el, vagy a mennyiben meghódolt a töröknek, oda vonult, a hol ezek telepedtek meg fellegvéraik körül. Valóban a helybeli hagyomány is azt tartja, hogy a régi város egy félórányira a travniki kastély alatt állott, míg a mai város területén még török időkből legelők voltak, a mire különben a Travnik név is utal. E régi város neve is Lasva volt. Hogy a síkságban álló nyílt város gyorsan elpusztult a török hódítás idején, nem csoda, midőn erre vette útját a Jajcza ellen vezetett valamennyi török hadsereg. De még egy múlt századbéli kézirat szerzője: P. Petrus a Lasva írja magát.

Nem hiányzanak annak nyomai sem, hogy ugyanott, a hová a hagyomány az elpusztult Lasvát helyezi, a mai Putacsevo falu területén, a római, valamint a középkorban is jelentékenyebb város állott. Római régiségeket az egész környéken találtak. Ezeknek egyike mely jelenleg a bécsi Belvedereben őriztetik, különösen érdekes azért, mert mintegy kézzel foghatóan mutatja az átmenetet a hanyatló antik

szobrászattól azon ó-szláv barbár kőfaragásba, mely a bogumil sírokban maradt reánk. Így azt is bizonyítja, hogy e területen jelentősebb város állott, mely a római korból átment a szlávba. Az ilyen késő római emlékeket egyenesen mintái gyanánt tekinthetjük azon durva és lapos, de antik motívumokkal bővelkedő bosnyák középkori faragványoknak, melyek a mérvek szertelensége által igyekeznek pótolni a művészi emelkedettséget.

Travnikban magában őriztetik a legérdekesebb római lelet, melyet az országban eddig találtak. Feliratos kő a következő verses szöveggel:

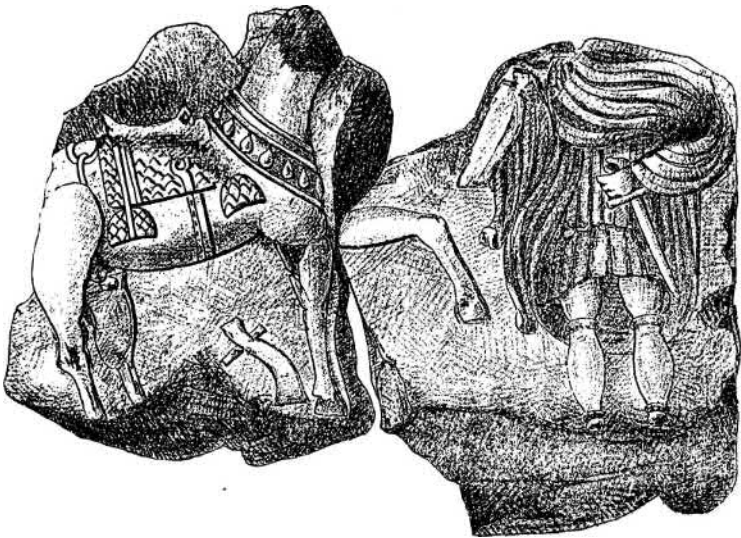
«Ultima clausurunt Parcarum stamina filo
Principii miserandi diem, quem, gloria(m) nisi,
Avus adque pater puerum dedere (p)raeclara(e)
Milita(e) patruoque suo iunxere fovendum,
Cum primum pulchra lanugine sumeret annos,
Spectantes magnum patriae columenque futurum
Heu miseri, gloriari sibi laetantque senectam.
Crudele(m) luctum domui Ravenna remisit,
Hoc miseros titulo proprium signasse dolorem.»

A Travniki plébánián őrzik. Találtatott Podrunicsi Hannái, 10 km. Travniktól a jajczai úton. 0.8 magas, 0.5 széles, 0.19 vastag. Kerete folyondár és szőlő.*

A Travanjszko-Poljének Puticsevohoz tartozó részén a föld alá merült romok számtalan nyomain találhatók, emelkedések rendes négyszögű szélekkel, egyenletes lankásokkal; az egyik hely, a hol a kőkerítés nyomain még jól láthatók, a hagyomány szerint a barátok zárdája, az egész terület a régi Lasva volt; egy régi kőhid romjai még most is láthatók, de különben csak egyes nyaralók emelkednek a legelők közt. A Travanjszko-Polje másik, délkeleti végén, a *Mosuny* nevű tanyánál hasonló nyomokkal találkozunk. Egy várnak és egy templomnak csekély rom-maradékai mutatják egy eltűnt város nyugati és keleti végpontját, míg a közbeeső területen most már csak az eke ás ki római s középkori pénzeket. A nép az eltűnt várost Karbunnak nevezi, mások szerint Travnik régi neve volt ez. Ó-szláv

* Közölte az Arch.-Epigr. Mitth. IV., Hoernes.

sírok csoportjai több helyt találhatók, a legszebbek egyike épen Travnik és Puticsevo közt az úttól balra. Travnikban magában, mint már említettem, a török kornál régebb emlék semmi sincs, a várat kivéve, melyet II. Tvrtkonak tulajdonít a hagyomány, mely azonban a beléje épített mecset, az alján elterülő régi temetők és türbék által szintén egészen török jellemet nyert. Hogy a mai Travnik a törököktől ered, a mellett az is szól, hogy csaknem kizárólag muhamedán város; körülbelül 1800 muhamedán családra 400 katolikus, 150 orthodox, 60 zsidó és 40 cigány család esik; a katolikusok

A VITÉZKAI KŐ

egészen elkülönítve, a várostól $\frac{1}{4}$ órányira eső Dolacz külvárosban laknak és csak az újon felállított katolikus seminariummal együtt épült Travnikban katolikus templom is.

Travnikból másnap távoztunk, miután még ott tartózkodásunk alatt híret vettük, hogy a közel erdőségben egy őrző agyonlőtte a Trzsics nevű rablót. Épen utazásunk alatt több ponton merültek fel akkorában apróbb bandák, a nélkül, hogy keletkezésük a viszonyokból és közhangulatból érthető lett volna. Csak hetekkel később derült ki, hogy összefüggésben vannak azon kalandos mozgalommal, melyet egyes szerbiai radikálisok az Obrenovics-ház ellen

ugyanakkor megkísértettek, és melyet boszniai mozgalommal is secundálni akartak.

A. kísérletek mind ottan, mind nálunk gyors kudarczot értek, a mesterségesen szervezett bandák, minden támogatást nélkülözve, hamar elpusztultak.

*
* *

Travnikból Szerajevóba Zeniczának vettük utunkat az ottani széntelegek megtekintése végett. A délkeletnek folyó Lasva völgye szélesen, termékenyen húzódik a *Vitéz* községe alatti Cumpania-Hánig, a melyen túl aztán keskeny defilébe lép, hogy nem sokára elérje a Bosznát.

E mintegy 15 kilométernyi széles völgyön át mindenütt találkoztunk a jelennek viruló élete mellett egy jelentékeny múltnak is maradékaival. Mindjárt Travnikon alól kezdődnek a bogumil-sirok festői csoportjai. Egy szűk mellék völgy tövében feltűnik északnak erdős hegyek alatt a *gucsjagörai* zárda; a hagyomány szerint a Lasva völgyéből, illetőleg az elpusztult «Lasva» városából húzódtak oda a barátok, midőn a török-vész alatt régi zárdájuk is elpusztult. De hogy itt már a rómaiak alatt gazdag, népes telep létezett, — ha nem is a Peutinger-tábla *Leusaba* állomása, mely tovább nyugatra esik, de tán második Leusaba, — az itten lelt jelentékeny római emlékek bizonyítják.

Kettő került *Puticsevo* községéből, mindjárt Travnik alatt. Az egyik azóta eltűnt,* a másik mint már emlitem, jelenleg a bécsi Belvedereben őriztetik. Ugyanaz mely rendkívül érdekes, mert sok tekintetben már az átmenetet mutatja a római faragványokból a középkori bogumil-sirok faragványaihoz.

A 2'2i m. magas, 70 ctm. széles, 20 ctm. vastag kő két mezeje közt így szól a felírás:

«Quartiniano caro conjugi Elpis titulum posuit, qui Salona in fata ruit».**

* C. I. L. III. 2766 alatt közölve van.

** Ugyanott 2765.

A felső mező oszlopok közt mellképet, az alsó, már közel a középkori modorhoz, leveles keretben embert és lovat mutat durva kivitelben, helytelen arányokban. (Közölte Hoernes.)

Említve voltak már az itteni talajnak feltűnő egyenetlenségei, melyek régi elpusztult városra vallanak.

Az egyiknél, a hol falak nyomai még jól láthatók, mutatják a régi barátságáru helyét.

Közvetlen *Vitéz* községe alatt 1879-ben egy tumulus felkutatásánál egy sírkápolna alapjait fedezték fel, melyekben a csontvázak közt sarkantyúkat és némi ezüst-filigránt is találtak. A lelet egy részét a bécsi udvari múzeum őrzi. Az innen;^{3/4} órányira éjszakknak fekvő *Vitézka-Capella* nevű háznál, mely azelőtt a községbeli katolikusok imaháza volt, feliratok töredékein kívül római faragványt is őriznek; fegyveres férfi tunicában és pallóimmal gazdagon felszerelt lovat tart. (Közölte Hoernes.)

Cumpania-hántól a *Vitrenic.za* hegységen át északkeletnek nem sokára elérjük *Zeniczát*, ugyanazon úton, a merről Szerajevóba utaztunk volt 1882-ben, midőn *Zenicza* még végpontja vala a vasútnak.

Zenicza volt az első pont, a hol szénbányászat nyílt meg Boszniában. A szénbányászat modern dolog, a gépek korának volt fenntartva roppant kifejlődése. Bármennyit bányásztak Boszniában már az ó-kortól fogva, a *szénnek* kiaknázása csak az occupatio után kezdődött.

1880 május 4-én nyíltak meg az első munkálatok *Zeniczánál* az ez év elején a kormány és a (szénipar-egyesület) közt létesült egyesség alapján. A munkálatba vett telep ereje 15 m., minősége 4485 cal.

A termelés az első évben 50,000 métermázsa volt, és két év alatt 133,000-re emelkedett. A termelésre 2.000,000 métermázsa van előkészítve, a szénzállítás folytonosan növekedik, a Boszna-vasút, Szerajevó, több Száva-hajó és néhány szlavóniai ipartelep innen fedezik szén szükségletüket.

E szerencsés kezdeményezés után a kormány maga vette művelés alá a mosztári és a krekai (*Tuzla m.*) jelentékeny barnaszéntelepeket. Az előbbiből kapja most már szenét a mosztár-metkoviczi vasút, mely által megnyílt a szénkivitel lehetősége Olaszországba is.

Itten négy telep van, a legerősebb 9 m., minősége 4280 caloria. A krekai bánya a tuzlai sófőzdének és a doboj-tuzlai új vasútnak fogja a szenet szolgáltatni.

Széntelepek találtattak már az ország más pontjain is (Banjaluka, Bjelina), cíe művelés alá még nem kerültek. A bosnyák szénbányászatnak szakemberek nagy jövőt ígérnek.

A bánya megtekintése után vasútra ülve, néhány óra múlva megérkeztünk Szerajevóba.

FOJNICZA ÉS A BOSNYÁK CZÍMERKÖNYV

A FOJNICZAI ÉRCZVIDÉK. — A VÁROS. — A BARÁT-ZÁRDA. — FRA GRGO MARTICS.
MÁTYÁS KIRÁLY CASULÁJA. — EGY KOSNYÁK KIRÁLY ARCZKÉPE. — AZ ATHNAMÉ.
A CZÍMERKÖNYV. HITELESSÉGE ÉS ÉRTÉKE.

SZERAJEVOI tartózkodásunk alatt átrándultam Fojniczába, főkép az ottani barátzárda Bosznia múltjára vonatkozó érdekes régiségeinek megtekintésére.

A buszováczi utat követve Kiseljakig, a hol a Boszna felé törekvő Lepeniczával egyesül a nyugatnak emelkedő bérczvidékről lesiető Fojniczka-rjeka, innen fogva e hegyi patak szűk bükkös völgyében haladtunk fölfelé, és mintegy másfél óra alatt behajtottunk Fojnicza bányász-gunyhói közé, melyeket várszerűen dominál jókora magaslatáról a régi híres barát-zárda.

A városban régi ismerősnél, *Szirmay* járási főnöknél szálltam és barátságos reggeli után mindjárt felindultunk a zárdahegynek meredek szerpentináin.

Fojnicza és a délkeletnek fekvő *Kressevo* híres városok voltak az egész középkoron át; vas-, réz-, ezüst- és higanybányászatuk adott nekik lendületet, jólétet, jelentőséget és messze idegen országokra terjedő nevezetességet.

Így támadtak itt a gazdag raguzai kereskedőtelepek közt a máig is fennálló nagy barát-zárdák, és Fojniczában valamint Kressovóban gyakran tartózkodtak a bosnyák királyok is. Az egész hegység

a két város közt ősrégi bányászat nyomait mutatja, melyből egész az occupatióig fenn maradt egy more patrio, háziiparilag űzött vasbányászat; azóta ismét gyorsan fejlődik kivált Fojnicza körül e régi ipar és főleg a középkorban ki nem aknázott antimon érez nyújt gazdag eredményeket.

A bosnyák királyság utolsó évtizedeiben, Viszoko hanyatlása után, Fojnicza emelkedett az ország legfontosabb kereskedelmi központjává, egy «comes»-nek volt állandó székhelye, az ezüst-kereskedelemmel foglalkozó több raguzai nobili-családnak rendes tartózkodása, és itt volt a királyi udvar is, *Kozao* várában, melynek romjai ma is láthatók a 6800 lábnyi Zecz oldalán, mely a Fojniczka, a Vrbász és a Neretvicza forrásai közt az Adria és Feketetenger vízvázasztója az országnak legmagasabb csúcsa.

A mai Fojniczának mintegy 2500 lakója van, többnyire római katolikusok, feltűnően szép faj, legnagyobb részt bányász és kovács.

A zárdahegyről egyike nyílik a legszebb kilátásoknak a patakok által több csoportra oszló városra, melynek barna faházai közül fehéren emelkedik ki a két mecset, és a Fojniczka, a Dragocsa, a Zseljeznicza vizeinek völgyeire.

A zárdába, mely jelenleg a legszebb, a legnagyobb és a legódonabb zomatú katolikus zárdája az egész országnak, leveles díszítésű régi kereszt mellett léptünk be. Az udvarban egy ajtón kopogtunk, mely fölött arany betűkkel van felírva: «Clausura.» Egy barát nyitotta fel az ajtót, melytől meredek falépcső vezetett fel az emeletre; a lépcső végén már ott állt a zárdafőnök, a ki bevezetett bennünket a tágas refectoriumba. Csakhamar többen gyűltek össze itt a barátok közül, köztük Fra Grga Martics, a népies költő, a kinek egyik utolsó műve az occupatio megéneklése volt.

A társalgás három nyelven, az ország nyelvén kívül németül és magyarul folyt, mert többen a barátok közül, és épen Fra Grga is, Magyarországon végezték a theológiát és folyékonyan beszélnek nyelvünket. Csakhamar cigarette, tüzes herczegovinai bor és fekete kávé élénkítette a társalgást. Egy körmenet után a zárdá egyszerű de tiszta helyeibe, a templom, és a barátok által fenntartott iskola látogatása után visszatértünk a refectoriumba, a hol mostan egy ódon fali szekrényből eléadta a főnök a zárdának régi kincseit.

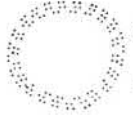
Ezek egyikét, a Mátyás király casuláját már ismertem; ki volt állítva Pesten az 1875-iki történelmi kiállításon Kállay közvetítése folytán, a ki a 70-es évek elején mint akkori belgrádi főconsu} beutazta Boszniát és e történelmi érdekű műkincset ez alkalommal mintegy felfedezte a bosnyák zárda rejtékében. A Boszniát bejárt európai utazók egyike sem látta azelőtt és nem volt róla egyéb ismeretes, mint *Farlati* adata a bosnyák barátok jelentései alapján hogy t. i. van birtokukban egy casula, melyet Katharina királyné sajátkezűleg hímezett. Mióta Kállay constatálta, hogy a rajta levő címmer Hunyadi Mátyásé, ez a kegyeletes hagyomány oda módosult, hogy Mátyás király ajándékozta Katharinának. A casula nem is hímezés, hanem zöld arany-brocat a hátlapra beszövítt czimer-paizszsal, mely lilimos arany korona alatt Magyar- Dalmát- és Csehország egyesített címereit mutatja a Corvin hollóval szívpaizsában. A szövet hihetőleg genuai mű, remek kivitelben. Jelenleg a casula már a budai koronázási kincstárban van. 1885-ben a miniszter előterjesztésére O Felsége megvette a boszniai barátoktól 6000 frton, mely összeget a barátok a zárda kiépítésére fordítják.

Vájjon csakugyan Mátyás király ajándékozta e Katharinának, vagy ami valóbbszínű, Újlaki bosnyák királysága alatt került e Boszniába, alig lesz eldönthető. A locális hagyomány, mely a casulát mindenképen Katharina, a szerencsétlen utolsó nemzeti királyné emlékéhez akarja fűzni, e részben alig dönthet; respectálnunk kell a kegyes hagyományt, mely élénken s lehetőleg kézzelfoghatóan meg akarja őrizni a nemzeti emlékeket a hosszú török rabság alatt is, de épen ezen irányzatossága kizárja a feltétlen megbízhatóságot. Ugyancsak Farlatiban azzal is dicsekednek a bosnyák barátok, hogy a szutiszikai zárdában egy képet őriznek, mely azt a csodát ábrázolja, midőn Krisztus urunk megjelenik az utolsó bosnyák kivály Tomasevics István előtt, hogy figyelmeztesse a török vészre. Kutattam a képet, meg is találtam, nyilván régi és érdekes kép, valószínűleg *bosnyák művész* műve, de semmiesetre sem az, a mivé a kegyes hagyomány tenni akarta. A kép Tintoretto iskolájára valló votiv-kép, melyen a donátor családja XVI. századbéli jelmezekben a keresztre feszített Christus és több szent előtt térdel. A képen puszkagolyóval átlyukasztott, de azért teljesen olvasható e felirat van:

н҃. 2 лздѹ зопсѣне, н҃. 1597.

н҃. Стисл҃ни. Ър҃рѡлѡнѣк

звннн ѡпѡ н

ѡ оѡж-

нз н҃се рет

ѡв

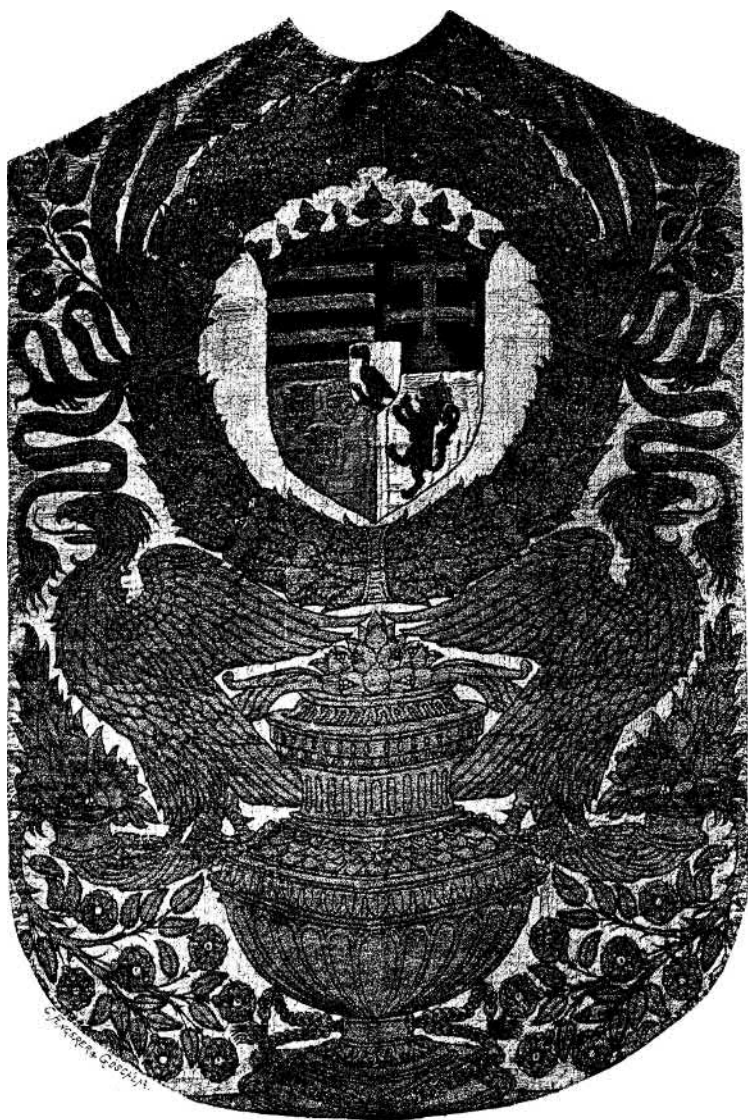
рѡнн҃ч҃ 2

«Július 2-án, Velenczében 1597. én Vragoilovics István készítet tem ezt Istennek kegyelméből és vele két évig fáradtam».

Tomasevics Istvánra, a ki 1463-ban halt meg, a kép természetesen nem vonatkozhatik; de meglehet, hogy bosnyák barát készítette, a ki Velenczében tartózkodva festéssel is foglalkozott.

Mindenesetre jobban egyezik a történelmi tényekkel, habár nem is áll minden kételyen kívül a fojniczai zárda egy másik reliquiája. Hogy kora százados, hogy fontossága történelmi, az nem szenvedhet kétséget. Mert századokon át megtette kötelességét, a barátok hatályos védelmére szolgált a vezirek előtt, a kik hitelességét soha sem vonták kétségbe. A híres *athnámé* ez, mely török szöveggel, de latin dátummal így szól:

«Athnámé. Én Muhammed szultán khán, adom tudtára mindeneknek, a kiket illet, miként gyakoroltam kegyelmet a bosnyák barátokon, e fermán birtokosain. Parancsom, hogy senki se merészelje őket háborgatni, zavarni, vagy vallásos dolgaikba avatkozni. Rendelem, hogy háborítlanúl lakhassák birodalmamat, azok pedig, a kik menekültek, térjenek vissza szabadon és teljes bátorságban és félelem nélkül élhetnek birodalmamban és lakhatják templomaikat. Sem személyüket, sem birtokukat, sem templomaikat ne zavarja sem császári személyem, sem embereim egyike sem. Meg van nekik engedve hogy bárkit behozhassanak idegen földről. Azért nyújtok nekik kegyelmet ezen fermán által és esküszöm a nagy Istenre, mennyeknek és földnek teremtőjére, a hét könyvre, a nagy prófétára, a százhuszonnégyezer szentre, valamint a kardra, melyet viselek, hogy senki se merészkedjék ellenszegülni annak, a mit mondtam, a meddig ezek a barátok az én szolgálatomban parancsaimnak engedelmeskednek.»

MÁTYÁS KIRÁLY CASULÁJA

A hagyomány szerint a fojniczai zárda-főnök, *Zvizdavics Angéla* eszközölte ki a védlevelet II. Mahomet szultántól 1463-ban a milodrázi csatamezőn.

Végre a zárdának legmagasabb becsben tartott reliquiája, a híres fojniczai czímerkönyv feküdt előttünk.

Kopott bőrkötésben, durva, jeltelen, szürke papirosból vaskos negyedrért kötet. Az első lapon a következő felírás ó-cyiril betűkben: «Rodoslovie Bosanskoga aliti Ilirickoga I Srpskoga vladania za iecno Postavlieno po Stanislavu Rubcicu Popu, na slavu Stipana Nemanjicu cara Srbliena u Bosniaka 1340.

(Czimertára a bosnyák, avagy illyr és a szerb nemességnek, összeállítva Rubcsics Szaniszló pap által, Nemanjics István a szerbek és bosnyákok császárájának dicsőségére 1340-ben.)

Erre a következő latin felírás:

«Codicem hunc continentem varia Stemata plurium No —
 bilium Familiarum Bosnensis jab ab imme —
 morabili tempore, a captivitate nempue Regni
 Bosnae stúdiósé conservatum fuisse
 a Rvdis Pribus Franciscanis Famíliáé
 Fojnicensis testamur Nos
 Fr Gregorius a Varess* Eppus
 Rupensis et Vicarius
 Apleus in Bosna Othomana
 dictu Argen-
 tina, praecipue
 veró in olim
 Episcopatu
 Dumnensi.
 Suttiscae Die 6. Julii 1800.

(Ezután a püspök pecsétje és aláírása:)

Ita est Fr Gregorius Episco-
 pus et Vicarius
 Appostolicus Mppa.

* Megjegyzendő, hogy Nyári Heraldikája (246. l.) a felírásokat is hibásan közölve, tévesen beszél «Vares ruspensi püspökről.» Fra Gregorius nyilván csak mint illetőségi helye után nevezi magát a Fojniczához közel fekvő Varess után.

A következő lapon szűz Mária a gyermekkel aranyos félholdon. Következik egy szent egy oroszlánnal. Ezután két szent egy kereszt alatt. E három vallásos festmény után jön a címerek hosszú sora, gondos rajzban és színezésben, mindenik alatt a megnevezés latin betűkkel.

Az első czimer Dusán császáré. A paizs fölött koronás sisak, ezen koronás kétféjű fehér sas; jobbra-balra szintén sisak, mindeniken két koronás oroszlán. A paizs tizenegy mezőre oszlik; szívpaizsban ugyanazon kétféjű sas, körülötte a tartományok címerei: két mezőben a macedóniai vörös oroszlán, egy-egyben Dalmátia (kékben 3 koronás fő), Szlavónia, (ezüstben 3 arany kutya) és Horvátország, (vörös-ezüst koczkák) címerei, a bolgár arany oroszlán vörösben, a rácz három ezüst patkó kékben, csatabárd mint Szerbia címere, koronás szerezsenfejű pálczák, mint Bosznia címere, vértezett kar a karddal, mint Primörje címere.

Következnek mind e tartományok címerei egyenként és itten tudjuk meg az aláírásokból, hogy a szerző szerint a keresztbe fektetett pálczák a koronás szerezsen-fejekkel, csillaggal és félhaddal a középben Boszniának, a kardos kar pedig Primörjének címere.

Családi címerek közül nem kevesebbet mint 126-ot tüntet fel a könyv. Köztük a Castrioták címere fekete dupla sas aranyban, sas karma a sisak fölött; egy Tvrtkovics-czímer arany liliomok, kék paizson; Kopjevics címer négy kopjával; Mergnjavics címer, melyben a délszláv mondák tündére, a *vila* sasos zászlót lobogtat; a Frangepán címer golyót tartó két vörös oroszlán; Ljubics-czímer repülő vörös oroszlán; Dobievics-czímer ágyúval; Grubisics-czímer repülő fehér egyszarvú; több címerben fordul elé a sárkány; halak, rákok s egyéb állatok gyakran fordulnak elő. Heraldicus hibák leginkább a színezésben mutatkoznak. Különben a címerek meglepően szépek eredetiségükben, egyszerűségükben.

Az utolsó lapon a legelőkelőbb címerek összetétele alatt e szavak állnak: «Semper Spero.»

E címerkönyv többször volt lemásolva, egyebek közt Kresics barát által 1837-ben gróf *Festettek László* számára. Legrégibb másolata díszes kiállításban, külön latin bevezetéssel és ajánlattal, némi változatokkal az első lapok festményeiben, a bosnyák Marko Skorojevics

által III. Ferdinánd császár fia, Ferdinánd Ferencz főherczeg (f 1654) számára készítve, a bécsi udvari könyvtárban őriztetik.

Létezik még egy másik «Rodoszlovje», azelőtt a szutiszikai zárda, most Strossmayer diakovári püspök birtokában, *Mátyás* király fára festett arczképének hátára vont pergament lapon, felírása szerint a raguzai Ohmucsevics Péter által 1482-ben készítve, törzsfája a szerb és bosnyák uralkodóknak, bosnyák cyrilicával írva, a fojniczai czímerkönyvben előfordulókkal egyező czímerekkel díszítve.*

Minő hitelesség tulajdonítható a fojniczai czímerkönyvnek r

Nem szenvedhet kétséget, hogy egyike a legszebb és legrégebb czímerkönyveknek, de aligha sokkal régebb, mint a bécsi udvari könyvtár példánya. A püspöki bizonyítvány kétségkívül teljes jóhiszemben van írva, 1800-ban már immemorabilis idő óta a fojniczai barátok birtokában lehetett a könyv, de a cyril felírás a legjobb esetben kegyeletes altatás. Maga Dusán császár állítólagos czímere, egészen eltekintve attól, hogy Dusán soha sem bírta Boszniát, melyet csak meg akart hódítani, annál kevésbé Szlavóniát, Horvátországot és Dalmátiát, egy sokkal későbbi kornak ízlésére vall; az összetett czímerek átalán csak a XV. században jöttek divatba és nem régiebbek az olyan alakú paizsok sem, mint a minőnek a fojniczai könyvben például Bosznia czímerét látjuk. Hogy az (dilyria) elnevezés mint politikai fogalom is teljesen használaton kívül volt az egész középkoron át, említettük volt már más alkalommal. Dusán idejében ágyú sem fordulhatott elő bosnyák vagy szerb czímerben; hihetőleg a rigó-mezei ütközetben használtak a bosnyákok és szerbek először Velenczéből hozott ágyúkat. Az előforduló családi nevek közt vannak, melyek határozottan török esedetre vallanak. És a török uralom idejére vall e végjelszó is: «Semper Spero».

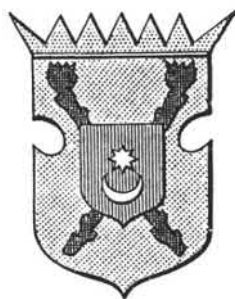
Lehet hogy a könyvnek szerzője a kétségkívül régebb és szintén a bosnyák barátoknál levő Ohmusevics-féle phantastikus Rodoszlovje által inspirálva, felhasználva és kijavítva az ezen talált országos és fejedelmi czímereket, kiegészítve azokat egyes régi családoknak általa ismert czímereivel és esetleg saját phantáziájának alkotásaival, készítette e czímerkönyvet és hogy nagyobb tekintélyvel ruházza fel,

* Gróf Pucsics által leírva: Archív f. slav. Phil. Berlin 1880, 339. 1.

nemzeti kegyelettel vétesse körül, akár a szerző maga, akár más bír-
tokosa a könyvnek írta rá, hogy Dusán császár idejében és dicsősé-
gére készült volt.

Így is kétségtől érdekes és nagybecsű kézirat, de bennünket
mégis leginkább a kérdés érdekelt, hogy honnan kerül a mindkét
Rodoszlovjében csaknem azonos bosnyák címér, a minővel az összes
bosnyák középkori emlékeken különben sehol sem találkoztunk.

Klaic (a zágrábi Obzorban) ó-szerb hagyományokra akarta vissza-
vezetni, de a mint Racki kimutatta, minden történelmi alap nélkül. Evans,
a ki jóhiszeműleg authenticusoknak fogadja el a fojniczai címerkönyv
rajzait és jelesen az azok közt látható bosnyák címert is, a szaracze-
nokkal való tengerparti küzdelmekből akarja
magyarázni a koronás szerecsenfejekkel díszí-
tett pálcákat. Az Ohmucsevics-féle címér
azonban a szerecsenfejű pálcák helyett há-
tározottan lófarkú zászlókat mutat. Itt tehát
már csupa török jelvényeket látunk. Lófarkú
török zászlókra fektetve a félholdat a csillag-
gal. Nagyon közel fekvő tehát a válasz, hogy
valamely egykorú boszniai vezírnék hadi jel-
vényeiből combinálta ki az Ohmucsevics-féle
Rodoszlovje készítője.

A BOSNYÁK CÍMER

Bosznia címérét, melynek valódi jelvé-
nyeit nem ismerte többé, a történelmi emlékekből kikutatni képes nem
volt. A fojniczai címerkönyv készítője azután, a ki egyáltalán sokat
javított és kiegészített az Ohmucsevics-féle adatokban, nagyon is törö-
kösnek találván e címert, helyettesítette a lófarkot koronás szerecsen-
fővel. A koronás fő motívumát Dalmátia címere is szolgáltathatta. De
hasonló motívum előfordul Újlaki Miklós bosnyák király síremlékén is
az illoki minorita templomban, (közölte a «Hazánk» című folyóirat) a
hol az Újlaki és bosnyák királyi koronás címerek közt előfordul két karó
alak mellett egy-egy fej is. A Spicilegium szerzője egyenesen abban a
véleményben van, hogy a törökök imponálták a régi helyett ezt a címert
Boszniára.* A XVII. századtól fogva azonban a Boszniával foglalkozó

* Spicilegium Observationum Historico-Geographicorum de Bosniae Regno, Lug. Bat.
1736, p. 84.

írók csaknem mind e czímert tekintik, nyilván a fojniczai czímerkönyv alapján, Bosznia valódi czímerül: így Orbini, *Regno dei Slavi*, p. 273 Du Fresne, (*Illyricum vetus et novum*,) Schimek (*Gesch. Bosn.*) Zsefarovics (*Stemmatographia* 1741.) Occhievai Fülöp (*Epitome Vetustarum Bosnensis provinciáé*. Ancona, 1776.) Dugonics András (*A magyarok uradalma*, 1801.) egész *Rosktevics-ág* (*Studien über Bosnien und die Herzeg*. 1868.)

Ezek alapján az occupatio után Szerajevo városában is kezdték használni e czímert.

Mínthogy ezen, valamint Boszniának tulajdonított egyéb czímerek fölött újabban élénk viták keletkeztek, érdemes lesz a bosnyák czímerkérdéssel behatóbban is foglalkoznunk.

A BOSNYÁK CZÍMER-KÉRDÉS

A TUDÓSOK ELTÉRŐ VÉLEMÉNYEI. — A TÖRTÉNELMI EMLÉKEK TANÚSÁGA. — TVRTKO HAMIS PECSÉTJE. — NINOSLAV BÁN PECSÉTJE. — A RÁMÁI CZÍMER. — KATALIN KIRÁLYNÉ SÍREMLÉKE. — A HERALDIKAI ÉS A POLITIKAI KÉRDÉS. — A MEGOLDÁS.

MÁR 1880-ban szükségét érezte a közös kormány, hogy megállapíttassanak Bosznia czímere és színei, és e végből felhívta a tartományi kormányt, hogy az országban nyomozandó történeti anyag alapján erre nézve tegyen jelentést. Az akkori bosnyák kormány a horvát bán útján a horvát akadémia elnökét, Racki Ferenczet bízta meg a kérdés tanulmányozásával.

A Racki vezetése alatt készült munkálat azután kiadatott véleményezés végett a közös kormány által a bécsi titkos levéltárnak és a magyar kormány közbenjöttével a Magyar Tudományos Akadémiának, az országos levéltárnak és a Nemzeti Múzeumnak.

Valamennyi vélemény megegyezett abban, hogy a fojniczai és szutiszikai Rodoszlovjék czímere, melyet már a bosnyák tartományi kormány is használni kezdett, semmi történelmi alappal sem bír.

De ennek elvetésével, a különböző vélemények nem kevesebb, mint négy külön czímert hoztak javaslatba.

A horvát hivatalos vélemény kék mezőben a bosnyák pénzeken és pecséteken, valamint a jajczai czímeren (lásd 144. l.) is látható arany liliom-koronát és alatta bíboros hermelin-köpenyt hozott javaslatba^ a paizs fölött hasonló koronával, alatta hasonló paláستtal.

A bécsi titkos levéltár véleménye, Fiedler osztálytanácsos által készítve, elfogadta az arany koronát a kék paizsban, de elvetette a palástot, kimutatva, hogy a horvát vélemény az egyes érmeiken és pénzeken különösen czikornyásan stylizált gót T betűt, melyet a Tvrtkok a korona alatt alkalmaztak, nézte köpenyegnek. Ehhez hozzájárulhatott volt azon törekvés is, hogy a bíboros hermelin-köpeny a kék paizsban kihozza Bosznia számára is a horvát színeket.

A Racki által inspirált horvát hivatalos véleményt megtámadta a magyar régészeti és embertani társulathoz beküldött értekezésében maga egy horvát tudós is, dr. *Bojnicic* Iván, a kinek véleménye szerint Bosznia címere vörösben három ezüst liliommal kísért ezüst pantallér.

A magyar véleményezők végre egyetértőleg oda nyilatkoztak, hogy Bosznia címere arany mezőben felhőkből kinyúló vörös vértzeti! karban görbe kard, mely címert a magyar királyok a Habsburg ház uralomra jutásától fogva kimutathatólag állandóan használták mint Ráma, azaz Bosznia címerét.

Hogyan keletkezhetett e négy ennyire eltérő vélemény?

Egy pillantás az e kötetekben is közlött számos címerekre, melyek a bosnyák királyok pecsétjein, pénzein és várain reánk maradtak, világossá teszi, hogy Racki véleménye a tévesen vagy irányzatosan bevett palást nélkül, Fiedler véleménye pedig tisztán megegyezik a bosnyák királyság állandó gyakorlatával.

De azt kell mondanunk, hogy Fiedler maga nyitott rést a magyar véleményezők támadására és eltérő véleményére, a mennyiben megkülönböztet egy régi címert — ugyanazt, mely mellett *Bojnicic* nyilatkozik — és mely szerinte körülbelül Osztojáiig lehetett használatban, és egy későbbit, mely ezentúl jutott általános érvényre, a liliomos koronát, melyet jövőre is fenntartandónak tekint.

Lássuk közelebbről a magyar véleményezők indokait.

A Magyar Tudományos Akadémia szószólója báró *Nyáry Albert** szerint: «Nemzeti királysága száz hét évig tartott korszakából Boszniának öt egymástól egészen eltérő közjogi és politikai jelentőségű címere ismeretes, s kétséget nem szenved, hogy azok variánsai a

* «Turul». I. k. i F. II. 1. — «Heraldika» 245 1. stb.

további szakkutatások nyomán idővel még többre szaporodnak. A hány ellenkirály uralkodott e folytonos polgárháborúk által marczangolt, politikai s nemzeti egységében megingatott ország trónján, mindannyian pecségeikre és érmeikre tüntetőleg pártjuk particuláris érdekeinek megfelelő családi címereiket alkalmazták.»

«A Kotromanovicsok a liliomos pantalléron kívül keresztes címer is, a Kreszticsek a liliomos koronát; Hrvoja a pantalléros és Jura bán oroszlános családi címere jelképével a kardot tartó kart alkalmazták.»

(dly módon a 107 év leforgása közben a pantalléros címerre 88, a liliomos koronára 52, a kardot tartó karra 20—25 évi használati idő számítható.)

A korán elhunyt jeles heraldikusnak, a ki derék Heraldikájával hézagot töltött be irodalmunkban, ezek az állításai csak azt bizonyítják, hogy Bosznia középkori történetében, és az abból reánk maradt emlékekben elegendőképen tájékozva nem volt. Az általa állított számos címer közül azonnal eliminálhatunk többet. Hrvoja soha sem volt bosnyák király vagy uralkodó, még kevésbé obscurus öcscse Jura. Evvel már elesik a 20—25 éves «kardot tartó kar»-os egy korszak és maga a kardot tartó kar, mint bosnyák uralkodók által használt címer. De továbbá jegyezzük meg, hogy Nyáry két pénzt közül állítása támogatására,* az elsőt pantalléros címerrel, mint Hrvoja pénzét, a másikat oroszlános címerrel mint Jura «bán» pénzét. Úgyde mind a két pénz gót írású köriratának egyszerű megtekintése mutatja, hogy mind a kettő Hrvoja pénze, melyet mint spalatói herceg veretett. Az első pénzen: «M. Chervoi ducis S.», a másikon, melyet Nyáry mint Jura pénzét közli: «Moneta Chervoi ducis Spaletii.» Jurának, a ki átalán messze le hanyatlott bátyjának tekintélye alá, pénzei nem is voltak. De Hrvoja pénzein is (lásd I. kötet 69 lapját) világos, hogy a kardot tartó kar nem mint címerjelvény, hanem csak mint oromdísz fordul elé úgy az oroszlános, mint a pantalléros paizsok felett, melyek egyike Spalato, másika Hrvoja személyes jelvénye lehet. Igaz, hogy a Nyáry által Jurának tulajdonított pénzen a kar az oroszlános paizsba le van szorítva, de

* Heraldika 247. 1. (I. kötetünkben 69 1.)

csak az éremkészítő kényelméből, vagy ügyetlenségéből, miután a sisakra, s így az oromdíszre sem maradt hely. Ez Hrvoja egyéb pénzeiből világosan kitűnik.

Eliminálhatjuk a keresztet is, melyet Nyáry arra alapít, hogy Tvrtko egyik báni lovas pecsétjén a lovag által tartott zászló, valamint a csótár is kereszttel van díszítve. Igaz ugyan, hogy a lovas pecséteken a lovag által tartott paizson kívül ilyen helyeken is alkalmaztak néha címert. De midőn itten a paizs minden kétségen kívül a pantalléros címert tünteti fel, a mellékes helyeken előforduló kereszt nem lehet címer-jelvény, hanem vallásos jelvény, melyet a bán olyankor és azért vehetett fel, midőn és mivel Róma és Lajos király kedvében járva, az eretnekek ellen akart tüntetni.

Marad tehát a sok címér közül csupán a liliomos pantallér és a korona.

Ámde az sem egyezik meg a ránk maradt emlékekkel, hogy a pantallért a Kotromanovicsek, a koronát a Kreszticsek használták volna, a mi Nyáry szerint azt bizonyítaná, hogy egyik sem országos, hanem mind a kettő csupán családi címér.

Ez a szembeállítás a Kresztics-dynasztiának a Kotromanovics dynasziával már magában is tarthatlan. Valószínű, hogy Osztója I. Tvrtkonak volt törvénytelen fia. De bizonyos, hogy Osztója maradéka és nevezetesen szintén törvénytelen fia István Tamás Osztóics király, Tvrtko véreből származtatta magát* és erre alapította uralkodói jogát. A Kotromán dynasztia folytatásának tekintve magukat, bizonyára nem vetik vala el e család címerét, hogy esetleg anyjuk családjának a törvénytelen származást tüntetőleg hangsúlyozó címerét használják. Minthogy legalább István Tamásnak anyjáról bizonyos, hogy alacsony származású volt, kérdés, hogy ilyen címér általán létezett-e? Semmi esetre sem alkalmazhattak Osztója és maradéka pecséteikre és érmeikre a *Kotromán hagyományokkal szemben tüntetőleg párttik partikuláris érdekeinek megfelelő családi címereket** a mint Nyáry hiszi. Ellenkezőleg, az első bosnyák királytól az utóisóig, mindeniknek pénzén és pecsétjein előfordul a korona-címér, *kivételesen* pedig használja a pantalléros címert a kétségtelenül Kotromán I. Tvrtko,

* Velenczéhez intézett levelében (a velencei államlevéltár, Pacti Sciolti Secr. Sen. V. Busta 5, sz. 53. acondam domini Tvrtko Regis patruí nostri.)»

de csak mint bán, és véletlenül épen az állítólagos Kresztics, *István Tamás* is (l. I. K. 79) a kinek két pénzén fordul elé.

Az az állítás tehát, hogy az első (Kotromán) korszak használta volna a pantallért, a második (Kresztics) a koronát — mely felfogást Fiedler is elfogadni hajlandó — teljesen tarthatatlan.

Hogy e pantallérral átalán végezzünk, végül itten mindjárt szemügyre vesszük Bojnicic érvelését. Racki véleményét elveti, mivel heraldikailag nem képezhet czímerjelvényt a korona, melynek csak a czímer fölött lehet helye. Ajánlja a liliumoktól kísért pantallért, mivel ez látható Tvrtko báni és királyi, valamint Osztoja királyi pecsétjén.

Csakugyan létezik a N. Múzeumban a Jeszenák-család okiratai közt Tvrtkonak egy bán korából 1357-ből való lovas pecsétje ilyen pantalléros paizszsal, ugyanaz, melyről Nyáry a keresztes-czímert is dedukálta. (Közli az Arch. Ért. XII, 383.)

Ugyanazon pecsét látható a titkos levéltárban őrzött 1367 jun. 1-éről kelt okmányon. (Közölte: *Kohne*, Bläter für Münz-Siegel- und Wappenkunde, IV. k. XL. tb. 5. sz.) és kevés eltéréssel egy 1356 márczius 14-éről kelt ugyanottani okmányon. Mindakettőnek külső körirata: S(igillum) Min(us) Tvert(conis) D' Gra(tia) Toti(us) Bosne Báni. Az előbbieken a belső cyril írású körirat: «Gn (Gospodin) Ban Stepan», az utóbbin ellenben Stepan helyett ccTvrtko».

A mi azonban I. Tvrtko királyi pecsétjét illeti, az ismert példányok ketteje (bécsi titk. levéltár, 1382 decz. 2-iki okmány és Thallóczy szerint* a velencei államlevéltár 1383-iki okmányán) annyira elkopottak, hogy biztosságot nem nyújthatnak, de valószínűleg nem pantallért, hanem a koronát tüntetik fel.

Pucic ellenben leírását adja egy szerinte 1388—89-ből való pecsétnek (Spomen. srbski II. 32.) a pantalléros czímerrel és e felirattal: «Regis Rasie Stepani Tve(r)tchonis. E szerint Tvrtko mint ráczi király használta volna a pantallért.

Létezik még egy Tvrtkonak tulajdonított pecsét, állítólag 1849-ben találtatott a dalmáciai Szinj mellett és conte Buratti tulajdonából ment át a zágrábi múzeumba. Közölte először a szent-pétervári német tudós-társaság, majd Ljubics. Egy pillantás azonban a mellékelt rajzra,

* Arch. Ért. I. 1881, 32 1. (Fiedler által Peccheti levéltári igazg. nyilatkozata alapján tagadva.)

az egésznek a jelen század első felére valló empire-modora, mely Dalmátiában a francia occupatio után maradhatott vissza és tartotta magát a század közepéig, a leletnek ideje, a felírás, a délszlávoknál újabban divatba jött Szent-György lovag egyaránt bizonyítja, hogy a politikai illyrizmusnak egy csinálmánya, egyszerű hamisítvány. A mi már *Osztója* 1400-iki pecsétjét illeti, (közölve Kukuljevics és Érdi által, stb. (1. az I. köt. 67. lapját,) csak az elfogultság azonosíthatja a három liliummal díszített pártát, mely világosan a liliumkoronát ábrázolja, a báni czímeren látható pantallérral. Korona az tisztán, mint már *Thallóczy* megjegyezte, (Arch. Ért. 1881. 30. 1.) és utána Jagic. Bojnicic azonban felhozhat vala nézeteinek támogatására

A ZÁGRÁBI HAMIS PECSÉT

túloldali trón melletti egyik czímerpaizson a pantallér a három-három liliummal.

Végre ugyancsak a bécsi titk. levéltárban van II. Tvrtko egy 1405 június 20-áról kelt okmánya szintén pantalléros pecséttel.

Ezen kívül, mint már említve volt, előfordul a pantallér *Tamás* király két pénzén, melyekre Bojnicic is hivatkozik.

Előfordul tehát a pantallér Tvrtko báni és egyik királyi pecsétjén, Dabisa és II. Tvrtko királyi pecsétjén és Tamás két pénzén. Evvel szemben azonban valamennyi királynak I. Tvrtkotól Tomasevics Istvánig valamennyi pénzén az említett kettőnek kivételével mint czímer kizárólag csak a korona fordul elé, és valamennyi királyi és állampecséten az említett négynek kivételével ismét csak a liliumos

két más pecsétet, ha jobban ismeri anyagát. *Dabisa* pecsétje mindakettő, a bécsi titkos levéltár 1392 jul. 17-iki és 1395 április 26-ik okmányain. Az elébbi publicálva Köhne báró által (XLI. tábl. 4.) a paizsban a pantallért mutatja mindkét oldalán három-három lilium által kísérve, a paizs fölött a koronás sisak a bosnyák királyi czímereken mindég visszatérő bogas oromdíszszel. A másik két oldalú állampecsét, Osztójáéhoz hasonló, de a lovas zászlaján a pantallérral, (a paizsnak jelvénye ki nem vehető többé), a

koronát találjuk a czímerben. Ez ingadozásban tehát, mely a XV. század előtt kimutatható a legtöbb czímerfejlődésnél, azt kell mondanunk, hogy a csak ritka kivételben használt pantallért teljesen elnyomta a korona használatának állandó gyakorlata. A mi a két czímer eredetét illeti, a pantalléré homályos, a koronáé világos. Tvrtko báni pecsétje mutatja, hogy a pantallér visszavezethető a királyság előtti időre. Vájjon a Tvrtkot is megelőző időből ered-e, az legalább kétes. Láttuk, hogy a báni pénzekben czímer soha sem fordul elő (I. K. 49, 55.1.) Csak István bán egyik pénzén látható sisakra emlékeztető jelvény, de nem czímer (I. 49.1.) Báni pecsét a Tvrtkoén kívül csak egy létezik, a belgrádi tudós-társaság birtokában, a Ninoslav bán által Raguza számára kiállított szövetség-levelelén. Az eredetiről vett fénykép után itten közölt pecsétből kivehető, hogy két lovas vitézt mutatott, kétségkívül dárdával egymásra rohanót, a mi az alakok tartásából kivehető. A cyril köriratból kiolvasható: «Pecsát Velikoga Bana Ninoslava,» (Ninoszláv nagy-bánnak pecsétje). Czímer nem vehető ki. De a lovagok fölötti körmetset hálózatos ékítményt mutat, mely tán czímer akart lenni; koczkái emlékeztetnek Miklós szlavóniai bánnak 1240-iki czímeres pecsétjére. (Pray, de Sigill. Tab. I. Fig. 4.) Azon körülmény mellett, hogy a liliomos pantallér Tvrtko bán előtt sehol sem fordul elő, közelfekvővé teszi a feltevést, hogy maga Tvrtko bán kapta I. Lajostól, kinek rokona is volt, az Anjou-liliomokat, vagy felvette azokat királyának tiszteletére egyszerű pantalléros paizsába. Maga a pantalléros paizs, mint valódi harci paizs a középkori bos-

NINOSLAV 1249-IKI PECSÉTJE

mutat, mely tán czímer akart lenni; koczkái emlékeztetnek Miklós szlavóniai bánnak 1240-iki czímeres pecsétjére. (Pray, de Sigill. Tab. I. Fig. 4.) Azon körülmény mellett, hogy a liliomos pantallér Tvrtko bán előtt sehol sem fordul elő, közelfekvővé teszi a feltevést, hogy maga Tvrtko bán kapta I. Lajostól, kinek rokona is volt, az Anjou-liliomokat, vagy felvette azokat királyának tiszteletére egyszerű pantalléros paizsába. Maga a pantalléros paizs, mint valódi harci paizs a középkori bos-

nyák sírkövek tanúsága szerint széltében el volt terjedve. Hasonlóképp volna magyarázható, hogy Hrvoja, mint nápolyi László helytartója hasonló címert vett fel. Mikor azonban Tvrtko királylyá kiáltatta ki magát, a koronát vette föl czímerébe, mely *egyszerre ettől fogva jelenik meg pénzein*. Az egyszerű pantallért elejti, a liliomot megtartja, de csak mellékes díszítésűi, a sisaktakarón és magán a koronán, melyet állami czimerjelvénynyé emel, és melyet ezen jellegében fenntart és megerősít az állandó gyakorlat. Ha a kettő közül valamelyik személyes vagy családi czímer, akkor a már a bán által használt liliomos pantallér ez, nem a korona, melynek eredete egészen világos a pénzek tanúságából; a királyi címmel együtt vétetett fel mint királyi czímer. Bojnicic azon ellenvetése, hogy a korona nem képezhet czimerjelvényt, a Heraldika tanúságával ellenkezik: Galiczia, Svédország címere is korona. Azon körülmény, hogy a királyság czimerévé emelt korona állandó használatát leginkább törvénytelen születésű királyok szakítják meg, visszatérve a liliomos pantallérra, azt látszik mutatni, hogy ők legalább családi czímernek tekintek, melylyel Kotromán vérük mellett demonstrálhatnak.

A korona állandó és következetes használata tehát tarthatatlanná teszi *Nydry*, azon véleményét, hogy a bosnyák királyok gyakorlata sokkal ingatagabb, semhogy alapú szolgálhatna. Ez ingadozásnak tulajdonítja azt is, hogy a magyar királyok Bosznia (Ráma) czímeréül nem a koronát, hanem a kardos kart fogadták el, melynek Nyáry magában- a boszniai gyakorlatban az utolsó «20—25 éves korszakot» tulajdonítja. Láttuk már, hogy a kardos kart Boszniában csak *Hrvója*, az is csak mint oromdísz használta. De a magyar királyok is a koronát használták Bosznia czímeréül, mind egész II. Lajosig: *Mátyás*, *Ulászló* és *János* király egyaránt. Igaz, hogy II. Ferdinánd pecsétjén, a hol az egyes tartományok kezdőbetűikkel is jelezvék, a korona már Galicziát, Rámát pedig a kardos kar jelképezi. Nyáry ebből azt bizonyítja, hogy Mátyás, Ulászló és János címereiben is Galicziát jelképezi a korona. így azonban nem lehet bizonyítani. Kétely esetén Bosznia mellett szól a praesumptio, mert Galiczia címere hamarabb hiányozhatik a magyar királyok címereiben, mint Boszniáé.

Ezek mellett tehát azon tény, hogy II. Lajostól fogva a magyar királyok a kardos kart kezdik használni, magára nem dönti el a kér-

dést, és egyáltalán nem áll, hogy «mindezek után a közös pénzügyminisztérium részéről a Bosznia címérének kipuhatolását célzó eljárás merőben felesleges, a jogfolytonosság elvébe ütköző és a bosnyák királyi címet viselő tizennégy király addigi trónjog-nyilvánítása módjának desavouálása volt. Ez eljárásra a minisztert a kétfejű császári sas alkalmazásakor tapasztalt szláv ellenzéki hangulat indította, melynek hasonló ismétlődését Boszniának a magyar korona alá való tartozására emlékeztető kardos karú címere mellőzése, s ez ország nemzeti királyai címereinek valamelyikével való helyettesítése által reményelte elhárítani.»*

Sokkal alaposabb tárgyismerettel, és ennél fogva sokkal nagyobb objectivitással indokolja *Thallóczy* a magyar országos levéltár véleményét.**

Ismertette a bosnyák királyok pénzeit és pecsétét, közölve nevezetesen az *Osztója* és az *István Tamás* okmányain használt pecsétet*** és a jajzei címeret, oda nyilatkozik, hogy a középkori Bosznia zilált viszonyai mellett, országos címerről nem lehet szó, hogy azonban a liliomos korona, melyet eredetileg Kotromán-családi címernak hajlandó tekinteni, az állandó gyakorlat által a bosnyák királyok conventionális címérévé emelkedett, melyet a magyar királyok mint fő-hűbérurak ilyenül elismertek. Másfelől azonban Magyarország, illetőleg királyi háza a XVI. századtól fogva Bosznia címéréül mind máig az 1463-ig használatban levőtől egészen elütő címeret ismert és használt. A régi címer pedig szerinte *nem a mai Boszniát* illeti, és nincs semmi ok, az eddig Boszniáénak tartott címeret: arany mezőben vörös vértetű, felhőkből kinyúló, kardot tartó kart továbbra is nem használni, mint a jelenleg occupált tartományokét.

Ezen véleményre azonban mégis megjegyzendő volna, hogy a heraldikai kérdés csak az lehet, vajjon volt-e és mi volt magának a bosnyák királyságnak címere: A tény, hogy a bosnyák királyi pénzekben, pecsétben, okmányokon és várakon állandóan és következetesen

* Heraldika. 249.

** Arch. Ért. 1881. 23. 1. «A bosnyák címer- és zászló-kérdés.»

*** *Thallóczy* az utóbbi, szerinte eddig kiadatlan, tényleg azonban már többször, utoljára *Evans* által publicált címeret I. Tvrtkonak tulajdonítja. Minthogy azonban előfordul nem I. hanem II. Tvrtko okmányain is, (bécsi titk. levéltár 1433-ik okm.) I. Tvrtko pedig nagyobb címeket használt, inkább II. Tvrtkoé lehetett.

alkalmazva látjuk ugyanazon liliomos koronát a háromszögű paizsban, fölötte sisak liliomos sisaktakaróval, hasonló liliomos koronával és ebből kiemelkedő bogas oromdíszszel; használva az első királytól az utolsóig, ha eltekintünk Újlaki Miklóstól, a ki a maga címérét használta; de használva a magyar királyok főúri pecsétjében is egész II. Lajosig: ez a tény világosan válaszol ama kérdésre. Az a kérdés ellenben, vajjon a bosnyák királyságnak a magyar királyok által is elismert címérével szemben fenntartandó-e, és pedig nemcsak a magyar közjogi actusokra, hanem különben is, nevezetesen magára Boszniára nézve is, azon rámai címér, mely a magyar közjogi gyakorlatban csak a bosnyák királyság megszűnte és elveszte után jött használatba: ez már nem heraldikai, hanem politikai kérdés, melynek eldöntése nem a heraldikára tartozik.

Sokkal inkább volna heraldikai érdekű kérdés az, hogy honnan ered ez az újabb gyakorlat, hogyan keletkezett az a kardos karú rámai címér? De e kérdésbe épen azok nem bocsátkoznak, a kik e címér mellett véleményeznek.

Pedig világos, hogy sokkal jobban állana e címér ügye, ha kapcsolatba lehetne hozni a bosnyák királyság valamely heraldikai emlékével. Csupán Fiedler, a ki e címért elveti, magyarázza eredetét aképen, hogy nem is Ráma címere, hanem igény-címér gyanánt vették fel királyaink a török kézre került *összes tartományok* jelképezésére. E vélemény azonban még annak megmagyarázását igényli, hogy ha így áll a dolog, miért fordul elé a kardos kard mellett külön-külön Rasciának és Bulgáriának is címere?

Igenis létezik pedig egy authenticus bosnyák királyi címér, melyben a karos kard előfordul. Ezt azonban az egymás ellen harczoló vélemények egyaránt figyelmen kivtfl hagyták. Úgy látszik nem ismerte egyike sem a véleményadásra hivatott egyéneknek. Az egyetlen Thallóczy az, a ki figyelembe veszi, a mennyiben annyit mond róla, hogy: «Megemlítendő még, mint döntő fontossággal bíró, a Rómában eltemetett Ilona bosnyák királynőnek síremléke, melyen a korona (XV. század) szerepel négy pajzsban.»

Az olvasó ismeri már e nagyérdékű síremléket (I. K. 93. 1.), mely nem Ilona, hanem Katharina bosnyák királyné sírköve és nem a koronát mutatja négy pajzsban, hanem a fejtől balra Kadiarina aty-

jának, István Szent-Szávai hercegnek a velencei és firenzei levéltárakból is eléggé ismert czímerét, a fejtől jobbra pedig, tehát Katharina férjének, István Tamás bosnyák királynak czímerét, a lilimos korona alatti pajzsak *a) d)* mezejében ugyanazon lilimos koronát, *a b) c)* mezőkben vágató lovas vitézt, a szív-pajzsban a kardos kart.

Tanulmányának megjelenése után alkalmam volt figyelmeztetni Thallóczyt a czímer ezen részleteire, megjegyezve, hogy a sírkő rajzát megtalálhatja Evans munkájában, minek folytán utóbb külön tanulmányt közölt magáról e sírkőről.*

E becses tanulmány azonban több tekintetben igényel kiegészítést.

«Evans úr ez emléket, mondja Thallóczy, nem az eredetiről másolhatta, hanem Alphonso Ciaconi: «*Vitae et Resgestae Pontificum Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae* etc) (III. kötet. col. 41. Roma 1677.) című munkájának egy metszetét reproducálta. E részben Thallóczynak csakugyan igaza van. Evans maga e megjegyzéssel adja a képet: «I have copied my illustration of the monument of Queen Catharine from a representation of it as existing in 1677, in Alphonsi Ciacconi *Vitae et Res Gestae Pontificum Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Auorustino Oldoino recognitae* etc. tom. III. col. 41. (Romae, 1677.) I do not know wheter the monument is still existent.»

«Rómából azonban — folytatja Thallóczy — azt az értesítést kapván, hogy a síremlék az Ara Coeli templom főoltára előtt ugyan megvan, de ágy az aláírás, mint az alak lekopvák, ezúttal beértük az Evans-féle reproductióval, mely a czímereket s az aláírást, ha nem is híven és stylszerűleg, de használatra elegendőkép közli. Az eredeti sírkövön ugyanis kétféle aláírás volt olvasható; egy cyrill betűkkel ó-szláv felirat s az ennek teljesen megfelelő latin fordítás. Az Evans-féle reproductión pedig csak a latin felirat látszik s az sem XV. századbéli typosokkal, a mellett még hibás is, mert valójában így hangzik:

«*Catharinae Reginae Bosnensi, Stephani Ducis Sancti Sabbae, ex genere Elenae et domo Caesaris Stephani natae, Thomae Regis Bos-*

* Arch. Ért. Új folyam. A M. Tud. Akadémia és a Régész. T. közlönye. Szerkeszti Hampel J. 1885. okt. 15. 328 l.

niae uxori, quae vixit annos LIV. et obiit Romae Anno MCCCCLXXVIII. XXV. Octobris. Monumentum ipsius Scriptis posuit.»

Thallóczy e nagyérdekű észrevételei arra indítottak, hogy végére járjak a dolognak. Rómában az Ara Coeli-beli papok természetesen mit sem tudtak Katharina bosnyák királyné sírjáról. Csakhamar megtaláltam azonban a szószék alatti pilléren befalazott sírkövet. A címerek és az arcz kopottak, az életnagyságú alak, valamint a felirat teljesen ép. Evans reproductiója és Ciacconi 1677-iki rajza, a címerek s az arcz kopásaitól eltekintve, teljesen egyezik magával a sírkövel, a feliratnak lapidaris betűi is ugyanazok, csak az általam közölt rajzban látható keret, melyet az eredeti után rajzoltam Ciacconi képéhez, hiányzik nála és a felírásba csekély másolási hibák csúsztak. A szöveg ugyanis, ellenkezőleg Thallóczy közlésével, így szól:

«CATHARINAE REGINAE BOSNENSI, STEPHANI Ducrs SANTÍ SABBAE, SORORI ET GENERE» HELENE ET DOMO PRINCIPIS STEPHANI NATAE THOMAE REGIS BOSNAE UXORI QUANTUM VIXIT ANNORUM LIII. ET OBDORMIVIT ROMAE ANNO DOMINI MCCCCLXXVIII, DIE XXV. OTEOBRIS MONUMENTUM IPSIUS SCRIPTIS POSITU.»

Látható tehát, hogy Ciacconi híven közölte a feliratot, csak a «santi» (cet) és «oteobris» szavakban javított. Szláv felírásnak nincsen semmi nyoma. Pedig az alak-részszel egy követ képez a szöveg-rész, melybe még az alaknak lába is benyúlik. Hogy a latinra következő szláv felírás utóbb letöretett volna, fel nem tehető; vagy legalább Ciacconinak tudomással kellett volna bírnia ily hallatlan és indokai-ban is érthetetlen sír- és szentségtörésről. Hogy Thallóczy honnan vette latin szövegét és azon állítást, hogy a latint a szláv is követte, az iránt nem világosít fel bennünket, csak annyit mondván, hogy a szöveget szláv nyelven Miklosics közölte. Hihetőleg mind a hamis latin szöveg, mind az eredeti szláv szöveg állítása szláv forrásra vezethető vissza, mely a szöveget szláv fordításban, vagy legalább abban is közölte és a nagy délszláv Dusán czár dicsőségére ki is igazította. Erre utal legalább Thallóczy azon magyarázata, hogy az ő szövegében említett a István czár» alatt *Dusán* értendő. Katharinának és anyja, Ilonának semmi köze sem volt Dusánhoz. Az utóbbi

* Az E N (genere-ben) ligatúrával.

III. István Balsa zetai fejedelemnek volt leánya. Az eredetiben ennek megfelelően nem is fordul elő «Caesaris Stephanb), hanem «Principis Stephani.» Elesik ezzel azon észrevétel is, hogy a szent-szávai hercegi címében látható kereszt szívpajzocska «nyilván a Njeman-családbeli Vonatkozásra utal, melyet a s.Vkő felirata is említ.» A sírkő felirata a Nemanja-családot nem említi, de ennek egyáltalán nem létezik semmiféle hiteles címere sem, miután sem Dusán, sem egyéb tagjai sem pecsétjeiken, sem pénzeiken soha semmiféle címet sem használtak. A kereszt a mai Szerbiának címere.

A mi a fejtől jobbra eső címet illeti, mely csak Tamás bosnyák királyé lehet, Thallóczy nézete a következő: «Az *a) d)* részében látható nyílt korona a Kotroman-házbeli királyoknak címerré alakult jelvénye, a *b)* és *c)* alatti pedig a Kresztics (Christich) házbeli uralkodóké. Ugyanis Ostojának 1400-beli pecsétjén (Turul 1884. 21. lap) a pecsét hátlapján lándzsás vitéz látszik, ki liljomokkal megrakott pantalléros pajzsot tart kezében. Ez a lovas, nézetem szerint, a Kreszticsek családi címere s az összetétel csakis azt a tényt erősíti meg, hogy a bosnyák ellendynasták succedálásuknak s választásuknak mindig törvényes alapot kerestek, mely e címében is kifejezést nyer a két dynastia címerének kitüntetésével.»

A Kresztics-dynasztiának szembeállítására a Kotromán-házzal és a Kresztics-címer keresése itt is nyilván félrevezette a tudós szerzőt. Osztója pecsétjének hátlapja, melyre hivatkozik, világosan úgynevezett lovas-címet mutat, a cím-rajzolásnak egyik módja, alkalmazva kivált hűbéres címereknél, ma is látható akármelyik nagyobb címervésnőknél; a lovas maga nem címer-jelvény, hanem a lovas pajzsa mutatja a címerjelvényt, ez esetben a liljom-koronát.

Rómában Katharina halála idején már általán felülkerekedett a több mezejű címerek új divata, főképp a nagy dynasták közt. így érezhették annak szükségét, hogy a bosnyák királynénak is több mezejű címet adjanak. A legfontosabb és legelőkelőbb *a)* és az ezzel correspondáló *d)* mezőt fenntartották, helyes heraldicai elvek szerint, a főcímernek, Bosznia címerének, mely a királyság kezdetétől végéig a liljomos korona volt. Hogy mi alapon vették a *b)* *c)* mezőkbe a lovas, a szívpajzsba a kardos kart, — melyek addig sehol sem fordulnak elő Bosznia címerében — arra eddigelé semmiféle

positív adattal nem rendelkezünk, ilyen támasz nélkül pedig hiába való volna minden találgatás. A kik a «Kresztics-dynastia czimerét» keresik mindenáron, több joggal kereshetik a kardos karban, mint a lovas alakban. Ez időben kezdték az uralkodók családjuk ősi czimerét az ország vagy tartomány czimerének szív-pajzsában alkalmazni, a mint tette Mátyás király a hollóval, sőt Ulászló a lengyel sassal a magyar czimerben.

Ha igaz volna Nyáry állítása, hogy a kardos kar a hűbériséget jelenti, akkor elfogadható Thallóczy magyarázata, hogy ezt akarja jelteni itt is.

Ha megbízható volna a fojniczai czímerkönyv, mely a kardos kart Primörje (a bécsi példányban Pomerania et Cumania) tartományának tulajdonítja — és tény, hogy a tengermelléki sírköveken gyakran található e jelvény — akkor, valamint a szív-pajzsban, a *b) c)* mezőkben is a fontosabb bosnyák tartományok jelvényeit kereshetnők a szív-pajzsban Primörje, a *b) c)* mezőkben pl. Ozora földjének jelvényeit.

De bármennyire igényli még a felvilágosítást a lovas ember és a kardos kar eredete e czimerben, annyi bizonyos, hogy itten legalább előttünk áll egy kétségkívül bosnyák királyi czímer, melyre visszavezethető a később Bosznia czímere gyanánt használatba jött kardos kar, habár félreértésen és tévedésen alapúit is a használatba hozatal, azon a tévedésen t. i., mely az *a)* mező helyett a szív-pajzsban kereste a főczímet. Azt kell mondanunk, hogy a mindent leromboló és felforgató török hódítást követő században már senki sem tudta többé mi volt Bosznia czímere? És midőn e czímet keresték, mi lehetett szembetűnőbb, hitelesebb, mint a kereszténység fővárosában az utolsó bosnyák királyné sírja? Csak az iránt keletkezhetett ingadozás, hogy mi a főczímer a sok mező közt? Ilyen ingadozást látunk is eleintén. A római czímeren alapulhatott a constanzi 1485-iki Grüneberg-féle czímerkönyv czímere is, a vörös *a) d)* mezőkben ezüst liliosos párta, az ezüst *b) c)* mezőkben vörös vitéz arany koronával, a szív-pajzs teljes mellőzésével. A bajor államlevéltárnak az előbbivel egy időben készült czímeres gyűjteménye ellenben csak a szív-pajzsot, a kardos kart adja, mint Ráma, illetőleg Bosznia czimerét. A XV. század vége felé tehát, midőn Magyarországon még ismerik és használják a királyi pecséteken Bosznia régi koronás czimerét, nyugaton ingadozás kelet-

kezik a római címér félreértése folytán, és Németországban a kardos kar is kezd Bosznia címere gyanánt szerepelni. Onnan jön aztán át hozzánk is és végkép meghonosodik a Habsburg-ház alatt.

Innsbruckban egy bástya restaurálása alkalmával 1499-ben 40 címér közt a kardos kart alkalmazták mint Bosznia címérét, nyilván a közel müncheni gyűjtemény alapján.

Egy kiewi 1500-iki gyűjteményben Thallóczy adata szerint* egymás mellett szerepel a két címér: A korona mint Boszniáé, a kardos kar mint Rámáé. Az angol Bodleian Library egy 1500 elejéről való címéres gyűjteményében pedig Bosznia címere *a) d)* vörösben arany korona, *b) c)* kékben ezüst szív.

Dürer Albert egy 1515-iki metszetén** a kardos kar Bosznia címere. Hasonlóképen a Schrot Márton-féle 155-i címérműnyben. Ellenben a bécsi udvari levéltár 1585-iki címéres könyvében ismét előfordul az arany korona (9227. sz.) kék mezőben, mint Bosznia címere.

A bécsi Grabenen 1693-ban emelt pestis-oszlopon szintén ott látható a kardos kar, mint Ráma címere.

Azt látjuk tehát, hogy ugyanakkor, mikor nemcsak Magyarországon, hanem Oroszországban és Angliában is ismerik még a bosnyák koronás címert, Németországban a müncheni címérműny tévedése, a római címér félreértése folytán elterjed a kardos karnak használata és onnan a német befolyással együtt behatol Magyarországra is, leszorítva a régi koronás címert, melyet János király használt utoljára. Attól fogva megerősödik a közjogi gyakorlatban a kardos kar, mely mint Ráma címere, Ferencz József ő felsége 1867-iki koronázásánál is szerepelt.

A reánk maradt emlékekből kimutatható tehát, hogy *a bosnyák királyságnak állandóan, és pedig a magyar királyok által is használt címere a lilimos korona címere volt. Hogy azonban ezt egy német címérműny tévedése folytán a XVI. századtól kezdve kiszorította a kardos kar.*

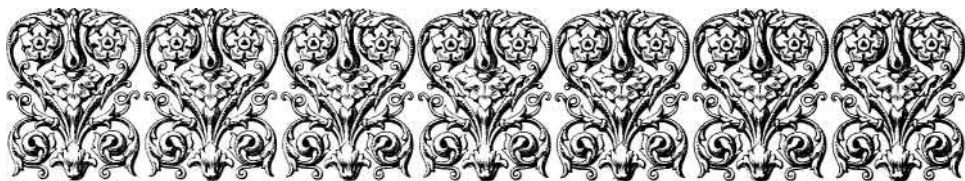
A mi ezen túlmegy, nevezetesen vájjon Boszniában a történelmi bosnyák címér, vagy a magyar újabb közjogi gyakorlat címere alkalmaztassék-e, az már nem heraldicai, hanem politikai kérdés.

* Arch. Ért. Új f. I. 37.

** Budapesti Orsz. Képtár.

Ha azonban kiakarjuk békíteni az ellentéteket, ha nem akarjuk elejteni sem Bosznia történelmi címérét, sem a Habsburg-házbeli magyar királyok háromszázados gyakorlatát és azt sem akarjuk, hogy ő Felségének kétféle címere legyen, akkor erre szilárd történelmi és heraldikai alapot nyújt épen a római síremlék. Ha az azon látható bosnyák királyi címér *b) c)* mezőiben a helyzete által úgy is másodrendűnek jelzett, eredetére ismeretlen, reánk nézve minden jelentés nélküli lovas vitézt elejtve, ezen mezőkbe helyezzük az ugyan e síremléken látható szent-szávai hercegi, azaz hercegovinai csíkokat, akkor egészen történelmi alapon és a heraldica elveinek szorosan megfelelő címert kapunk, mely az elsőrendű mezőkben Bosznia történelmi címérét, a másodrendűekben az egyetlen címert, melyet okszerűleg a Hercegovinának tulajdonítani lehet, a szív-pajzsban pedig a magyar rámai címert tünteti fel. A színeket illetőleg önként következik abból, hogy a hercegovinai csíkoknak kék színe ezüstben kitűnik a római emlékről, az arany koronát (mely emlékeinken majd kék, majd vörös mezőben van) vörös mezőbe kell helyezni, a mi mellett a szív-pajzsban megtartható a vörös kar aranyban, a mint azt újabban az 1809. és 1836-iki legfelsőbb rendeletek is megerősítették.

IRODALMI MOZGALMAK ÉS NÉPKÖLTÉSZET

RÉGI BOSNYÁK IRODALOM NYOMAI. — A BOGUMIL IRATOK. — A BYZANTIN MONDÁK ÉS REGÉNYEK ÁTDOLGOZÁSA. — POLITIKAI ÉS JOGI IRATOK. — KRÓNIKÁK. — A RAGUZAI BEFOLYÁS. — A GORÁZDAI ÉS MILESEVOI NYOMDÁK. — A GLAGOLIT ÍRÁS. — VALLÁSOS ÉS TÖRTÉNETI ÍRÓK. BOSNYÁK HATÁS RAGUZÁRA. — KACIC. A BOSNYÁK NÉPNYELV ÉS NÉPKÖLTÉSZET MINT A DÉLSZLÁV IRODALMAK REGENERÁTORA. — A NÉPKÖLTÉSZET. FRA GRGA MARTICS. KARANO-TVRTKOVICS. JUKICS. — BATINICS. KOVACSEVICS, PETRANOVICS, KOSZANOVICS, JOVANOVIĆS. — FÖLDRAJZI, TÖRTÉNELMI, ETHNOGRAFIAI IRODALOM. SAJTÓ.

A BOSNYÁK népnek költői hajlamairól és adományairól tanúskodik a gazdag népköltészet. Hogy e költészet visszavezethető a legrégebbi időkre, azt világosan bizonyítják a pogány korra utaló babonás és mythikus elemei. E költészetet a nép és népies énekesek ápolták és tartották fenn szájról szájra, nemzedékről nemzedékre. Eddig legalább semmi bizonyítékunk sincs a nemzeti életnek különben viruló régebbi korszakaiból arra nézve, hogy író emberek, irodalmi férfiak foglalkoztak volna vele, feldolgozták vagy csak fel is jegyezték volna. Ha voltak is ilyen kéziratok, a minnek lehetőségét egyáltalán nem kell kizárni, a Boszniában uralkodott viszonyok mellett vajmi könnyen pusztultak el, vagy maradtak rejtekben, annyival inkább, mivel az legalább bátran constatálható, hogy az írástudó emberek és tudós körök figyelmét a népköltészet soha sem volt képes komolyan felkelteni. Ezek, mint mindenütt a középkorban, úgy Boszniában is csaknem kizárólag a papi rendhez tartozván, épen Boszniában szakadatlanul oly kérdések és érdekek, a heves vallásos harcok által voltak igénybe véve, melyeknek magasáról alig érdemesíthették figyelemre a köznépnek költészetét; sőt valószínű, hogy nemcsak profánnak és alacsonynak tekintették annyival inkább, minél népszerűbb volt, hanem egyenesen

kárhoztatták is, ahol ép életörömeivel vagy babonás és mythikus elemeivel a vallásos tanok szigorába ütközött. Más országokban legalább korszakonként vallásos béke uralkodik, mely alatt az irodalmi hajlamú egyházi férfiak a múzsák, sőt a népköltészet felé fordulnak. Boszniában az elkeseredett vallásos harcz soha sem szűnt meg, és így természetes, hogy ha egyes írástudó ember szükségét is érzi, hogy a költészet forrásainál üdüljön, vagy azokból merítsen, inkább fordul azon idegen irodalmakhoz, melyekből tudományos képzettségét is merítette, semhogy leszálljon a népies költészetnek aknáihoz, a koldusok és műveletlen utczaí énekesek dalaihoz.

Így csak a XVII. században kezd a bosnyák népköltészet irodalmi jelentőségre emelkedni, az irodalomra, és pedig a szomszéd délszláv népek irodalmára is, nevezetes hatást gyakorolni. Addig azonban bosnyák *irodalomnak* nyomait inkább csak a vallásos, jogi és politikai élet terén, és a régibb míveltséggel bíró nemzetek költői műveinek a nemzeti nyelven való feldolgozásában mutathatjuk ki.

Maga a bogumilizmus elterjedése, erőteljes fejlődése, nemzeti vallássá emelkedése daczára a hadak élén gyakorolt külső reakciónak nem képzelhető jelentékeny irodalmi mozgalom nélkül.

Ha a bogumilizmus mindjárt eleitől fogva sikeresebben hódítja meg itten a pogány népet, mint a vele versenyző orthodox egyház, bizonyára része van ebben azon apokryph és «hazug» könyveknek, melyek a szintén szláv bolgároktól származva, magának a népnek nyelvében terjesztve, a népnek költői hajlamaival és mythoszával találkoztak, sőt részben ezeken alapultak (lásd a 31. lapon). Ezen irodalomnak emlékei bőven maradtak ránk nemcsak ó-bolgár, hanem egyenesen azon nyelven is, melyet jelesen a boszniai törzsek is beszéltek, az ó- és új-szövetségi apokryphák, a délszláv pogány hagyományokat is felölelő úgynevezett hazug-könyvek, az egyház által elvetett legendák, babonák, jóslatok, szellem- és ördög-idézések.* Ezen irodalomnak legalább azon része, melyen a bogumilizmus alapult, végre nem is találhatott más menhelyet, mint Boszniát, miután a Nemanják a szerb földről gyökeresen kiirtották e felekezetet. Míg Szerbiában végkép kipusztul, Bulgáriában csak lappang, Boszniá-

* Számos ilyen régi kéziratot adott ki Danicic, Jagic, Karadzic s mások.

ban hatalommá emelkedik a bogumil hit, sőt nemzeti jelleget ölt, miután védelme összeesik a politikai önállás védelmével az orthodox szerb és a katolikus horvát hódítási törekvésekkel szemben. Most már egyenesen crkva boszanszka, bosnyák egyháznak nevezte magát és a magyar királyok által indított keresztes háborúk alatt, az üldözés és elnyomás napjaiban, a római katolikus clerus tanaival szemben amaz iratok titkos terjesztése nélkül fel sem tarthatta volna magát oly erőben, hogy a nyomás megszűnte után mindannyiszor ismét domináló állásra emelkedik. Végre az európai reformáció kezdetei mindenütt Boszniára utalnak, maga a római egyház itt keresi az északi Olasz- és déli Franciaországban, a Rajnán, Angliában, Csehországban keletkező eretnek mozgalmak központját, szellemi vezetését, az aeretnek pápát.» Boszniába menekülnek az e tartományokban üldözöttek, az élénk irodalmi összeköttetés nem szenvedhet kétséget, és Boszniából kapják vallásos irataik egy részét az albigenzek. (Lásd az I. K. 33. lapon.)

Hogy egy ilyen nemzeti, de meszsze kiható egyháznak jelentékeny irodalommal kellett birnia, hogy ez irodalom nem az üldöző egyházak, hanem a nép nyelvével élt, az önként következik. Ep úgy érthető, hogy ez irodalom elpusztult, midőn elpusztult maga a felekezet és senki sem volt aki védje és fenntartsa, de hárman is voltak, a kik pusztítsák: muhammedánok, orthodoxok, katolikusok.

Mindamellett ismeretes a bolognai egyetemi könyvtár egyszerű rajzokkal díszített pergamencodexe 353 lapon az új szövetséggel, zsoltárokkal és apokryphákkal, 1404-ből *Hrvója* hercegnek ajánlva, kétségtelenül bosnyák bogumil irat;* a Marciana egy szintén XVI. századbeli kézírata,** egy *Apokolypsis*, melyet a múlt században fedezett fel Szovics Mátyás orsovai lelkész*** stb.

Hogy ezen vallásos és ájtatos irodalom mellett bizonyos költői irodalom is ápoltatott, arra nézve kétségtelen bizonyítékunk van. A középkori byzantin monda- és regény-irodalom elterjedt volt ez egész Balkánfélszigeten, és behatolt a szláv népek irodalmába is. E mon-

* *Dobrowszky* «Institutiones lingue slavicae» p. XIII. — *Rocki*, *Starine* I, 93. — *Danicic*, *Starine* III.

** *Rocki*, *Starine* I, 99.

*** *Dobrowszky*, u. o.

dák egyes motívumai felismerhetők a bosnyák népköltészetben is. Az Alexander regény, az Akir-monda, a trójai háború, «Stefanit és Ichnilat» fennmaradt középkori szerb fordításokban. Ezen kéziratok közül a *Boszniában* keletkezett és kizárólag ottan elterjedt úgynevezett «bosnyák cyrillicá»-ban vagy *bukviczában* maradt fenn egy példánya az *Akir-mondnak* 1520-ból, és egy ennél is régebb példánya az *Alexander-regénynek*. (A hg. Lobkovitz-féle raudnitzi könyvtárban, 116 lapon, kiadta *Jagic*, *Starine* III. K.) Ezek tehát Boszniából származnak, habár a szomszédos dalmát területen őriztettek meg.*

Kétségtől bosnyák eredetű a trójai háborúról szóló monda 1468-iki glagolit kéziratban, melyben latin, görög és magyar szavak is fordulnak elő. (*Jagic*, *Arch. f. slav. Litt.* II, 24.)

A politikai és jogi irodalomnak töredékei a bosnyák uralkodók okmányaiban nagy számmal maradtak ránk; a latin szövegűek mellett bírunk szláv szövegűeket is. Ha irodalmi értékkel nem is bírnak, nevezetesen mint nyelvemlékek. A szláv népek régi irodalmában az egyház befolyása által csaknem mindenütt az ó-szláv nyelv uralkodik a népnyelv teljes leszorításával. Ez okmányok bizonyítják, hogy Boszniában a nép nyelvén irtak és itten az ó-szláv egyházi nyelv nem képezett válaszfalat a nép és az irodalom közt, a mi különben kitűnik a fennmaradt bukvicza-kéziratokból is és nyilván a bogumil befolyásnak köszönhető. Történeti és nyelvészeti fontosságukon kívül ez okmányok nevezetesen azért is, mivel az intézményeket és jogszokásokat világítják meg. — A legrégebb Kulin bánnak 1189-iki okmánya.

Azt látjuk belőlük, hogy Boszniában eltérőleg Szerbiától, Bulgáriától, eleitől fogva nyugati szellem, olasz és magyar intézmények és jogszokások befolyása uralkodott.

Elemlítendő e politikai és jogi okmányok kapcsán, hogy az egykorú események krónikás feljegyzésre is találtak. Ide tartozik némileg a bosnyák királyság végnapjainak egyik főfontosságú forrása, a bosnyák hadjáratot a szultán kíséretében követő bosnyák renegát osztroviczai Konstantínovics Mihály, később jajczai kapitány naplója. (Közölve *Saffarik* által a *belgrádi Glasnik* XVIII. kötetében.) Raguzai történészek

* A bukvicza-kéziratokról: *Novakavic* (istorija knjževnostio 167 —169. — *Slov. Naucny*» IV. 225.

említik «Hrvója herceg chronológiáját», melyet bizonyos *Emánuel írt* volna. Ennek azonban más nyoma nem maradt.

Utalnunk kell végre azon középkori síriratokra, melyeknek némelyike azon egyszerű fenséget lehel, mely a költészetnek legnemesebb virága, és itten egy élet-halál harcot küzdő puritán egyháznak hatása alatt keletkezhetett.

E nyomok és töredékek azt bizonyítják tehát, hogy meg volt minden feltétel egy nagy irodalmi lendületre ugyanakkor, midőn a szomszédos Raguzában az olasz renaissance hatása alatt csakugyan virágzó irodalom keletkezett, Boszniára nézve azonban bekövetkezett a nagy katasztrópha, a nemzeti élet teljes összeroskadása.

Mindazonáltal az összeroskadt Boszniára sem maradt hatás nélkül a raguzai fejlődés, míg viszont Bosznia fontos tényezőként szerepelt e fejlődésben.

A görög-római eredetű Raguzai olaszszá vált a többi tengerparti várossal együtt. A mögötte fekvő szláv területből azonban folyton szívott fel szláv elemeket és azon monopólium, melyet nevezetesen Boszniában mint ez ország szállítója, vevője és bankárja folytonosan gyakorolt, nagy mértékben járult hozzá, hogy Raguzai végre ép úgy volt szláv mint olasz város. A legelőkelőbb patrícius-családok egyes tagjai állandóan, nemzedékeken át a bosnyák bányavárosokban tartózkodtak, hogy vezessék házuk ottani üzleteit. így az olasz renaissance magával ragadva Raguzát, egyúttal szláv művelődést és irodalmi lendületet is teremtett, melyhez hasonló akkorában Olaszországon kívül csak déli Franciaországban, Castiliában és Hunyadi Mátyás udvarán létezett. Az Olaszországgal való szellemi kapcsolaton kívül hozzájárult e lendülethez, hogy Konstantinápoly bukása után több nevezetes ottani tudós egyenesen Raguzában telepedett meg, mint Chalkandylos, Laskaris, stb. A patrícius ifjak ezektől és az olasz főiskolákban tanulják a klasszikus irodalom és a költészet iránti lelkesedést, és valamint két nyelvet használnak a köz- és magán-életben, egyszerre két nyelven, olaszul és szlávul kezdenek írni is. Szláv versekben fordítja le Vetranic Euripidest olaszból, Zlataric Sophoclest az eredetiből, Hektorovic Ovid, mások Vergil, Tibull, Catull, Prpperz, Martial iratait, Marulic Petrarcat, Soltanovic Tassót, stb. *Marylicról*, a ki egyszerre írt szláv, olasz és latin nyelv-

ven, a legnagyobb bámulattal nyilatkozik Ariosto és «az isteninek» nevezi. Őt tekintik a raguzai szláv irodalom megalapítójának (1450. 1524.) Szláv nyelven vallásos költeményeket és drámákat írt, melyek közül «Szent Judith» nyomtatásban is megjelent Velenczében 1521-ben és utóbb több újabb kiadásban. *Siska Mencétiétől* (1457—1501-) a ki olaszul Sigismondo Menze név alatt írt, negyedfélszáznál több szerelmi dal maradt fenn szláv nyelven, provencei ízlésben. Kor- és vetélytársa volt *Drziéj* utódjuk *Lucic*, (1480—1540.) ki «Robinja» (rabnő) című drámájában már a török igában élő szláv szomszédoktól veszi tárgyát, kiknek sorsa iránt is a legnagyobb részvétellel van, kérve Istent, hogy segítsen rajtuk. Az idegen földről átültetett költészet tehát csakhamar nemzeti motívumokat és nemsokára nemzeti formákat is keres; mind a kettőt pedig főképen Boszniában keresik és találják a raguzai költők, a kik mindinkább elhagyják a tengermelléki nyelvjárást is, hogy a tisztább és hangzatosabb bosnyák nyelvjárásban írjanak. Már *Vetranie-nál* (1482 —1576.) egészen a népies halotti énekek modorában siratja Sára Izsákot.

«Szürke sólyom, szép madár
Mért hasitod anyád szivét?» —

Hektorovic (1486—1572) egyenesen népdalokat vesz fel a halászatról írt költeményébe (Velence 1569.) A szomszédos szláv tartományok történetéből merített motívumok mindsűrűbbek lesznek, miután a szintén raguzai (később mint benczés apát Bácsmegyébe került) *Urbini* megírja e történetet: *Storia sul regno degli Slavi* (Pesaro 1601.) Nem követhetjük itten tovább a mind szélesebben fejlődő raguzai irodalmat, mely bennünket csakis Boszniával való kölcsönhatásában érdekelhet. De e tekintetben nevezetes *Palmotic* (1606—1657) a ki egyenesen *Boszniába* fordul, hogy az olasz elemek által megrontott raguzai szláv nyelvet megtisztítsa és költészetét népies szellemmel felfrissítse. A bosnyák népdalokból és mondákból merített szláv mythosz bőven szerepel *Christiádájában* (Róma 1670, Pesten 1835.)

Ez az irodalmi fejlődés Raguzában, valamint egyfelől csakhamar Boszniában kereste a tiszta nyelvet és a népiesebb tartalmat, viszont nem maradhatott hatás nélkül Boszniára. A nemzeti állam és cultura

teljes összeroskadásában is tovább él a nemzeti irodalomnak legalább egy szerény ága az egyházban, mely aztán újra kihajt és virul kedvezőbb viszonyok közt.

A nyugati műveltség azon stádiumában, melyben Boszniát közvetlen a nagy katastropha előtt találjuk, nem szenvedhet kétséget, hogy az olasz renaissance hatása nem állott volna meg Raguzában, hanem az ottanihoz hasonló irodalmat teremtett volna Boszniában is. Fájdalom ugyanakkor, midőn Raguzában beáll a lendület, Bosznia már halálos harczát v/vja. Mindamellet elég erős volt már a művelődés fejlődése, hogy a török hódítást is túléli a *gorázdai* és *mtlesevoi* könyvnyomdák; az előbbiből még 1529-ben, az utóbbiból 1544-ben kerül ki szláv misemondó könyv. Az orthodox egyházból azonban csakhamar kiszorul a nemzeti nyelv. A magas clerus a phanarból jön, a püspökök görögök, a nép nyelvét nem is ^rtik. Az alsóbb papság szellemi táplálékát pedig a gorázdai és milesevoi nyomdák megszűnte után, a XVI. század végétől fogva a legújabb időkig kizárólag Oroszországból kerülő orosz könyvek képezik. A boszniai Ferenczrendű barátok érdeme, hogy a nemzeti irodalom már-már elhaló mécsesét végkép elaludni nem engedik.

Boszniában ugyanis a nemzeti nyelv jelentékeny állást foglalt el a katolikus egyházban is, sőt bizonyos mértékben egyházi nyelvvé vált. A nemzeti bogumil egyház elleni küzdelem érdekében tette a szentszék nyilván e fontos engedményt. A IX. századtól fogva kimutatható, hogy a római katolikus egyház a mai Boszniában, valamint Dalmáciában és Horvátországban is, tűrte a latin mellett a szláv nyelvet is. Később általán elterjedt itten a nép nyelvének egyházi használata és pedig a glagolita írással, mely által a katolikusok az orthodoxoktól különböztetik meg magukat, a kik a Bulgáriában keletkezett ó-szláv nyelvet használják a cyrillicza írással. A glagolicza eredete homályos. Egy XIII. századbeli glagolit kézirat már akkor ősréginek tekinti ez írást. A homályos egyházi hagyomány szent Jeromos idejéből, a VI. századból származtatja. Egyes szláv philologok szerint ez lett volna Cyrill és Methód írása, melyet csak később corumpált volna a keleti egyház görög befolyás alatt az általa használt cyrilliczává. A XIV. században Prágáig terjedt el használata a római katolikus szlávok közt. Boszniában világi czélokra is

használták, a bukvicza, a cyrillica és a latin írásmód mellett. Miután a szentszék több ízben fellépett ellene, IV. Incze pápa 1248-iki bulájával ünnepélyesen megengedi használatát. 1483-ból való a legrégebb glagolita misemondó-könyv, valószínűleg Velenczében nyomva. Boszniában általán használta a kath. clerus a latin könyvek mellett. Ezen könyvek és általán a r. kath. szláv liturgia szemben a keleti egyházak által használt ó-szláv nyelvvel, inkább a nép nyelvéhez alkalmazkodtak és csak a XVIII. században keletkezik oly mozgalom, mely a kath. glagolita könyveket is az ó-szláv nyelvben akarja átdolgozni.

A nép nyelvének ezen használata a kath. egyházi szolgálatban is, a bosnyák kath. clerus összefüggése a raguzai püspökséggel, mely alá egy része ma is tartozik, a raguzai irodalomnak bosnyák népies forrásokhoz folyamodása végre magában Boszniában is valóságos irodalmi mozgalmat keltett: *Divkovic Mátvás* bosnyák Ferencz-rendü barát. († 1631.) nyomtatásban is kiadta szent Katalinról irt verses legendáját és egyéb költeményeit, és őt követték társai *Matjevics*, *Poszilovic*, *Bandulevics Glavinics*, *Ancsics* és mások, leginkább valóságos és ájtatos iratokkal.

Később nyilván Urbini hatása alatt és latin nyelven, bizonyos történelmi irodalom is keletkezik Boszniában, és noha ennek termékei eleintén egészen jelentéktelen és minden kritikát nélkülöző krónikák és monographiák, *Lasztrics Fülöp* a kelet - boszniai Osevijéből, (1700—1783,) ugyanazon Ferencz-rendü barát, ki *Philippus ab Ochievia* név alatt oly becses adatokkal járult a jezsuita *Farlati* munkájához, a *Epitome vetustatum Bosnensis provinciáé* című önálló munkájával oly érdeket költ, hogy az nemsokára második kiadásban is megjelenik (Ancona, 1776.) Sokkal felületesebb: Narentinus Prudentius, *De regno Bosniae eiusque interitu, Venetiis*, 1784.

Még szembeszökőbbé válik azonban a kölcsönhatás Raguzá és Bosznia közt *Kacic-Miocic András* fellépésével. (1690—1760.) Dalmata családból származva a szent Ferencziek rendjébe lépett, Pesten végezte tanulmányait és mint pápai legátus hosszasan tartózkodott Boszniában, ahol utazásai közben mindenütt kutatta a régi emlékeket és kéziratokat, tanulmányozta a nép szokásait, szellemét, de mindenek fölött gazdag költészetét. E tanulmányait és az azokon

alapuló költeményeit «Razgonor ugodni naroda slovinskoga» (A szláv nép kellemes vigasza) címe alatt foglalta össze és kiadta Velenczében, 1756. Azóta tizenhárom kiadást ért e kötet, elébb Velenczében és Anconában, majd Raguzában, ahol az ottani hanyatló irodalomnak még egy utolsó fellendülést adott, azután Zárában, Bécsben, legújabbán Zágrábban. A népszerű tartalom mellett már egészen népies a hang is, a nyelv a bosnyák-hercegócz hangzatos romlatlan nyelven tisztult. *Kacic* maga csak két költeményéről mondja, hogy egyenesen a nép szájáról vette: a *Musztaj* basáról és a *Hunyadi Jánosról* (ccjanko Szibinján) szebeni János) szőlókról. Valószínű azonban, hogy gyűjteményében több is a valóságos népdal, és annyi bizonyos, hogy a kötetnek számos darabja annyira eltalálta a népnek hangját, hogy nehezen különböztethető meg a népdaltól, és szerte elterjedt a nép közt is. *Kacic* költészete meszsze ható volt. Az olasz Abbate Fortis a *Viaggio in Dalmatia*» (Velence, 17 71.) című művében figyelmeztette rá az európai közönséget és az ő fordításai nyomán mentek át *Kacic* egyes költeményei és egyéb dél-szláv népdalok először a francia, angol és német irodalomba. De legnagyobb hatása *Kacic*-nak az volt, hogy hasonló törekvésekre buzdított a többi dél-szláv irodalmakban és ezáltal ezeknek regenerálására, vagy egyenesen újjászületésére hatott. Látni fogjuk, hogy Boszniában máig is virágzik iskolája, és ha a raguzai irodalom véghanyatlását nem is tudta feltartóztatni, a szerb és a horvát irodalom újjászületése egyenesen annak köszönhető, hogy szerb és horvát írók és költők az ő példáját követve, a bosnyák népköltészetből merítettek nemcsak gazdag anyagot, hanem az irodalmukban addig használt nyelvnek elejtésével a Boszniában használt tiszta, romlatlan, hangzatos nyelvjárást fogadták el irodalmi nyelvüknek, mely így emelkedett a szerbek, valamint a horvátok irodalmi nyelvév. Mindenekelőtt Szlavóniában találkozzunk ilyen törekvéssel, ahol a bosnyák származású *Matija Relkovic*s (1732—1798,) visszatérve a porosz fogságból, melybe a hétéves háború alatt esett volt, megírja «Satir ili divi csovic» (A sztyr vagy a vad ember, Drezda 17 61.) című verses iratát, melyben honának s a külföldnek állapotait hasonlítja gúnyosan össze, majd Aesop meséit és egyéb tankönyvek közt egy «illyr» szótárt és nyelvtant is, míg a szintén szlavóniai Ferencz-rendű barát *Matijo Péter Katanacsics*

(1750—1825) Pesten, 1831-ben adja ki bibliai-fordítását, mint maga mondja: «szláv-illyr-bosnyák nyelvjárásban.» Hasonló nyelven írta társa Grgur *Csevaparics* ccjosip sin Jakova patriarche» (József, Jakab pátriárka fia) című drámáját, mely Pesten 1820-ban jelent meg.

Sokkal nyomatékosabb volt a csakovai születésű Dositheus *Obradovics* fellépése (1729—1881.) melylyel valósággal a mai szerb irodalom kezdődik.

Midőn Szerbia 1718-ban, habár csak két évtizedre is felszabadult a török uralom alól, a hosszas szellemi pangás után először keletkezett megint a szerbek közt némi irodalmi mozgalom. A metropoliták kezdtek iskolákat állítani Belgrádban, majd Karlóczán és Újvidéken. A meghívott tanárok és velük együtt a könyvek is azonban Oroszországból, Kiewből kerültek. Ezeknek hatása alatt lassanként oly szerb irodalmi nyelv keletkezett, mely az orosz egyházi és a szerb népnyelvnek volt keveréke, alig érthető a köznépre nézve, melynek nyelvét viszont az írástudók mint irodalmi művelésre alkalmatlant lenézték. *Obradovics*, a ki mint pap bejárta az egész európai Keletet és Kis-Azsiának egy részét is tudomány- és kalandvágtyól üzve, már első útja alkalmával, miután Cattaroban tanulmányozta a hercegovinai és montenegrói tiszta nyelvet, megkísérelte egyházi iratoknak átültetését a nép nyelvére. Később mint nevelő egy havasalföldi család fiai mellett Lipcsébe kerülve, itten kiadta «Életét és kalandjait» (1783), mely művét számos más népies irata követte, miután bejárta még Angliát, Oroszországot, Olaszországot, és végre 1807-ben Belgrádban telepedett meg mint Karagyorgyevics gyermekeinek nevelője. Ha nyelve nem is ment még az orosz befolyástól, de közeledik a nép nyelvéhez. Ez azonban elég volt arra, hogy a pópák elégessék könyveit, melyek ennél fogva felette ritkák is lettek. Mindazonáltal kezdett utánzókra találni. De csak *Vuk Stefanovics Karadzicsnak* (1787—1864.) sikerült győzelemre vezetni az új irányt.

Hercegovinai családból származva, a Drina partján, tőzsomszédságában született azon hosnyák-hercegócz népnek, mely hála annak a körülménynek, hogy tényleg nemzeti, habár muhammedánna vált arisztokratia uralma alatt élt, ép tisztaságában őrizte meg nyelvét, holott Szerbiában az irodalom eloroszosodott, a népnyelv pedig orosz, török, magyar, német, oláh elemekkel többé-kevésbé vegyült. *Vuk Stefano-*

*vic*s maga sohasem járt bosnyák földön, de gyermekkorától fogva bosnyák és hercegovicz énekesek szájáról tanulta el az otcani népköltészet legszebb gyöngyeit, melyeket később megbízottjai által is gyűjtetett és bőven vett fel szerb népköltészeti gyűjteményébe. Mint autodidacta, a ki iskolába sohasem járt, ment maradt az akkori orosz-szerb iskolázás befolyásától is. Miután Karagyorgye alatt mint írnok, tanító és községi bíró szolgált, 1813-ban Bécsben, a hova az újra győzelmes törökök elől menekült, egy cikket írt Szerbia bukásáról, mely az akkori irodalmi nyelvtől eltérő eredeti tősgyökeres nyelvezete által a legnagyobb feltűnést okozta. A tudós bécsi szláv censor, *Kopitar* által buzdítva, már 1814-ben kiadta első népköltészeti gyűjteményét, mely, miután Vuk ismételve beutazta Dalmáciát, Raguzát és Montenegrót, ahol újra számos, főképp hercegovinai dalt gyűjtött, lassankint hat kötetre szaporodott. Ezen gyűjteményeit követték szótára, nyelvtana, példabeszédei s történelmi és ethnographiai iratai. Míg művei Európaszerte a legnagyobb elismerésre találtak, népdalai a legfontosabb európai nyelvekre lefordítottak, hazájában, ahol Obradovics iratai daczára fentartotta magát az orosz iskola, valóságos árulásnak tekintették nyelvét és főképp új helyes írását, osztrák ügynöknek szidták és már az egyetlen jot betű miatt is a katholicismusra hajlással vádolták. Midőn megkezdte az «Új szövetségnek», tehát egyházi iratnak tiszta, népies nyelvre való fordítását, ujúlt erővel tört ki a vihar, összes iratai kitiltattak Szerbiából és a tilalomnak 1860-ban történt megszűnte után is egész 1864-ig kizárva maradtak a népiskolákból. Oroszországban is, főleg Hilferding, a leghevesebben támadták meg, és maga hosszasan számkivetve volt Szerbiából.

Az 1827-ben alakított pesti, (most újvidéki) *mMatica Srbskay*), a szerbek első tudós társasága, ellensége a nagyobb szabású törekvéseknek és úttörésnek, mint minden tudós társaság, ha korlátolt szellemű tekintélyek és a tudományt és irodalmat czélszerűen üző közepszerűségek uralma alá jut, alapítói *Tókóly Száva* és *Hadzsics J.* vezetése alatt szintén elkeseredett üldözést intézett Vuk ujjításai ellen, melyek azonban még is utat törtek maguknak.

Végre, miután már *Raguza* példájára Szlavónia és Szerbia is mindinkább a bosnyák-hercegovinai népnyelv tiszta forrásaiból újjí-

tották fel irodalmi nyelvüket, illetőleg elfogadták e nyelvjárást irodalmi nyelvül, 1836-ban a horvátok is követték őket, annyival könnyebben, mivel a tulajdonképi horvát, «kajkavina» nyelvjárásnak alig volt irodalma.

Még ezen «kajkavina» nyelvjárásban indította volt meg 1834-ben *Ljudevit Gaj* (1809—1872,) a későbbi «illyr» mozgalom híres szellemi vezetője, «Novine Horvatzke» című politikai lapját «Danica Horvatska, Slavonzka i Dalmatinzka» című szépirodalmi melléklettel. Már 1835-ben új helyesírást kezdett és a bosnyák nyelvjárásban irt cikkeket is vett fel.

Látván azonban, hogy nagy céljait, az összes délszláv fajok egyesítését horvát vezetés alatt, nem mozdíthatja elő oly nyelven, melyet 700,000 embernél többen alig beszélnek, 1836-ban lapját új címmel, «dllirske narodne novine» és «Danica ilirska», ő is a bosnyák nyelvjárásban kezdte írni, melyet a horvátok általán innen fogva irodalmi nyelvül fogadtak el. Az illyrismus, a szerb, bosnyák, horvát stb. rokon bár, de történelmi fejlődésük által külön nemzetekké vált fajok politikai egyesítése illúzió maradt ugyan, de eltekintve a külön, cyrill és latin Írásmódtól, közössé vált legalább valamennyiüknek irodalmi nyelve, a bosnyák-hercegócz csetokavstina», mely a raguzai irodalomban már korán leszorította volt az ez által eleintén használt dalmatiai «csakavstina» nyelvjárást, *Relkovic*s és *Katancsics* által a múlt század második felétől fogva behozatott Szlavóniába, a jelen században pedig *Obradovic*s és *Vuk Karadzics* működése által a szerbek, *Gaj* által a horvátok irodalmi nyelvévé emelkedett és időközben Montenegróban is a költő fejedelem II. Péter Petrovics Nyegus által irodalmi fejlődésre jutott.

A bosnyák-hercegovinai nyelvjárás ezen diadalát hangzatosságán és minden idegen elemtől menten megőrzött tisztaságán kívül a mint láttuk jórészt gazdag és megragadó népköltészetének köszönhetette. E költészet számos gyöngyével találkozott már az olvasó e kötetben.

Szükséges azonban, hogy még egy közelebbi, áttekintő pillantást vessünk a bosnyák népszellem e legnemesebb nyilvánulására.

Abban, a mi *Karadzics* és mások gyűjteményei után ma már az egész művelt világban ismerve és elismerve van a «szerb népköltészet» közös neve alatt, jelentékeny része van a bosnyák-hercegócz

népnek. A rigó-mezei ütközetről szóló rhapszodiák ugyan, a szerb állam tragikus bukásáról énekelve, kétségkívül a szerbeknek képezik nemzeti kincsét, habár itt is, valamint a Kraljevics Markóról szóló mondakörben, része lesz a tőszomszédos hercegócz énekeseknek, sőt egyes irodalom-történészek — mint az orosz Pipyn, — épen Boszniában és Hercegovinában keresik a szerb eposz valódi szülőföldjét. A bosnyák nemzeti korszaknak, királyainak s hőseinek ép úgy csak gyér nyomát találjuk a bosnyák népköltészetben, mint a szerbben Dusán czárét és általán a Nemanjic-lákét. Úgy látszik a török vész, a nemzeti bukás rettentő tragédiája elmosta ez emlékeket, és noha nem szenved kétséget, hogy a népköltészet kifejlődése sokkal régebb, és egyes elemei egyenesen a pogány korra és pogány fogalmakra, szokásokra vezetnek vissza, úgy látszik, hogy a régi dalok tartalmát felszívták a törökök ellen küzdő hősokról szólók, a régi hősök pedig lassan-lassan feledésbe mentek azok mellett, a kik inkább érdekelték a török igában élő népet, mivel ez iga ellen küzdöttek. így karolhatták fel hercegovinai énekesek is a szerb állam bukását, Kraljevics Markó tetteit, a rigó-mezei ütközetet, melyben különben bosnyák sereg is részt vett, és mely a régi Hercegovina tőszomszédjában folyt le. Egészben kevés az, a mi az ez eseményeken túl visszamenő történelmi reminiscencia az eddig ismert népdalokban fennmaradt. De egy XVI. századbéli utazó, a ki császári követséggel utazott Bosznián át Konstantinápolyba,* felemlíti, hogy sokat énekelnek Boszniában nemzeti hősokról, egyebek közt Radoslav Pavlovicsról s másokról. A Hunyadiakról s általán a magyar felsőbbbségről szóló reminiscenciákkal már gyakrabban találkozunk, és a mondák, melyek kétségkívül versekben is énekeltek, bőven emlékeznek meg a bosnyák állam végnapjairól és bukásáról, Tomasevics István királyról, Jajcza bukásáról. A Hercegovina első és utolsó hercege, István, máig egyik legkedveltebb alakja a népdaloknak és a mondák bőven emlékeznek meg Szandalj Hranicsról s egykorú más történelmi férfiakra is. Mindazonáltal a népköltészet természetesen ott van elemében, ahol nem szervezett seregek élén álló uralkodók és vezérek, hanem magukból az egyszerű népből fellépő vagy legalább azzal élő és

**Kuripesics* Wegreise k. k. Majestät Botschaft nach Konstantinopel. 1531.

sűrűn érintkező hősöknek mintegy egyéni erejükkel véghezvitt tetteit énekelheti. Innen van, hogy a mythikus királyfi, Marko Kraljevic, noha maga nem uralkodott, a legnagyobb uralkodóknál is nagyobb tért foglal el az egész délszláv, szerb, bosnyák, sőt bolgár népköltészetben és a történelmi jelentőségű alakoknál sokkal inkább ünnepeketnek a hajdúk és junakok, a kik a maguk erejében bizva egymagukra, vagy kevés számú társukkal vették fel a harcot az erdős bérézek vadonaiban a török hatalom ellen, a hatóságok által rablók-nak, de a nép által nemzeti hősöknek tekintve. A szerb népköltészeti gyűjtemények e fajta legtöbb és legszebb darabjai Boszniából és a Hercegovinából erednek. Ha újabb ilyen hős ragadta meg a népek képzeletét, reá alkalmazták a régi dalokat, vagy csináltak róla újakat a régiek felhasználásával és így kerültek egyes dalok külön-külön variánsokban más-más vidékre, más-más hősré alkalmazva. Ez az eleven fejlődés, melyben a régi anyag újra s újra feldolgoztatik újabb eseményekben és újabb tartalommal, nem szűnt meg ma sem. Vájjon hanyatlott-e a gazdag őserő, melyből e költészet fakad? — nehéz volna eldönteni. Nem szenved kétséget, hogy az újabb énekek szélesebben, laposabban folynak, pongyolábbak, mint a régiek. Minthogy azonban minden feltűnőbb esemény azonnal megtalálja énekesét, és a tömeges produkció nem teremthet csupa remeket, hihető, hogy a látszólagos hanyatlás csak arra vezethető vissza, hogy a mindennapi produkciót megrostálja az idő, az új dalok gyengéje gyorsan feledésbe merül, java folyton javul, és ezért múlja felül annyira az újnak tömegét a régi.

Feltehető, hogy a hősdalok e szakadatlan virágzása meg nem fog szűnni, míg gyökeresen megváltozott cultur viszony ok meg nem fosztják termő talajától, a természet szabadságában folyó kalandos élettől. És ha Bosznia és a Hercegovina felülmúlja épen a hősdalokban a szomszédos fajrokon népeket, ez bizonyára annak is tulajdonítható, hogy itten legkevésbé volt korlátozva ez a kalandos élet. Ki lehetne mutatni, hogy mind e népeknél minél előhaladottabb a cultura, régibb az állami és közigazgatási rend, annyival inkább tűntek el a hősdalok, átengedek a tért szerelmi és tréfás daloknak. Bácskában és Szerémségben már kihalt a vitézi ének, magában Szerbiában is legalább forrásai apadtak el, míg Boszniában és a Hercegovinában ép

úgy mint a fekete hegyekben máig is bőven folynak. De kimutatható itt is, hogy a népes városokban a szerelmi és enyelgő, a hegyek közt a vitézi ének van túlsúlyban.

Legszembeszökőbb vonása e hősdaloknak, hogy a legegyszerűbb, legtermészetesebb eszközökkel fel képesek emelkedni a magasztosnak, a tragikus pathosznak hatásáig. Komoly, de természetes, keresetlen méltóság vonul rajtuk át. A természetes érzület elfogulatlanságával említenek néha helyzeteket, melyeket a kényesebb izlés eltar kar vagy körülír, de sohasem keresik a trágárságot a romló izlés és a túlrejt irodalmak módjára önmagáért, sőt ép, egészséges érzékiségükkel, déli forró temperamentumokkal, elfogulatlan egyenességükkel erős szemérem és kifejtett tisztességérzet egyesül. Aljas durvasággal nem találkozunk soha. Ép úgy találkozunk a gyűlölet és a harcz hevében a természeti lények naiv kegyetlenségével, melyektől visszariad a civilizált érzület: a mit magánál hord a leölt ellenfél, az a győztes jogos tulajdona, és ép úgy magától értetődik megcsontítása is, ha a győztes szemében gyűlöletet vagy megvetést érdemel. Az ilyenek elől a költő nem képes visszaborzadni. De a barbár erő ezen vonásai mellett is nemes felfogás, nagylelkű érzület, a lelkiületnek természetes előkelősége, bizonyos lovagias szellem nyilvánul. Az ellenfelek mielőtt összecsapnának élethalálharczra, gyakran az őszinte becsülés és bizonyos bajtársi rokonszenv meleg, kedélyes hangján szólnak egymáshoz és loyális módon egyezkednek a harcznak feltételei iránt, melyeket megszegni a legnagyobb gyalázat. Férfias erő, nyílt bátorság, a halál megvetése, a gyengék és üldözöttek megmentése a legnagyobb erény, a gyávaság, az árulás a legnagyobb aljaság. Az álnok, vagy hatalmával visszaélő ellenséget azonban ravasz csellel megejteni, helyes és dicséretes dolog. Jellemző vonása egyébiránt mind e vitézi énekeknek a nyugodt objectivitás, melyekkel a dalnok az eseményeknek mindig plasztikus, történelmi előadására szoritkozik. Rokonszenve kétségkívül nyilvánul az egyik fél mellett, de ép oly tartózkodó ennek dicsóításában, mint a másiknak letételében. Az események, a küzdő felek tettei mutatják, melyik a különb. Az ellenfelek szidják, sőt gyalázzák egymást, de nem a költő. Ez objectiv pártatlanság még magasabb fokot ér el a muhammedán dalokban, a mi nyilván a muhammedán elemnek uralkodó állásából magyarázható.

De ezen vitézi énekeken kívül gazdag a bosnyák népköltészet szerelmi s enyelgő dalokban is, melyek főképp a nagyobb városokban otthonosak. Megható gyöngédség, forró szenvedély, vig derűtség, elmés gúny által válnak ki. Tartalmuk maga az élet. Ritka költészetben egyesül ennyire a hangulat bensősége, az érzelmek közvetlensége a leggazdagabb színpompával.

A pogány korra utaló babonás és mythikus elemek, melyek e költészet ősrégiségét bizonyítják, nagy szerepet játszanak úgy a vitézi énekekben, mint a szerelmi és enyelgő dalokban. A röpködő szárnyas lóval, sárkánnyal, három fejű emberrel, varázs-mondással és fogással, a grabonczással és varázslóval szerte találkozunk.

A legnagyobb szerepet azonban a *awi/ay*) játssza, az erdős bérezek női tündére. Az egyik magasán a felhők közt lakik, aranyból, gyöngyből épült palotájában, a másik a tónak kristályában. De rendszerint a bérezek tetőin tartózkodnak, ahol arany napsugárba öltözködve, csillagokkal ékítve, halvány holdsugárból élve, tánczolják a kólót, csábítják az eltévedt ifjút. Szívtelen lények, kik legfelebb érzéki szerelemre képesek, és szeszély szerint osztják kegyüket, haragjukat, mely mindig a legvadabb kegyetlenségig megy. Erejük csodás, varázshatalmú, de az igaz hősrre nem legyőzhetetlen, mert ők sem halhatatlanok. A testvéri szövetség szokását ők is ismerik és szentül megtartják. Az ilyen szövetség vagy egyszerű vonzalomból, vagy úgy keletkezik, hogy a vesztét érző ellenfél testvériséget ajánl a győztesnek, s ha ez elfogadja, akkor mindkettőre nézve szent a frigy. Így Radivojla fia legyőzve Marko Kraljevics által, testvériséget ajánl neki, és aztán meg is védi más vilák ellen. Inti egyik útján, hogy fel ne zavarja a tónak vizét, nehogy felébressze a vízi vilát, a ki vámot vesz minden utason: ki szedi szemeit. De Marko nem vigyáz, a vízi vila felébred, kígyókkal felkantározza a szarvast, melyen lovgolva veszi üldözőbe a vakmerőt, a kit vesztétől csak szövetséges testvére, Radivojla vila ment meg.

A vilát a planina bánjának mondja a dal. Uralmát féltékenyen megvédi nemcsak az ember, hanem a sas ellen is, kinek szárnyait összetöri, ha birodalmába hatol engedelmé nélkül. De beavatkozik az emberek lakóhelyeibe is, a várakat, városokat nem engedi felépíteni, a mit nappal emelnek a kőművesek, lerontja éjjel, míg kiengeszt-

telő áldozatul az építő úr legkedvesebb lányát vagy feleségét nem falazza be az épületbe. Jóindulatában azonban pártolja a szeretőket, csókjaival elámítja a gonosz ellenséget, magához veszi a rossz szülők gyermekeit, mint például az egyszeri asszony tizedik lányát, melyre születésekor azt mondta a fiúra vágyó anya, hogy vinné el az ördög.

Nyilván pogány eredetűek az esőt kérő énekek «dodo le doda» ismétlővel, melyeket a szárazság idején a lányok énekelnek vezetve a «dodola» által, ki közönséges ruháiból kivetkőztetve fűzfalombok, vízirágok és sással van borítva, és kit minden ház előtt vízzel öntöznek.

A verselést illetően a vitézi énekek rendszerint tíz szótagú sorokból állnak, metszéssel a negyedik szótag után, trochaikus vagy daktylikus eséssel, a mondat nyugpontjával minden sor, de főleg minden második sor után. Az énekes itt megpihen, emlékezve a folytatásra vagy azt kigondolva, és csak a hangszer szól tovább egyszerű accordjaival. Nagyobb a változatosság a szerelmi és tréfás énekekben: hat, nyolcz, tizenkét tagú sorok, melyek néha valóságos strófákká alakúinak, egyes szavakból vagy csak felkiáltásokból is álló ismétlőkkel.

Az előadás egyhangú recitativ, a szavalás és az ének közt mozgó, mely a lyrai daloknál is csak kivételesen emelkedik melódiává, Az énekes a tartalomhoz és szavakhoz alkalmazkodik inkább, mint hangjegyekhez. Ezekkel kifejezve például ilyenformán megy az ének:

a mit az egy húrú guzla így kísér:

egyik lyrai melódia így szól:

másik :

Miután *Vuk Stepan Karadzics* felvette volt gyűjteményeibe a bosnyák-hercegócz népköltészetnek is jelentékeny részét, más gyűjtők egész sora követte példáját. Mindenekelőtt említendő a szerajevói születésű *Sima Milutinovics Szarajlija* (i 791 —1847.) Családja a pestis elől menekülve, az ifjú Sima előbb Belgrádban, majd Szegeden, Karlóczán és Zimonyban nevededett. 1813-ban visszatért Boszniába, és miután részt vett az 1814-iki szerbiai összeesküvésben, a török fogságból megszökve, hosszasan élt egy guerilla-banda körében. Később mint kertész-legény Viddinben, majd orosz kegydíjnak élvezetében Besszarábiában. Onnan Lipcsébe ment, ahol akkorában élénken érdeklődtek a szerb népköltészet iránt, és itt adta ki első költeményeit: «Szerbijanka» (1826), «Zorica» (1827.) Lipcséből Csetinyébe ment, ahol öt évig nevelte a későbbi fejedelmet II. Pétert, ápolva költői hajlamait, megírta Montenegró történetét és számos népdalt gyűjtött. Utolsó éveit Belgrádban élte, és itt írta meg az 1813-15-iki szerb felkelés történetét is. Montenegrói és hercegovinai népköltészeti gyűjteményei: «Pevanija crnogorska i hercegovacska» 1833-ban Bécsben, 1837-ben Lipcsében jelentek meg. 1858-ban Eszéken jelent meg bosnyák-hercegócz népköltészeti gyűjtemény gyűjtve a banjalukai *Iván Franjo Jukics*, és *Ljuöomir Hercegorac* által. Ez utóbbi név álneve a már említett bosnyák Ferenczrendü barát *Fra Grgo Marticsnaky* a ki *Nenad Poznanovics*, *Radovau* és más nevek alatt is írt, és kiről, mint Bosznia legjelentékenyebb élő költőjéről még szólnunk kell. Három fontos gyűjteményt adott ki *Boguljub Petranovics*: «Srpske narodne pjesme iz Bosne i Herce-

govine», Belgrád 1867, (régibb epikai költemények,) melyet egy második kötet követett 1870-ben szintén epikai költeményekkel és «Srpske narodne pjesme iz Bosne», Serajevo, 1867, lyrai dalokkal. Szintén Belgrádban (1873.) jelent meg *Koszta Risztics* gyűjteménye: «Srpske narodne pjesme pakupljene po Bosnb). Bosnyák népmeséket djakovári bosnyák papnövendékek adtak ki; «Bosanske nar. pripovjedke), Sziszek, 1870.

Karöltve e népköltészeti gyűjteményekkel újabb irodalmi mozgalom is indult meg Boszniában. A legjelentékenyebb költő *Fra Grgo Martics*, volt szerajevói kath. plébános. Tulajdonképen *Kacic* iskolája elevenedett benne fel újra: népies tartalommal népköltészeti elemeket és hangot egyesít, úgy, hogy művei a mű- és népköltészet közt állnak.

Legjelentékenyebb művei: «Osvetnic) (a bosszúállók) 3 részben: «Obrenov», «Luka Vukalovics és a grahovoi csata» és «A török-montenegrói harc», melyek 1861., 1862. és 1866-ban jelentek meg,- és az osztrák-magyar okkupációt dicsőítő hőskölteménye.

Pavel Karano-Tvrtkovics a boszniai Tvrtkovics-Brcloból való orthodox felekezeti lelkész 1840-ben Belgrádban kiadta egy nevezetes gyűjteményét a délszláv és különösen bosnyák okmányoknak: «Srpski spomenici ili stare risovolje, diplome, povelje i snosenia bosanski, srbski, hercegovacki, dalmatinski i dubrovacki kraljeva careva, banova.» Legelső gyűjteménye ez a bosnyák uralkodók okmányainak és pedig Kulin bán 1189-iki okmányától fogva 1463-ig, oly mű, mely egészen új korszakot nyitott meg a bosnyák történetírásra nézve, annak jellemét alaposan megváltoztatta és egyúttal először tárta ki a középkori Bosznia beléletének is képét. Ezen az alapon dolgoztak aztán *Miklosűs* és a bosnyák történelem más kutatói.

Iván Franjo Jtikics «*Bosanskt Prijatelj*» (Bosznia barátja,) című gyűjteményes munkájában 1850., 1853. és 1861-ben adta ki történelmi és szépirodalmi dolgozatait, köztük számos népmesét, és Slavoljub Bosnjak név alatt megírta Bosznia földrajzát és történelmét (Zemljopis i povjestnica Bosne, Zágráb 1851.)

Jukics már a Karano-Tvrtkovics által felkutatott gazdag anyag alapján dolgozott és ezért bosnyák történelme, noha szűkre van szabva? meszsze fölötte áll minden addigi hasonló kísérletnek.

Érdemes történelmi munka a szintén Ferencz rendű barát Fra M. V. Batinics két kötetes műve: «Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovifti za prvih sest viekova njihova boravka» (A Ferenczrendű barátok hatszázados működése Boszniában és a Herczegovinában.) Zágráb, 1881.

Bosznia és a Herczegovina leírását (Opis Bosne i Hercegovine) *Torna Kovacsevics* adta ki Belgrádban 1865, az emiített *Bogoljub Petranovics* pedig a népszokásokat írta le (Glasnik XXVIII—XXX.)

Szava Koszanovics, a volt szerajevói metropolita érdekes tanulmányokat közölt a bosnyák régiségekről és a bogumilekről (Glasnik XXIX, XXXVII és XXXVIII.)

Györgye Jovanovics 1866-ban adta ki Szerajevóban görög eredet után készült «Erkölcstanátt»; ugyanez évben jelent meg az első szerajevói hírlap: «Bosna», 1869-ben az első naptár, és egy heti lap: «Sarajevski cvjetnik».

Az okkupáció óta a «Serajevski List» jelenik meg mint hivatalos lap és mellette német nyelven a jelesen szerkesztett ccBosnische Post», török nyelven a «Vatan».

J E G Y Z E T
A KÖZÉPKORI SÍRFELIRATOKHOZ

JEGYZET A KÖZÉPKORI SÍRFELIRATOKHOZ

Az első kötetben közlött középkori sírfeliratok eredeti szövegébe az ismételt másolás, valamint a szedés alatt is hibák kerültek, miért is azokat itten lehetőleg kijavítva a megfelelő fordításokkal együtt újra lenyomatom.

Ismételnem kell, hogy ez avult nyelvben, avult írásban, részben eredetileg is homályosan fogalmazott és tán hiányosan is írt XII.—XV. századbeli sírfeliratok annyira meg vannak viselve az idő fogától is, hogy pontos elolvasásról alig, inkább csak olvasási és értelmezési kísérletekről lehet szó. Például szolgálhat a 109. lapon közlött töredék, mely az eredetinek pontos másában le van rajzolva, a mi mint legfelebb paleographiai és philologiai érdekű részlet természetesen nem volt következetesen alkalmazható oly munkánál, mely először kísértvén meg egy egész ország múltjának és jelenének teljes képét nyújtani, nem bocsájtkozhatik oly apró különlegességekbe, melyek természetesen a specialisták szűkebb körébe esnek. Most, miután itten közölve vannak ez eddig alig, részben épen nem ismert emlékek, alakjuk és helyük pontosan le van írva, a specialistára nézve nem is lesz nehéz akár az eredeti feliratok, akár lenyomatok és fényképek után az itt közlött szövegeket esetleg tovább is rectificálni. A bosnyák középkor gyér emlékei közt történelmi és még inkább kulturai fontosságuk így is szembeszökő és ez indított közlésükre, úgy a mint íme közölhetem:

A 67-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdi lezi Viganj Milosevic koji je sluzio bana Stjepana i kralja Tvrtka i kralja Dabisu i kral-

jicu Grubu i kralja Ostoja. U to se vrieme Ostoja svadi s Hercegom i Vidosom(r) podje na Ugre. Ostoje u to vrieme uzme mene Vignja dok dospjeh i legoh na svoju zemlju».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Milosevics Viganj, a ki István bánnak és Tvrtko királynak és Dabissa királynak és Gruba királynénak és Osztója királynak szolgált. Ebben az időben összeütközött Osztója király a herceggel, és Vidossal Magyarországra ment. Osztója magához vett ez időben engem Viganjt, míg rám ért (időm elérkezett) és földembe feküdtem).

A 97-ik lapon.

«Ovaj je spomenik kneza Radoje velikoga kneza bosanskoga a vojvoda mu bi sin njegov Radjimir, s bozijom pomocu i svojih vjernih i sinom Nikolom i inom pomocu a ne sam . . .»

(Ez az emléke Radoje fejedelemnek, a bosnyák nagy fejedelemnek; vajdája volt fia Radjimir, Isten segítségével és híveivel és Nikola fiával és más segítségével, nem pedig egyedül . . .)

A 98-ik lapon:

Va ime otca i sina i sv. duha amin. Ovdje lezi knez Batic milosti Bozijom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka knez nad bosanskim Visokim. Na svome zemljistu plemenitomu razbolje se na Dubokom i k njemu ljecnik dodje. Ovaj spomenik postavi gospodja Vukosava, koja mu zivu sluzase vjerno i mrtvu mu poslužú;

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében, Ámen. Itt fekszik Batics fejedelem. Istennek és a dicső Tvrtko király urnák kegyelméből a bosnyák Viszoko nagy fejedelme. Nemes birtokán megbetegedett Dubokoban, és hozzá jött az orvos. Ez emléket emelte Vukoszava asszony, a ki híven szolgálta életében és halálában).

A 109-ik lapon:

«Sije grob Pavlovicsa Ivana».

(Ez a sírja Pavlovics Ivánnak).

A 114-ik lapon:

«Ovdje lezi knez Radoslav Vlatkovic. U to vrieme najbolji muz u Dubravama bijah».

(Itt fekszik Radoslav Vlatkovics. Ez időben a legjobb férfi voltam Dubravában.)

A 235-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdí lezi Vlatko Vladjevic koji neimase otca, ni mater, ni sina, ni brata niti i jednog covjeka, ósim

greha (?) Obidje mnoge zemlje a kod kucje pogibe. I na njega usijece kamen njegov vojvoda Miotos i druzina s Bozijom pomocu i kneza Favla miloscu, koji pohrani Vlatka, spomenuv Boga».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Vlatko Vladjevics. Nem volt sem atyja, sem anyja, sem fia, sem testvére, sem senkije csak büne. (Tán bogumil felfogás szerint felesége) Bejárt sok országot, meghalt itthon. Rá e követ faragta vajdája Miotos és hívei (szövetkezete). Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével, a ki Vlatkót eltemette Istent említve).

A 236-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdje lezi vojvoda Miotos sa svojim sinom Stjepkom, svome gospodinu Vlatku Vladjevicu, kod nogu koji mu posluzi zivu i mrtva pobiljezi Bozijom pomocu i kneza Pavla miloscu. A i pokopavajte se ovdí na plemenu tome i na pravi vojvodah Miotos koliko ocete. Od moje ruke na zemlji cija je ona, od mene niko ne bio mrtav ni kriv ubit».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt nyugszik Miotos vajda Stjepko nevű fiával, urának Vlatko Vladjevicsnek lábainál, a kit életében híven szolgált, halála után sírt emelt neki, Isten segedelmével és Pál fejedelem kegyelmével. És temetkeztek itten erre a nemzetségre, Miotos vajda jobbján, a mennyien akartok. Az én kezemtől a földön, akárkié legyen, tőlem meg nem halt senki, sem bűnösen meg nem öletett).

Ugyanott:

«Ovdje lezi Grubaca vojvode Miotosa postena i u to.. ..»

(Itt nyugszik Grubacs, a Miotos vajda hű (neje?) és itt)

A 237-ik lapon:

«Va ime otca i sina i sv. duha. Ovdí lezi dobri vojvoda od dobrogá doma Obrenovica sin. U to dóba nebijah se omrazio zlu ni dobní i kogod me poznavase svako me zaljase. Htjedoh biti dobár junak, ali mi smrt to prekrati. Otídoh od otca veoma pecalna i podjoh inoj druzini obicnim mojim novim putem. Rano odoh na onaj svet».

(Az atyának, fiúnak és Szentléleknek nevében. Itt fekszik a jó vajda, fia a jó Obrenovics háznak. Ebben a korban még nem gyűlöltem meg magamat sem a jók, sem a gonoszok által. A ki ismert, mindenki sajnált. Jó vitéz akartam lenni, de megrövidített benne a halál. Eltávoztam igen szomorú atyámtól és új szövetkezethez mentem közönséges új utamon. Korán jutottam a túlvilágra).

Ugyanott:

«...i pogibe na bitkama despotovim, a ovaj biljeg Mahmuta Bran-

kovica naj svojoj bastini na Petrovu-polju nebi osobena ruka, kaja ga snese i napisa».

(. . . és elesett a despota csatáiban, Mahmut Brankovics ez emlékéért pedig tulajdon birtokán a Petrovo-mezőn nem a saját keze volt. a melyik idehozta és írta).

A 238-ik lapon:

«A ovo je biljeg postenoga viteza vojvode Radivoja Ovodaica-Dok sam bio, posteno sam i glasovito zivio, a legoh na tudjoj zemlji i biljeg mi je taj na bastini».

(Ez pedig emléke a becsületes vitéznek, Radivoj Ovodaics vajdának. A meddig voltam becsületesen éltem és dicsőén. Idegen földbe feküdtem és ez az én emlékem birtokomon).

IRODALOM

TÖRTÉNELMIEK

- Polybius, Strabo, id. Plinius, ifj. Plinius, Appianus, Claudius Ptolomaeus, Dio Cassius.*
Ilinera'ium Antonini, Tabitla Peutingeriana.
Kavennatis anonymi cosmographia. (Berolini, 1860.)
Procopius. De bello Gothico. (Maltreti, Scriptores rerum italicorum, I.)
Constantin Porphyrogenitus. De Administrando Imperio.
Kosmas bolgár presbyter egyháztörténeti iratai (Hilferding orosz művében a szerbekről és bolgárokról.)
Presbyteri DiocleaUs. Regnum Slavorum (*lAtcius*, de Regno Dalmatiae.)
Johan. de Thurocz. Chronica Hungarorum. (Augsburg, 1488.)
Leonrtavius. Annál. Sultanörum. (Frankfurt, 1588.)
Leonclavius. Hist. Musulm. (Frankfurt, 1591.)
Ostroviczai Konstantinovic Mihály török története Bosznia meghódításáról, (belgrádi Glasnik, XVIII. k.)
Hahuval Ghazavati Boszna (Bosznia meghódítása, törökül) Stambul, a hedzsra n 54. évében.
Pázzl. La storia di Raugia. (Lucca, 1595.)
fiertellü Vite degl' Imperatori dei Turchi. (Vicenza, 1599.)
Orbini. Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. (Pesaro, 1601.)
Lunari. Copioso ristretto degli annali di Ragusa. (Venezia, 1605.)
hhmifl. Historiarum de rebus Hung. (Köln, 1622.)
Montalbano. Rerum Turcicarum Commentarius. (Turci Imperii Status. Elzevir. 1630.)
Garzoni. História della republica di Venezia. (Venezia, 1660.)
Lucrus. De Regno Dalmatiae et Croatiae. (Amstelodami, 1666.)
Lucius. Memorie storiche di Tragurio. (Venetia, 1674.)
Ciaconi. Vitae et Regestae Pontificium Romanorum et S. R. S. Cardinalium ab Augustino Oldoino recognitae. (Roma, 1677.)
fnoist. Histoire des Aibigeois. (Paris, 1691.)
Bonfinius. Rerum Hungaricarum. (Lipscse, 1711.)
Longimis. Hist. Polonicae. (Lipscse, 1712.)
Ritter. Bossna captiva sive regnum et interitus Stephani ultimi Bossnae regis. (Tyrnaviae, 1712.)
Altér und neuer Staat des Königreichs Dalmatien. (Nürnberg, 1718.)
Lenfant. Histoire de la guerre des Hussites et du concile de Bâsle. (Amsterd., 1731.)
Kantemir. Gesch. d. Osm. Reiches. (Hamburg, 1745-)
Caroli du Fresne-Diicange. Illyricum vetus et novum. (Posonii, 1766.)
Bomman. Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croatia e Bosnia. (Venetiis, 1775.)
Philippus ab Ochijevia. Epitome Bosnensis provinciae. (Ancona, 1776.)
Narentinus Prndentius. De regno Bosniae eiusque interitu. (Venetiis 1784.)
Kerselich. De Regn. Dalm., Croat, Slav. (Zágráb.)
ScJu'meck. Politische Geschichte des Königreiches Bosnien und Ráma. (Wien, 1787.)
Paic. Istorija raznych Slavenskich narodov, najpace ze Bolgár, Chorvatov i Serbov. (Bécs, 1794—1795. II. kiad. Pest, 1823.)
Pejacsevich. História Serviae. (Colociae, 1799.)
Engel. Geschichte von Serwien und Bosnien. (Halle, 1801.)
Gebhardi. Geschichte der Königreiche Dalmatien, Croatién, Slavonien, Rascien, Bosnien, Ráma und Ragusa. (Wien, 1805.)
Engel. Geschichte des Freystaates Ragusa. (Wien, 1807.)
Engel. Geschichte des ungarischen Reiches. (Wien, 1813—1814.)
Katona, Hist. crit. regn. Hungáriái. (Pest, 1779—1817-)

D. Davidovic. Déjanija k istorii serbsk. naroda. (Bécs, 1821.)

Omer Efendi. The War in Bosnia. (A török eredetiből angolul kiadta az «Oriental Translation Fund.») (London, 1830.)

Hammer. Geschichte des Osmanischen Reiches, (Pest, 1827—1835.)

G. Catalinich. Storia della Dalmazia. (Zára, 1834-1835-)

Vidakovic. Istorija sloveno-serbsk. naroda. (Belgrád, 1833—37.)

Ivessenberg. Die grossen Kirchenversammlungen des 15. und 16. Jahrh. (Constanz, 1840.)

Galleria di Ragusei illustri. (Ragusa, 1841.)

L. Ranke. Die serbische Revolution. (Berlin, 1844.)

Geschichte des Illyrismus gegen die Magyaren. (Leipzig, 1849.)

Fra P. Bakula. Breve compendio sacrostorico su l'Erzegovina. (Raguza, 1853.)

Majkov. Istorija serbskago jazyka po pamjatnikam pisannym kirilliceju, v sozaji s istorieju naroda. (Moszkva, 1856.)

A. Hilferding. Pisma ob istorii Serbov i Bolgár (Moszkva. 1855—1859.)

Grigorovic. O Serbii v. jeja odnosenijach k sosednym drzavam, preimus cestveno v XIV i XV stol. (Kazán, 1859.)

Ginzl. Geschichte der Slavenapostel Cyrill und Method. (Wien, 1861.)

Fra P. Bakula. I martiri nella missione francescana in Erzegovina. (Roma, 1862.)

Zmkeisen. Gesch. d. osm. Reiches. (Hamburg, 1840—1863.)

Pamucni. Gisne Ali-Pasi Rizvanbegavitza. (Szt.-Péter vár, 1863.)

Fra P. Bakula. Herzegovina za 19 godinah vezirovaniah Ali-Pasi. (Bécs, 1863.)

Prospetto cronologico della storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia. (Zára, 1863.)

Salamon. Az első Zrínyiek. (Pest, 1865.)

Petranovic. Bogomili crkva bosanska i Krscani. (Zára, 1867.)

Racki. Bogomili i Patarani. (Rad. jugosl. Akad. VII., VIII., X.) Zágráb, 1869.

Golubinskij. Kratkij ocerk istorii pravoslavnych cerkvej bolgarskoj, serbskoj i rumynskoj. (Moszkva, 1871.)

Lago. Memorie sulla Dalmazia. (Venezia, 1869.)

Joannis de Segovia. História gestorum generális vsynodi Basiliensis. (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. Concilium Basiliensis. (Vindobonae, 1857—1873.)

Aeg Carlelius. Liber de Legationibus. (Mon. concil.)

Joannis de Turonis. Regestum. (Monumenta concil. gen. seculi decimi quinti. etc.)

Ebendorfer. Diarium. (Monumenta concil. etc.)

J. Cmrncic Popa Dukljanina Letopis. Porto Ré, 1874)

C. J. Jiricek. Dejiny Balharského naroda. (Prága, 1875.)

Kritobulos. II. Méhemet. Ford. Szabó K. (Mon. Hung. XXII. (Budapest, 1875.)

Ali Suavi. A propos de l'Herzégowina. (Paris, 1875.)

G randin. L'insurrection de l'Herzégowine. (Paris, 1876.)

Vasziljevsky. Byzancz történetéből (oroszul), Slavjanszky Sbornik III. (Szt.-Pétervár, 1877.)

Ranke. Die Osmanen. (Leipzig, 1877.)

Zippeh. Die römische Herrschaft in Illyrien. (Leipzig, 1877.)

Kállay. A szerbek története. (Budapest, 1877.)

Jirecek. Istoria Bolgár. (Odessa, 1878.)

Veseli cki-B ozidarodic. Bosnisch - herzegovinische Frage. (Wien, 1878.)

Ihlfert. Bosnisches. (Wien, 1879.)

Ranke. Serbien und die Türkén. (Leipzig, 1879.)

Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch die k. k. Truppen. (Wien, 1879.)

Batinics. Djelovanje Franjevana u Bosni i Hercegovim za prvih sestviekova njihova boravka. (Zágráb, 1881.)

Klaic. Poviest Bosne do propasti Kraljevstva. (Zágráb 1882.)

Der Aufstand in der Herzegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien. (Wien, 1883.)

St. Boskovic. La mission du peuple serbe. (Paris 1886.)

Huber. Ludvig I. und die ungarischen Vasallenländer. (Arch. f. östr. Gesch. LXVI.)

Schwandtner J. G. Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini. cum praefatione M. Belii. (Viennae, 1766—68.)

Méneken ius. Scriptores rerum germanicarum. (Lipsiae, 1728.)

Karano Tvrtkovics. Srpski spomenici ili stare risovulje, diplome, po vélje i snosenia bosanski, srbski, hercegovacki, dalmatinski i dubrovacki kraljevca, careva, banova. (Belgrád, 1840.)

- Fejér.* Codex diplomaticus Hungáriáé ecclesiasticus ac civilis. (Buda, 1829 1844.)
- EniWcher.* Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana. (Sangalli, 1849.)
- J. Kukuljevic-Sakcinski.* Arkiv za povjesticu jugoslavensku (Zágráb, 1851.)
- Corpus Script. Hist. Byzantinae.* (Bonn, 1828—1855.)
- Miklósi eh.* Monumenta serbica spectantia historiám Serbiae, Bosniae, Ragusii etc. (Bécs, 1858.)
- Vitae.* Spomenici srpski od. g. 1395 —¹⁴²³- (Bcograd, 1858.)
- Theiuer.* Vetera monumenta historica Hungáriám sacram illustrantia. (Roniac, 1859.)
- Safarik.* Acta archivi veneti, spectantia ad historiám Serborum et reliquorum Slavorum meridionalium (Belgrád, 1860.)
- Vucic.* Spomenici srpski iz dubrovacke árki ve. (Beograd, 1862.)
- Kukuljevic.* Jura Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Zágráb, 1862—63.)
- Kukuljevic.* Monumenta historica Slavorum meridionalium. (Zágráb, 1863.)
- Makusev.* Monumenta historica Slavorum meridionalium. (Varsó, 1864.)
- Racki.* Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka. (Zágráb, 1865.)
- Makusev.* Ital Archivy i chranjasciesja v nich materialy dija slavjansk istorii. (St.-Petersburg, 1870—71.)
- Ijubic.* Monumenta spectantia historiám Slavorum meridionalium. (Zagrabiae, 1868.)
- Miilter.* Fragmenta historicorum graecorum. (Parisii, 1870.)
- Mommsen.* (Corpus Inscriptionum latinarum, III. (Berlin, 1873.)
- Tkaleic Joh. Bapt.* Monumenta historica episcopatus Zagrabienis. 1873.
- Kukuljevic.* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (Zagrabiae, 1874.)
- Theiner.* Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiám Illustrantia. (Romae, 1863. Zágráb, 1875.)
- Racki.* Documenta historiáé chroaticae periodum antiquam illustrantia. (Zagrabiae, 1877.)
- ilénzel Gusztáv.* Arpádkori új okmánytár 12 kötetben (a magy. tud. Akadémia monumentái közt.) Pest, 1860—1878.
- Wenzel Gusztáv.* Magyar Történelmi Tár (II. k. okmányi kalászat, IV. k. budai regesták az Anjouk korából, XIV., XXIV. és XXV. k. Marino Sanuto világhronikájából.) Budapest. *Monumenta Ragusina.* (Zágráb, 1879—1882.)
- Fraknai cs Károlyi.* Magyar Országgyűlési Emlékek. I—IV. k. (Budapest, 1874—85.)
- Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungáriáé Historica.) I. oszt. Okmánytárak, II. oszt. írók, III. oszt. Országgyűlési Emlékek, IV. oszt. Diplomáciai Emlékek. (Budapest, 1857—86.)

ORSZÁG- ÉS NÉPRAJZIAK

- Kuripesics.* Wegreise k. k. Majestát Botschaft nach Konstantinopel. (Wien, 1531.)
- Domenici Marci Negri Veneti.* Geographiae commentatorium libri XI. (Basiliae, 1557.)
- Nicolay.* Navigations et peregrinations orientales. (Lyon, 1568.)
- rollerra.* Geographia. (Lyon, 1599.)
- Des Ilaves.* Voyage de Levant, fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sieur D. C. (Paris. 1632.)
- Brown.* Relation des plusieurs voyages, faits en Hongrie, Servie, Bulgarie etc. (Paris, 1684.)

- Spicilegium observationum historico geographicum de Bosniae Regno.* (Lugd. Bat. 1737.)
- Farlatus.* Illyricum sacrum. (Venetia. 1769.)
- Abbate Fortis.* *VmcTgio* inDalmazia. (Venezia, 1774.)
- Lourich.* Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio del signor Fortis. (Venezia, 1776.)
- Hadzsi Chalfa.* Rumeli und Bosna. Übers von Hammer. (Wien, 1812.)
- Svear.* Ogledalo Dirije. (Zágráb, 1839 — 42.)
- M. Mazuranic.* Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajum ucinjén 1839—42 po jednom do móródn. (Zágráb, 1842.)

- Seljan. Zemljopis pokrajina ilirskih.* (Zágráb, 1843.)
- Röbeter. Les Slaves de Turquie.* (Paris, 1844.)
- Gardener Wilkinson. Dalmatia and Montenegro.* (London, 1848.)
- Ami Boué. La Turquie d'Europe.* (Paris, 1848.)
- yw/tóPregled turskog carstva v Evropi. (Zágráb, 1850.)
- ll. Deprez. Les peuples de l'Autriche et de la Turquie.* (Paris, 1850.)
- Slavoljub Bosnjak (Jukic). Zemljopis i povjestnica Bosne.* (Zágráb, 1851.)
- J. G. Kohl. Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro.* (Dresden, 1851.)
- Ami Boué. Recueil d'Itinéraires.* (Vienne, 1854.)
- A. Hilferding. Bosnija, Gercegovina i Staraja Serbija.* (St. Petersburg, 1856.) *
- lülferding. Les Slaves occidentaux.* (Paris, 1858.)
- Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von HarrT 1496—99, ed. Groot. (Köln, 1860.)*
- Jitki'. Bosanski Prijatelj.* (Zágr., 1850, 1853, 1861.)
- Pálon. Researches on the Danube and the Adriatic.* (Lipsee, 1861.)
- Sestak und Leherb. Militaerische Beschreibung des Paschalik Herzegovina.* (Wien, 1862.)
- Jagic. Jihosiované, obraz historicko-statisticky.* (Prága, 1864.)
- Schematismus almae missionariae provinciáe Bosnae Argentínáe.* (Buda, 1864.)
- Ubicini. Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques et politiques sur la Princiauté de Serbie, le Montenegro et les pays Serbes adjacents.* (Paris, 1864.)
- Torna Kovacevics. Opis Bosne i Hercegovine.* (Belgrád, 1865.)
- Schematismus Dioecesis Rachusinae, 1866.*
- Tiömmel. Beschreibung des Vilayet Bosnien und Herzegovina.* (Bécs, 1867.)
- JV. Makusev. Zadunajskie i Adriaticeskie Slavjane.* (St. Petersburg, 1867.)
- Roskievic. Studien über Bosnien und die Herzegovina.* (Lipsee, 1868.)
- Kratki zemljopis o Bosni.* (Szerajevo, 1869.)
- Afanrer. Reise durch Bosnien.* (Berlin, 1870.)
- Boszna Vilayetinum Szál nameszi. Török hivatalos évkönyv a hedzsra 1280-ik évéből.* (Szerajevo, 1872.)
- Fra Petrus Bakula. Schematismus topographico-historicus custodiae provinciális et vicariatus Apostoliéi in Hercegovina.* (Spalato, 1867.)
- Mosztár, 1873.)*
- Flvaryst de Saint-Marié. L'Herzegowine.* (Paris, 1875-)
- Creagh J. Over the borders of christendom and Eslamiah, a journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Hercegovina, Dalmatia and Montenegro, to the North of Albánia in summer of 1875.* (London, 1875.)
- Thomson G. L'Herzegovina. Géographie. Histoire politiqueet militairedes populations revoltées. Moeurs et légendes. Insurrection actuelle. La question d' Orient. La politique des puissances européennes.* (Paris, 1875.)
- Cegani G. L'Erzegowina (Venezia, 1875.)*
- Mathoni. Razgloka i hipsometrija slavonskoga naroda.* (Zágráb, 1875.)
- Cemy. Herzegovina zerrie a lid.* (Prága, 1875.)
- Iryarte. La Bosnie et l'Herzegovine pendant l'insurrection.* (Paris, 1875.)
- Elbinger dr. Studien über Bosnien und die Hercegovina.* (Freund, 1876.)
- Kinkéi Prof. G. Die christlichen Unterthanen der Türkéi in Bosnien und der Hercegovina.* (Basel, 1876.)
- Forsyth W. The Slavonic Provinces south. of the Danube.* (London, 1876.)
- F. Crousse. La Péninsule gréco-slave. Son passé, son présent et son avenir.* (Bruxelles, 1876.)
- Meylem. A travers l'Herzegovine.* (Paris, 1876.)
- Stemecck. Geogr. Verhältnisse, Communicationen und das Reisen in Bosnien, Herzegovina und Montenegro.* (Wien, 1877.)
- Evans. Trough Bosnia and the Herzegovina on foot, during the insurrection.* (London, 1877.)
- Mackenzie and Irby. Travels in the slavonic provinces of Turkey.* (London, 1877.)
- Blau. Reisen in Bosnien und der Herzegovina.* (Berlin, 1877.)
- Ruthner. Un viaggio a Maria Stella, convento dei Trappisti in Bosnia.* (Venezia, 1877.)
- Luksic. Neueste Beschreibung und vollständiges Ortslexicon von Bosnien und der Herzegovina.* (Prag, 1878.)
- Ruffer E. Lahn und Leute von Bosnien und der Herzegovina.* (Prag, 1878.)
- Gaj V. Balkan divan. Viesti, misli a probe o zemlji i narodu na vlostu Bosni i Hercegovim.* (Zágráb., 1878.)
- Buchelen. Bosnien und seine volkwirtschaftliche Bedeutung.* (Wien, 1879.)

Echelles R. Postier des. Die Productionverhältnisse in Bosnien und der Hercegowina. (Wien, 1879.)
Sc. Inveiger-Lerchenfeld. Bosnien in Wort und Bild. (Wien, 1879.)
Gyurkovics v. Bosnien und die Nebenländer. (Wien, 1879.)
Radics Die Organisation der gr. or. Particularkirchen. (Prag, 1879.)
Jirehk. Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien während des Mittelalters. (Prag, 1879.)
 Ortschafts-Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Herzegovina. (Sarajevo, 1880.)
 Erhebungen und Vorstudien über den Metallbergbau in Bosnien. (Wien, 1880.)

Marbeau E. d. La Bosnie depuis l'occupation austro-hongroise. (Paris, 1880.)
Mojsisovics, Tietze und Bittner. Grundlinien der Geologie von Bosnien und von Herzegovina. (Wien, 1880.)
Strausz. Bosnyák föld és népe. (Budapest, 1881.)
Jettel. Die wissenschaftliche Erforschung Bosniens. (Wien, 1881.)
Hoemes. Alterthümer der Herzegovina. (Wien, 1882.)
Strausz. Bosnien, Land und Leute. (Wien, 1882.)
Dehn. Deutschland u. der Orient. (München, 1884.)
Krauss. Das Mundschaftsrecht des Mannes über die Ehefrau bei den Slaven. (Wien, 1886.)
 Ortschafts und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Herzegovina. (Wien, 1886.)

INTÉZMÉNYEK, JOGSZOKÁSOK, STB.

- Tomko.* Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitzae Nissensis. (Romae, 1632.)
Weltz U. Verzeichniss der Münzen und Medaillensammlung. (Wien, 1844.)
Pálma. Heraldicae regni Hung. specimen.
Ritpp Jac. Numi Hungariae hactenus cogniti. Períodus Arpadiana (Budae 1841.) Períodus mixta. (Budae, - 1846.)
Erdy. A boszna és szerb régi érmek. (Pest, 1858.)
Bogisir. Pravni obicaji u Slovene. (Zágráb, 1867.)
 Loi constitutive des Vilayets. (Constantinople, 1868.)
Köhne. Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde. (Berlin, 1868.)
Query. Droit Musulman. (Paris, 1871.)
Nicolaidis. Legislation ottomane. (Constantinople, 1873.)
Bogi sir. Zbornik sada'nih pravnih obicaja u juznih Slavena. (Zágráb, 1874.)
Ljubi'. Opis Jugoslavenskih Novaca. (Zágráb, '1875.)
 Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze. (Wien, 1880.)
 Zur Orientirung über den gegenwärtigen Stand der bosnischen Verwaltung. (Wien, 1881.)
 Provisorisches Wehrgesetz für Bosnien. (Wien, 1881.)
 Gesetzgebung für Bosnien und die Herzegovina. (Wien, 1883.)
 Familienrecht und Erbrecht der Muhammedaner. (Wien, 1883.)
Nyáry. Heraldika. (Budapest, 1886.)

IRODALMIAK

- Kacic-Miosic.* Razgonor ugodni naroda slovinskoga. (Velencez, 1756.)
- Relkovics.* Satir ili divi csovik. (Drezda, 1761.)
- Rajic.* Istorija raznik slavenskih narodov. (Bécs, 17940)
- Appendini.* Notizie stroico critiche sulle antichita, storia e ietteratura dei Ragusei. (Raguza, 1802—1803.)
- Dobrovsky.* Glagolitica. (Prága, 1807.)
- Dobrovsky.* Institutiones linguae ílavicae dialecti veteris. (Bécs, 1822.)
- Milutinovics Szar aj Hja.* Szerbijanka. (Lipcese, 1826.)
- Milutinovics Szar aj Uja.* Zorica. (Lipcese, 1827.)
- Wila.* Serbische Volkslieder und Heldenmährchen. (Leipz. 1828.)
- Köpi tar.* Glagolita Clozianus. (Bécs, 1836.)
- Milutinovics Szar aj Uja.* Pevanija crnogorska i hercegovacska. (Bécs, 1833. Lipcese, 1837.)
- Fr. Miklosich.* Radices linguae slovenicae veteris dialecti. (Lipcese, 1845.)
- Safarik.* Památky dfevniho pismenictvi Jihoslovanu. (Prága, 1831.)
- Fr. Miklosich.* Monumcnta linguae palaeoslov. e codice Suprasiensi. (Lipcese, 1851.)
- Kapper.* Gesänge der Serben. (Leipzig, 1852.)
- Safarik.* Památkyhlaholského pisemnictvi. (Prága, 1853.)
- Talvj.* Volkslieder der Serben. (Lipcese, 1853.)
- Kukuljevic.* Stari pjesnici hrvatski XV—XVI. vieka. (Zágráb, 1856—58.)
- Safarik.* Ueber den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. (Prag, 1858.)
- Fr. Miklosich.* Kleinere Schriften. (Wien, 1857.)
- Bercic.* Chrestomathia linguae vetero-slovenicae caractere glagolitico. (Prága, 1859.)
- Miklosich.* Zum Glagolita Clozianus. (Wien, 1860.)
- Danicic.* Rjecnik iz knjizevnihi starina srpskih. (Belgrád, 1863—64.)
- Grgo Martics.* Osvetnici. (Zágráb, 1861, 1862, 1866.)
- Srbske narodne pjesme iz Hercegovine. (Bécs, 1866.)
- Petranovics.* Srpske narodne pjesme iz Bosne. (Serajevo, 1867.)
- Makusev.* Izledovanija ob istoriceskich pamjatnikach i bytopisateljch Dubrovnika. (vSt.-Peterzburg, 1867.)
- Bogisic.* Slovenski Múzeum. (Újvidék, 1867.)
- Miklosich.* Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoésie. (Wien, 1870.)
- Bosanske nar. pripoviedke. (Sziszek, 1870.)
- Pavic.* Istorija dubrovacke drame. (Zágráb, 1871.)
- Kosztá Risztics.* Srpske narodne pjesme pakupljene po Bosni. (Belgrád, 1873.)
- Danicic.* Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika. (Belgrád, 1874.)
- Pavic.* Narodne pjesme o boju na Kosovu. (Zágráb, 1877.)
- Bogisics.* Narodne pjesme iz starijih najvise primorskih zapisa. (Belgrád, Glasnik, 1878.)
- Pypina i Spasovica.* Istorija slavjanskich Literatur. (St. Peterburg, 1879—1880.)